

írók
tiszatáj

1976. MÁRC. • 30. ÉVF.

3

Rákóczi-

összeállítá-
sunkban:

Benda Kálmán, Féja Géza,

Hopp Lajos, Mocsár Gábor,

Veress Dániel írása; Jékely Zoltán,

Baka István, Páskándi Géza

versei;

Jókai

Anna

novellája

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**

Szerkesztőség: 6740 Szeged, Magyar Tanácsköztársaság útja 10. Táviratcím: Tiszatáj Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-330. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest, József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 6 forint. Előfizetési díj: negyedévre 18, fél évre 36, egy évre 72 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25916.**

76-440 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Vincze György

Tartalom

XXX. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

1976. MÁRCIUS

300 éve született II. Rákóczi Ferenc

FÉJA GÉZA: Vallomás Rákócziról	3
BENDA KÁLMÁN: Rákóczi és a szerbek	8
HOPP LAJOS: Rákóczi utolsó kiáltványa	17
VERESS DÁNIEL: A szóhordásról (Irodalmi adalék Rodostó lélektanához)	27
MOCSÁR GÁBOR: Szegedi szobrát szemlélve	37
FERENCZI IMRE: Rákóczi és a nép találkozása (Halk népeposz a fejedelemről)	49
NAGY JÓZSEF ZSIGMOND: Új eredmények és fel- adatok a Rákóczi kor kutatásában	57

*

PÁSKÁNDI GÉZA versei: Legalább ötödik halmazállá- pot, Kiűzetés önfeledtségből	61
BAKA ISTVÁN: Téli dal (vers)	65
JÉKELY ZOLTÁN: Játék-homokóra (vers)	66
JÓKAI ANNA: A mesterség játéka (elbeszélés)	67
TAMÁS MENYHÉRT: Zágoni levelek (vers)	80

KELET-EURÓPAI NÉZŐ

CSETRI LAJOS: A kelet-közép-európai felvilágosodásról	82
OLASZ SÁNDOR: Egy kelet-európai regény (Dumitru Radu Popescu: Királyi vadászat)	85

KRITIKA

TAMÁS ATTILA: Sarkadi Imre novelláiról	88
RÉZ PÁL: Itt állok, másként nem tehetek (Sütő András két drámája)	90

GREZSA FERENC: Költészet és létértelmezés (Keresztury Dezső: Égő türelem)	95
POMOGÁTS BÉLA: Szilágyi István: Kő hull apadó kútba	97
KISS FERENC: Végh Antal új könyvei	99
TORDAI ZÁDOR: Bosnyák István: Vázlatok egy [Sinkó]-portréhoz	101
SZAKOLCZAY LAJOS: Domonkos István: Redőny	103
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Zappe László: Cseres Tibor	105
SZIGETI LAJOS: M. Pásztor József: József Attila műhelyei	107
KÓSA LÁSZLÓ: Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván	109
SZÁLLÁSI ÁRPÁD: Selye János: Bonckés alatt a kutatás	110
Szerkesztői asztal	111

ILLUSZTRÁCIÓ

Fotók a Rákóczi-összeállításhoz a 16., 48., 56. és a 60. oldalon

SZALAY FERENC rajzai a 66., 79., 87. és a 112. oldalon

FÉJA GÉZA

Vallomás Rákócziról

Az újkor nemzetet teremtő s megtartó hősei közül Zrínyi, a költő, Rákóczi és Széchenyi István a szentháromságom. Vallomásomnak nincsen másokat kicsinyítő célzata, csupán annyit jelent, hogy nevükre egész emberi lényemmel reagálok, nem csak gondolatok árjával, de érzelmi lávámmal is. Válságos hónapok állanak mögöttem, égő, görcsös, szúró fájdalmak a belső mezőn a szív körül, mintha nap mint nap friss sebet kaptam volna. Karácsonyra pedig megérkezett a láz, egész éjjel piritotta a testem, és vonultatta a víziókat. Egyik este a romhányi csatáról olvastam, majd azt álmodtam, hogy én is a csatamezőn fekszem hideg, kemény földön, fölöttem sötét, baljós felhők; kiáltani szeretnék, de nem bírok, nem tudom élek még, vagy ez a halál? Azért jött ez a betegség, hogy testem is éljen át valamit a tényleges kurucságból? Akkor tudunk igazán írni, ha élményeink kínpadra vonnak? Úgy lehet, ezért bocsátassék meg, ha talán rapszodiát írok; de nem volt a kurucság is gyönyörű, talán legszebb történelmi rapszodiánk?

Thaly Kálmán ernyedetlenül kutatta emlékeit, ebben rejlik vitathatatlan érdeme, ugyanakkor mesterkéltségre borította, holott nem volt szükség erre. Utóbb — igen helyesen — megindult a kuruc versek eredetiségének a vitája, ám a „válogatás” olykor csaknem irtássá fajult. Végül fölvetődött, hogy a kéziratok versköltészetten bévül léteznek-e „külön” kuruc költészet? Holott a döntő kérdés így hangzik: volt-e jellegzetes kuruc magatartás, s megörökítették-e egykorú művek? A kurucság elhalt az ügy bukása után, vagy folytatódott, mint áram és mélyáram? Ha pedig igennel válaszolunk, akkor hol s mikor kezdődik a kurucság? Zrínyi Miklóst ügyésze, bizalmasa, mondhatjuk jobb keze, Vitnyédy István „magyar Phoenixnek” nevezte, mert újjászületett Mohács tűzéből, hamujából, porából, a nagy sokk félelmetes utóbajából, önálló országban merészelt gondolkodni, s szerte kiáltotta a vagy-vagy elszántságát: „Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozunk bár azután, hanem avagy most, avagy sohasem; fussunk ki az országból, ha eztet resteljük. Úgy hallom Braziliában elég pusztaság van, kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá.” Fölveti a nagy kivonulás, az új honalapítás gondolatát túl a tengeren, múltunkat, régi isteneinket magunk mögött hagyva, a reménység jegyében, hogy valahol a „pusztában” emberré egyenesedhetünk. Három század sem telik el, és Ady majd így búcsúztatja Justh Gyulát:

*Jaj, hátha azért mentél,
Mert megindulván a Föld, a Tenger és az Ég
Megindulunk mi is Te utánad
Magyar harcokat más csillagon keverni.*

Kuruc vers ez is, új Mohács, a leleselkedő magyar Apokalipszis előérzete. S ha Ady a kurucság betetőzője; elindítója a „Ne bánts a magyart”. Zrínyi 1661-ben

fejezte be, a kurucság első manifesztuma, a Recrudescunt és a Rákóczi-kiáltványok édesatyja, a kuruc magatartás törvénykönyvét, s mennyire jellemző, hogy a Rákóczi-forradalom nyomtatta ki, és szórta szét a hazában. Megírása óta kerek fél század telik el a szatmári békéig, és folyik a kuruc háború, akkor is ha egy időre megszakad; egyre több a léteben fenyegetett ember, rebellis köznemesek, gályarabság elől menekülő prédikátorok, szökött jobbágyok, szegénylegények; „kivonulás” ez is, a forradalmi tűz mentése, és sereglés új felkelés szítására. Szinte új társadalmi rend alakul, a „bujdosóké”, s megszületik a kuruc lélek teli dühvel, elszántsággal, de költészettel és áhítattal is. Balassi Bálint profán litániát szerzett versben a végbeliek katonaiistenéhez, a Beregből elbujdosott Szöllősi Mihály prédikátor egész imakönyvet, „Az Úrért és Hazájokért Elszéledett és Számkivetett Bujdosó Magyarok Füstölgő Csepűjét”. Lírai prózája egyik legkülönb bizonyosságtétel a korai kurucság érzelmi kultúrájáról. Ószövetségi jeremiád és újszövetségi áhítat. Mellverés, könyörgés, per, követelés, sőt vád, hogy Isten „megszegvén az esküvel tölt szövetséget »átköltözött« mi közülünk a minket üldözőknek seregibe”. Lángolnak és virítanak mondatai, s milyen nagyszerűen váltja a költői hangot, előbb még szinte káromkodott, most pedig felsír, akár az elárvult gyermek: „nincs ki élő kenyeret szegne nekünk”. Mekkora méltósággal parancsolja Urának: „Szánd meg dicsőségedet”. Szöllősi a magyar Ószövetségnek, az otthonából elűzött, pusztában bolyongó, bujdosásra ítélt nemzetnek belső történetét örökíti meg. Azoknak a prédikátora, pásztor a és szószólója, akik „markukban hordozzák lelküket”. És milyen merész költői képek szakadnak föl belőle: fojtsa az úr ellenségeinket „a Jézus oldalából kifolyt véres tengerbe”. A magyar Anyaszentegyház „vérfejes zászlaja alá” szólítja Istenét. Mózeset tűzoszlop vezette, a magyar bujdosó prédikátor többet követel: „... légy körös-környül nekünk tűzfallal gyanánt, állj mi közinkbe és ellenségink közébe tűznek oszlopában”. Ilyen hangon könyörögni csupán az Ószövetség prófétái merészkedtek.

Talán nem véletlen, hogy könyve II. Rákóczi Ferenc születésének az évében jelent meg. Ez a történelmi hang jutott el Rákóczihoz Lengyelbe, és hívta haza. Ezen a hangon sírtak, könyörögtek, követeltek a parasztok, midőn első kísérlete után egy időre vissza kellett húzódnia. Ezt a hangot hallatta a török síp, midőn nyergelőt fújtak: sírokat pattantott, a világ oszlopaikat rázta. Ám, Szöllősi beszéde a könyv végén megszeli, eljut az önfeláldozás tiszta mámoráig: „Ímhol vagyok Atyám! hogy cselekedjem a te akaratodat, elmegyek és váltságnak árul adom az én életemet, hogy megfizessem az elesett embernek adósságát.” Később Rákóczi beszédeiben, majd Vallomásaiban mintha ugyanez a hang csendülne meg.

Így hirdette az ígét a „szent háború” prédikátora, mert a kurucság az volt, vérrel s emberi verejtékkel megszentelt, minden szabadságharcunknál tovább tartott, s ha pillanatnyilag szünetelt, akkor is égett az ország, hullott az ember. Zrínyi Péterék híjával találtattak, majd vést jósló csend után Thököly Imre következett, ő sem volt sokkal különb, csak a feszültség nőtt, s ezért számosabb, elszántabb rebellis erő sorakozott fel. Thököly még országos távlattal is alig rendelkezett, nem hogy Európában tudott volna gondolkodni. Zrínyi Ilonára áhítozott, nevéért, rangjáért és nem utolsósorban vagyonaért, el is nyerte, de Zrínyi, a költő szelleme, katonái és erkölcsi hagyatékából mit sem tett magáévá, hadi disciplináját talán nem is ösmerte. Alatta lett általános harcmodor a portyázás, főfő hadicél pedig a préda szerzése. Lecsaptak az ellenségre, elsópró rohammal megszalasztották, azután a mállás szekerekre vetették magukat, a labanc pedig visszafordult, s győzött. De bármit mond a látszat, még sem „rablóhadjárat” folyt. A kurucok jobbára bizonytalanságban hagyták családjukat, s midőn hazatértek, olykor üszkös romok fogadták őket, a család pedig ki tudja, merre futott, ha ugyan nem heverték a csontjai szanaszét. A kuruc düh országos arányú volt, ugyanakkor mérhetetlen egyéni keserűség, s a kettőt alig lehet elválasztani egymástól. Thököly hibája abban rejlik, hogy vezéri szerepet vállalt, de nem bírt hadi regulát teremteni. Nem ütötte meg a hadvezér, az államférfiú, de még a mindenkire kötelező emberi erkölcs mértékét sem. A gyermek Rákócziból — megelőzve a Habsburgokat — „Sasfiókot” akart csinálni, csak

parlagibb eszközökkel. A kurucság történelmi elhivatottságára vall, hogy a nagy csalódást, Thököly csődjét is kiheverte, sőt új mélyáram tört fel.

Eddig a protestáns köznemességé volt a főszerep, most azonban Órás András és Tokaji Ferkó nyomában előre tör a nép. Mintha Dózsa György mozdult volna meg sírjában, szélesebb sodrású népi forradalom készülődik, s Lengyelből haza hívja Rákóczit. Rákóczi nem tétovázik, átlépi a határt, visszavonulásra kényszerül, de egyhamar újra megjelenik. Saját szemével látta, hogy rongyos, alig fölfegyverzett jobbagyok seregeinek, tisztjeik kóborló mesteremberek vagy bocskoros nemesek. A vagyonos nemesek várakba, erődített városokba húzódtak, ugyanúgy rettegetek a parasztforradalomtól, mint a németektől. Távol áll tőlem Rákócziból „népi forradalmárt” csinálni, de tény, hogy a német-római szent birodalmi herceg, a haza leggazdagabb főnemese vállalta ennek az egyelőre bizonytalan sorsú paraszti áradásnak a vezérletét, s ez a szolidaritás később sem hunyt ki benne. Szalay László, egyik legmegbízhatóbb történetírónk állítja: „... a hír, hogy Károlyi Sándor Rákóczihoz pártolt, hogy a hűségi esküt letette kezébe, rövid idő múlva ezekkel növesztette a kuruc sereget, melynek a nemesivel ellentétet képző pórtypusa most mindinkább országossá alakult”. Károlyi, a legkörültekintőbb főúr, ezzel a lépésével csakugyan példát mutatott a tétovázó nemeseknek, ugyanakkor csatlakozása több tekintetben végzetesnek mondható. Ő gyűjtötte maga köré a Thökölytől örökölt, portyázó hadmodorhoz szokott, prédára éhes tiszteket, és a végsőkig ragaszkodott hozzájuk, ezek pedig a folyamatosan grasszáló pestis mellett hadászati pestist terjesztettek. Rákóczitól tudjuk, hogy Károlyi nem csupán harácsol, de kereskedett is, katonái a zsákmányolt holmit többnyire elköttyavetyélték, s megbízottjai vették meg, ő pedig busás áron adta tovább. Úgy vélem: a szatmári békét nem „áruló”, de a harácsoló „nagy gazda” kötötte, mert immár a szerzett javak megőrzésében és békés gyarapításában látott jó üzletet; számításaiban nem is csalódott.

A háború nemzeti szabadságharcá vált, nem is lehetett volna tartós, ha nem szélesedik azzá. De Rákócziban s közvetlen környezetének haladó köznemeseiben már a későbbi reformkorszak eszméi csíráztak, mivel tudták, hogy a „nemesi nemzet” egyedül képtelen nagy történelmi feladatok megoldására. Ám, terveit éppen leghűségesebb embere, ugyanakkor a rendi párt vezére, Bercsényi Miklós ellenezte meg. S vajon kit tehetett volna a helyébe? A tehetséges, európai műveltséggel, sőt tekintéllyel rendelkező, de megbízhatatlan Forgách Simont? A rendi párt merevsége elsősorban a hadügynek ártott. A nemesség jelentős része viszolygott a katonaságtól, a szegénylegényekről nem történt emberi jövőt biztosító gondoskodás; Rákóczi paraszt katonáinak szabadságot és földet akart adni, a földesúr azonban visszahurcolta, és irgalmatlanul büntette a katonáskodó jobbágyot. A kuruc háború sok ellentmondása között ez volt a legnagyobb, a legpusztítóbb.

Történelmünkben Rákóczi az első, aki a társadalmat osztályai szerint elemezte és értékelte. A rendi társadalomból szinte teljes mértékben csupán a protestáns köznemességre számíthatott, ezekből alakított kormányt, ám ennek a hatáskörét a szécsényi gyűlés alaposan megnyirbálta. Még ijesztőbb dolog történt az ónodi országgyűlésen. Platthy Sándor, Rákóczi „minisztériumának” talán legtehetségesebb tagja, a közteherviselés bevezetésével meg akarta szüntetni a rendi állam pénzügyi anarchiáját. Állítólag csatlakozott a túróci ellenzékhez, ezért börtönbe vetették, Rákóczi azonban megmentette, és ismét környezetébe fogadta; aligha cselekszik így, ha Platthyt komoly felelősség terheli. A valószerűség számítás azt sugallja, hogy a rendi párt a túróciakkal egy füst alatt Platthyt is véglegesen el akarta intézni, mert reformtervei valóban elevenébe vágtak. A fejedelemhez csatlakozott főrendűeket minden vonatkozásban anarchikus magatartás jellemezte. Kiemelkedő személyiség alig akad közöttük, csak gőgjük burjánzott, önteltségük alig ismert határt. Az alulról fölemelkedett és valóban kitűnő katonákat, mint Botyán Jánost, lenézték. Rákóczi katonai képességeit sem ismerték fel, parancsait félvállról vették, olykor egyenest ellenszegültek, ezért nem egy döntő csata elveszett. A katolikus klérus nem titkolta ellenszenvét; a pápa utóbb kiátkozással fenyegette a Rákóczihoz csatlakozott papokat. A polgárság támogatta, ez azonban nem sokat jelentett. A XVI. században

gyors fejlődésnek induló honi polgárságot Bécs gyorsan elorvasztotta, mert Magyarországnak a nyerstermelő gyarmat szerepét szánta. A kuruc háborút a nép indította, terheit szinte egészen a nép viselte, de jutalmát még elvben sem nyerte el.

És mégis ez a félig elvérzett, pestistől tizedelt ország a „szent háború” végén fejtett ki legtöbb erőt. Ez pedig csak azért történhetett meg, mert az „alsó Magyarország” hitt Rákócziiban. Tudatosan látták személyiségének rendkívüli méreteit? Úgy vélem, inkább érezték, mert nem hiányzott belőle az elhivatott ember természetes varázsa. Valóban a legkülönbek közé tartozott, akiket ez a föld adott. Hazájának megújhodást és európai szerepet szánt. Merész szándék volt az utóbbi? Valóban, de az egykorú európai helyzetben valószínűnek ítéltette. Külpolitikáját ugyanakkor teljes felelősség jellemezte, mert hazája szabadságát nemzetközi biztonsági szerződésekkel akarta körülbástyázni. Elmaradt, feudális társadalomban született, de túlnőtt azon, politikai gesztusai mind a jövőbe mutattak.

Nyílt kérdés: vajon mire kellett több időt s erőt tékoznolnia, diplomáciai erőfeszítéseire, vagy a széttagolt, ellentmondásaitól mindig robbanásra kész ország egyensúlyának fenntartására? A protestánsok sérelmeikkel tették próbára idegeit, a katolikusok előjogaik harsogásával gyötörték. A fejedelem túl volt a vallási tébolyon, a lényeg izgatta, megmaradásunkért viaskodott, s nem csoda, ha így fakadt ki: „Miért kínoztok engem olyannyira, keresztre miért vertek? Hányszor megesküdtem már nektek, hogy adott szavamat be fogom váltani, s ti még mindig nem adtok hitelt nekem, még mindig háborogtok?” A békepárt szívós alattomosággal meg akarta fertőzni a hadsereget is, Rákóczi ekkor mondotta talán legszebb beszédét a hadak előtt, rögtönzött, minden szava mélyből szakadt fel: „Lettem volna inkább oly szerencsés, hogy hazánk oltalma mellett veletek együtt gyarló testemet halomba rakattam volna, mintsem becstelenségeket okozó cselekedetekről kell emlékeznie most élő, de csaknem eltemetett vezérteknek. Mit akartok? Vérkíméléssel, harckerüléssel, erősségek elhagyásával, egy szóval szaladással édes hazánkat akarjuk megnyerni? ... Engedjétek, hadd keressem ellenségem fegyverét, mintsem veletek haldokló gyalázatos életet éljek”. Szöllösi Mihály imakönyvében „az élvén haló bús Lélek... felromboltatik”. Mennyire más a két hang, mégis vérrokonok. De a nagy fejedelmet miként lephette el olyan gyötrelmes keserőség, mint a bujdosó prédikátort?

A válasz kéznélfekvő. A főurak, kik a feudális társadalom vastörvényei szerint döntő szerepet játszottak, legfennebb a fejedelem válláig értek, ezért megrettentek terveinek arányaitól, mivel merőben hiányzott belőlük az idő dimenziója, szokványokhoz ragaszkodtak, előítéletekben hittek, nem ugyan a mártíriumig, de egészen a vértolulásig. Nem keresték helyünket Európában, mert erejük kimerült saját helyüknek keresésében, saját helyzetük lehető legkedvezőbb biztosításában. Még a legjobbak egyike, Bercsényi is teljesen betelt önmagával. Rákóczi Európára figyelve akart országot építeni, hiányérzetek sokasodtak benne, olykor csaknem szétvetették. Megkőnyezte a szenedésre ítélt jobbágyokat, elitet akart teremteni, telepítésre gondolt, mint egykor Bocskay, kétségbe ejtette iskolaügyünk elmaradottsága, maga gyakorlatoztatta csapatait, harcokat irányított, de hiányoztak a terveit megértő tábornokok, a közösségi élet mámora hevítette, ám egyre jobban éreznie kellett, hogy egyedül van, s azok is alig értik meg, akik szeretik. A magány érzete fojtogatta.

Ez a magány és a vele járó keserőség űzte időnként a lengyel palatina forró ágyába, ahol feloldódhatott, megtartó örömet és vigaszt nyert. Úgyének bukása után magánya még kínzóbb lett, nem elégítette ki a francia udvar ragyogása, és a másik véglettel kísérletezett, kolostorba vonult, magányát másfajta magánnyal próbálta gyógyítani de nem sikerült, mivel még mindig gazdagon sarjadt benne az élet. Végül Jenikő és Rodostó következett, itten is nagy vállalkozásba kezdett, ha a sors nem engedte, hogy új országot építsen, önmagát akarta újjáteremteni a katarzis tüzeiben. Befelé vonult, egyre kevesebbet érintkezett környezetével, lelke azonban ekkor sem indult töppedésnek, életérzését a sors kezgetlen csapásai sem törték meg, mindvégig egyetemes maradt. Megírta Vallomásait, ezt a látszólag vallásos alázatba

omló, valójában eretnek művet. Az egyháznak tetsző vallásosság a szertartások, az imák és az irányított elmélkedések állandó és változatlan gyakorlatának a fegyelme-re épül. Aki túllendül ezeken, áttöri a dogmák mohos falát, a vallás alapelveit kritika tárgyává teszi, a „bűnös ember” természetéhez, vagy a világ egyre inkább felismert törvényeihez viszonyítja, az eretnökké válik. A tételes vallás ezek szerint a végső dolgokról történő gondolkodásnak, az ember lelki növekedésének legfőbb gátja. Rákóczit untatták a szokványos imák, és ezt nyíltan bevallotta. Azt sem titkolta, hogy lelke olyan gondolatokig emelkedik, aminőket hiába keres a vallás szentesítette gondolatvilágban. A katarzis nála embersége tisztítótüzet, nem pedig megcsonkítását vagy feladását jelentette, más szóval: sohasem árulta el önmagát. Az egész ember kívánt átmenni a katarzis tüzén, és az egész ember akart győztesen kikerülni abból. Rákóczinak kellett valaki, akinek életnagyságban mutathatja meg önmagát, mert a katarzis fenntartás nélküli vallomást követel. Ebben pedig nem volt elég az absztrakt, előírászerű isten, azt otthagytá Groboisban a kamalduli barátoknál, és magából vetített ki istent magának, saját, egyre jobban megtisztuló énje előtt borult le, neki gyónt, önmagával folytatott párbeszédet. Gyónása pedig távolról sem szokványos ájtatoskodás, nem csupán „bűneit” mondja el, de sorra veszi terveit és emberi igényeit alázatosan, de konokul. Művében egymás mellett futnak a külső meg a belső élet dolgai és eseményei. Nála nincsen különbség külső és belső élet között, mert az uralkodás neki világot teremtő munka, és csupán az fáj, hogy olykor emberi kicsinységék irányították, nem maradt mindig a teremtés „isteni” szintjén. Az egyház tudorai megállapították írásai eretnokségét, Rákóczi pedig tiltakozott, nem akart szakítani az egyházzal, mert végül már csupán ez a fonál fűzte a „keresztény világhoz”. Ez azonban mit sem változtat a tényeken. Vallásossága sok tekintetben rokon Adyéval, bár katolikus alkatú, s két századdal korábban keletkezett, de mindkettő a legközvetlenebb, a legbizalmasabb hangon beszél Istenéhez. Azt se feledjük, hogy végső dolognak Rákóczi az Örök Igazságot hitte. Akár a néplelékeknek s a folklórnak, néki is az „Örök Igazság” volt legszebb álma és ethosza. Ezáltal is humanizálta a „vallást”.

Rákóczit és a kurucságot egy 1913-ban megjelent munka fölötté elmarasztalta. Írója úgy vélte, hogy a nemzet mindkettőt kivetette tudatából. Azt sem titkolta, hogy a 67-es korszak elragadtatót híve, mert a nemzetet hatalmas fejlődés útjára vezérelte, s ezen „büszkén” haladunk tovább. Őt esztendő múltán a történelmi ország összeomlott, és kiderült, hogy vezető rétegeink akkor tévesztettek utat, midőn Rákóczi és a kurucság hagyományát botorul elvetették. De vizsgáljuk meg legalább az irodalom területén, hogy Rákóczit és a kurucságot csakugyan teljesen elfeledtük? A hivatalosokra találó ez a megállapítás, annál kevésbé a hivatottakra. Adyban, legnagyobb lírai feltörésünkben, aki csakugyan évezredek hőjét s havát hozta, a kurucság új életre kelt. Múltunkból mindenekfelett két hagyományhoz ragaszkodott: Dózsához és a kurucsághoz. Korántsem utánozta a kuruc költészetet, nem állott meg ébresztgetésénél, de tovább teremtette. A *Szeretném, ha szeretnének* első ciklusa az *Esze Tamás komája* címet viseli, Ady hitet tesz a népi kurucság mellett. Első igazí, egyben legnagyobb kuruc verse, a *Bujdosó kuruc rigmusa*, a „szent háború” sorséneke. Megírta Esze Tamás végzetének merész, új arcú balladáját, majd a borpárában feltűnő harculátomást. Midőn az irodalmi salabakterek megtámadták, kurucosan válaszolt (*A harcunkat megharcoltuk*). Nem sokkal a világhégés előtt megindult a két kuruc párbeszéde, s ez a versekbe sűrített dráma tovább folyik a világháború éveiben. Kérdem: kaphatott volna különb elégtételt Rákóczi és a kurucság Ady történelmi továbbzengésénél?

Mikor Babits Mihály a két világháború között minden fényt kioltó szél közeledését érezte, szétkiáltotta, hogy ember kell majd lámpánkat tartani, szítani tüzet, és a legméltóbb példának mutatott: „*hogy úgy lobogjon, mint mikor ama / kuruc tudó fűtt rá s ama dacos kar / intett vele Isten felé: Ady!*”

A példa s az eszmény a kuruc Ady volt.

Óbudán, 1975. december—1976. január.

Rákóczi és a szerbek

A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó munkák a délszlávokról szólva többnyire csak azokról a harcokról emlékeznek meg, amelyeket a kurucok és a bécsi udvar szolgálatában álló szerbek egymással vívtak. Arról, hogy az ellenségeskedés mögött a szabadságharc egész ideje alatt komoly kibékülési törekvések húzódtak, amelyeket a fejedelem különösen fontosnak tartott, s amelyek több ízben a megvalósulás reményével kecsegtettek, a történetírás mindeddig alig tudott valamit. A kérdés pedig egyáltalában nem mellékes: szerbek és magyarok megbékülése lényegesen javíthatta volna a szabadságharc győzelmi esélyeit.

A dolgok megértéséhez előljáróban emlékeztetnünk kell arra, hogy a törökkel folytatott évszázados harcok, a török hódoltság másfél évszázada teljesen megváltoztatták Dél-Magyarország etnikai képét. A Temesköz, a Szerémség egykori magyar lakossága eltűnt, a Bácska és a Dél-Dunántúl magyarsága pedig erősen megritkult: kardéltre vagy rabságba került, csak keveseknek sikerült északabbra, viszonylag nyugodtabb vidékekre menekülni. A lakatlan, elvaduló tájra már az 1500-as évek második felében megindult a török birodalomból a balkáni népek bevándorlása. Először a török sereg nyomában járó martalócok jöttek, akik a török erősségek, palánkok körül telepedtek le. Követték őket a kereskedők, akik már a falvakba is beköltöztek, kezükbe véve a bérleteket és az uradalmi tisztségeket is, végül pedig a parasztok, ezekre a termékeny föld, a viszonylag szabadabb élet gyakorolt nagy vonzerőt. Különösen a Szávától közvetlenül délre eső területekről jöttek nagy számban bosnyákok és szerbek. Amikor pedig a Dél-Alföldről az 1680-as években kiszorították a félhold hatalmát, Crnojević (Csernojevics) Arzen ipeki pátriárka vezetésével újabb több tízezer család kért és nyert bebocsátást Magyarországra.

A bécsi kormányzat szívesen és örömmel fogadta a Magyarországra költözőket. Az elpusztult, lakatlan területek megművelésében és a határoknak a törökkel szembeni megvédésében egyaránt számított a betelepülőkre, amellet úgy gondolta, sikerrel tudja majd őket felhasználni a magyar nemesség ellen is. A kezdetben ideiglenesnek szánt letelepedés ugyanis hamarosan véglegessé vált, amikor az 1699-es karlócai béke a balkáni szerb területeket török fennhatóság alatt hagyta. Az új határvédelem megszervezésénél a kormányzat már messzemenően a szerb jövevényekre épített. 1701-ben megkezdődött a szávai, dunai, tiszai és marosi határőrkerületek megszervezése, mindenütt szerb katonasággal, s ezeket — a magyar kormányzati szervek kikapcsolásával — közvetlenül a bécsi haditanácsnak rendelték alá. I. Lipót király 1690-es kiváltságleveléle pedig lehetővé tette számukra, hogy zárt katonai és politikai egységben éljenek. Maguk választották vajdájukat és bíráikat, állami és egyházi adót nem fizettek, falvaik a katonai beszállásolás alól mentesek voltak, egyházi és vallási ügyekben pedig teljes szabadsággal jártak el. Minderre azzal egyidőben került sor, hogy a magyar végvári katonaságot szélnek eresztették, a jászok és a kunok kiváltságait megszüntették, a magyar parasztságot pedig a porcióztatással nyomorba döntötték.

A szerbek — avagy rácok, ahogy a korabeli szóhasználat nevezte a nagyobb részt görögkeleti vallású szerb, kisebb részt katolikus bosnyák, sokác, bunyevác, félig pásztor-, félig katonaréteget — pontos számát a 17. század végén megadni nem tudjuk. Úgy tűnik azonban, hogy több százezren voltak. Ha képzeletben egy vonalat

Tanulmányunk némileg rövidített változata annak a dolgozatnak, amely a Rákóczi-évforduló alkalmából kiadásra kerülő tanulmánykötetben jelenik meg, részletes jegyzetekkel és levéltári utalásokkal. Ezért nem látszott szükségesnek a tanulmány állításainak és adatainak itteni dokumentálása.

húzunk a térképen a nyugat-dunántúli Kanizsától a Balaton déli partján, a Siómentén, a Duna—Tisza közén Baja és Szeged közt, majd a Maros partján Aradig, — az ettől délre eső területen a rác telepek száma jóval meghaladta a magyarokét. Sőt, e vonalról északra is jelentős rác településeket találunk, főleg Tolna megyében: és a Duna—Tisza közén, de följebb is, fel egészen Szentendrőig, sőt Esztergomig, keleten pedig Váradig. Köztük a régebben beköltöztek ekkorra már megtelepedtek, termelő munkából éltek s részben beilleszkedtek a magyarországi viszonyokba. A nagyobb rész, elsősorban az újonnan jöttek viszont félmomad életmódjukkal, fékezhetetlen vad erkölcsökkel élesen szembenálltak a magyar társadalommal. Ehhez járult, hogy a rácok egészét áthatotta az etnikai különállás tudata, amit papjaik tudatosan és állandóan élesztettek is. Részben ebből is következett, hogy a magyar lakossággal való súrlódásuk, sőt összecsapásuk napirenden volt.

A nemesség a betelepült szerbekben kezdettől fogva a bécsi udvar embereit látta. De a magyar parasztságban is ellenséges érzést keltett, hogy más, sokkal szigorúbb törvények vonatkoztak órá, mint a jövevényekre. Míg a magyar jobbágy adózott az államnak, az egyháznak és földesurának, a szerb mindez alól mentes volt; míg amaz robotra járt, ez földesurat nem ismert; s míg a protestáns magyar falvak vallásuk miatt súlyos üldözésnek voltak kitéve, a rácok szabadon élhettek görögkeleti hitükben. Erőszakoskodásaik teljesen megtorlatlanok maradtak, ahogy az is csak szóbeli rosszallást vont maga után, ha fegyveresen rátörtek a megtelepült magyar falvakra, leölték az ellenállókat, elhajtották a jószágot s felgyújtották a házakat. A bécsi udvar nemhogy fékezte volna, de inkább még táplálta a szerbek magyarellenességét, s a rác katonaságot ostorként használta, amellyel állandó rettegésben tartotta a magyar lakosságot. Az udvari politikának sikerült már a század végére elérnie, hogy a két nép, magyarok és magyarországi szerbek, engesztelhetetlen ellenfélként álltak egymással szemben.

Rákóczi első pillanattól kezdve felismerte, hogy a Habsburgokkal szembe forduló magyar nemzeti küzdelemnek elsődendő érdeke, hogy a harcias szerb határőröket maga mellé állítsa. Ha ez sikerül, több tízezer edzett katonával erősödik a függetlenségi harc tábora (ugyanannyival gyöngül az ellenség), a kuruc hadsereget nem fenyegeti hátbatámadás veszélye, biztosítja a hátszág nyugalmát, s lehetővé teszi a közvetlen összeköttetést a török portával — hiszen a határt a szerb grancsár-ezredek őrizték. Már 1698-ban, a Habsburg-ellenes összeesküvés első tervezgetései során, kapcsolatot kerestek tehát Crnojević Arzén pátriárkával. A legjobbak: a szerbek ugyanis elégedetlenkedtek, főleg a már megtelepült részük, mert az udvar azt vitatta, hogy rájuk nem vonatkoznak a kiváltságok, elrendelte, hogy fizessék a hadiadót, amit azok megtagadtak. Crnojević talán arra is rádöbrent, hogy a két nép ellenségeskedése nem vezethet jóra, s az itt élő szerbek érdeke a magyarokkal való együttműködést kívánja. Annyi bizonyos, hogy megegyezés jött létre köztük, mely szerint a szerbek 40 000 katonával támogatják a Bécs-ellenes küzdelmet. Rákóczi — a későbbiekből visszakövetkeztetve — az 1690-es kiváltságok elismerését ígérhette.

A Crnojević és Rákóczi közti megegyezés kipattanása nagy megütközést keltett az udvarban, s voltak, akik úgy vélték, hogy a pátriárkát hűtlenségért törvény elé kell állítani. Végül mégis az elfogatás ellen döntöttek, mert félős volt, hogy a szerbek nem néznék tétlenül főpapjuk elhurcolását, aki ellen egyébként sem volt írásbeli bizonyíték. Az összeesküvés amúgy is megghiúsulván, elégnek látszott, ha ráijesztenek a pátriárkára. Bécsbe rendelték tehát, s nem is engedték haza. Ahogy a haditanács már később megindokolta: így szem előtt van, s nem kell attól tartani, hogy a rácok a rebellis magyarok mellé állnak.

A bécsújhelyi börtönből 1701 novemberében Lengyelországba menekült Rákóczi továbbra is mint bizonyos dologgal számolt a rácok csatlakozásával. Ebben az értelemben tájékoztatta Bercsényi is XIV. Lajos francia királyt már 1701 nyarán, mondván, hogy az ország déli határvédelmét biztosító rác helyőrségek „nagyon elégedetlenek” a bécsi udvar politikájával, amely megpróbálta őket gyarmati függőségbe

vonni („réduire en colonie”), és „erősen hajlanak a felkelésre”. 1703 júniusában — Rákócziaval egyetértésben — úgy ítélte meg, hogy ha a rácoknak rendes szoldot ígérnek, s elélegként köztük 5—6000 tallért széjosztanak, közülük „több ezer” fegyveres megnyerhető. A belőlük szervezett ezredekkel azután eredménnyel támadhatnák Stájerországot, mert — írta — a rácok „természettől fogva jó katonák és a hadakozáshoz minden szükségessel rendelkeznek”.

A rácok azonban nemhogy Rákóczi mellé álltak volna, hanem szembefordultak vele, s 1703 júliusában a marosi és váradi helyőrségek végigpusztították a kuruccá lett Bihar megyei falvakat. Rákóczi hadat küldött ellenük. Ahogy XIV. Lajos Varsóban tartózkodó követének, Bonnac márkinak írta: hadai mindenütt győzelmesen nyomulnak előre, s „a németeknek” csak egy reménysége maradt, a rácok. Meg kell akadályoznia a császári és a rác csapatok egyesülését. 1703. augusztus 6-án hajnalban a kuruc sereg meglepte a váradoszlasi szerb katonai palánkot és a benne levőket kardélre hányta.

A váradoszlasi rácokon aratott győzelem után három nappal, augusztus 9-én, a székelyhídi táborból Rákóczi nyílt levelet bocsátott ki „ezen megnyomorodott magyar hazánkban lakozó vagy vitézkedő rác nemzetnek, minden tiszteinek, alattok való rácságnak és helyeknek minden lakosinak” címezve. Elmondja benne, hogy a harcot „... édes magyar hazánk régi dicsőséges szabadságának, törvényes igazságának felszabadítására és az elviselhetetlen, törvénytelen, kegyetlen igának kivetésére” indította. Tudja, hogy „ezen mindenkor fegyverhez szokott rác nemzet is a német igának nem kevés búját, bosszúját szenvedte, holott az német hittel, ígérettel, fegyverviselő szabadság helyett súlyos porciózó zaklatással, s executiók kínzással minden irgalmasság nélkül kínzotta ezen hajdani hadi becsülettel vitézkedő rácságot.” Hogy majdan ők is részesedhessenek „országunk régi dicsőséges szabadságában”, elrendeli: „valaki magyar hazánkban lakos ... rác maga szabadságának örül, fogjon fegyvert, kötelezze édes hazánk szolgálatjára magát”. Ő pedig megígéri, „hogy fiúrul-fiúra, maradékról-maradékra oly szabadságban lesznek, hogy sehol senkinek semmi adót nem adnak, minden rác városok, amelyek most hazánk szabadsága mellett fegyvert fognak, valamint más hajdú városok oly szabadsággal fognak élni és egyedül csak fegyverükkel fogják hazájukat szolgálni.” Ha azonban nem állnak a szabadság mellé — végződik a pátenslevél —, sőt a német oldalán fognak fegyvert, „úgy amint máris némely Váradra gyűlt rácok elkezdették vala”, akkor „minden könyörületesség nélkül öletjük, vágatjuk, sőt a gyermeket is kardra hánnyatjuk, és Isten boldogévtván fegyverünket, egészen kigyökereztetjük a magyar hazából az egész rácságot... egyszóval hazánk árulóinak és ellenségének fognak tartatni.” Nem is érdemelnek mást, „akik hazánknak javát veszik, mégis ellenünk támadnak.”

Szeptember 17-én a tokaji táborból Bercsényi Miklós, mint a kuruc hadak főgenerálisa, maga is kiáltvánnyal fordult a rácokhoz. Hivatkozva Rákóczi pátenslevelére, megismétli az ígéretet, hogy ha melléjük állnak, „valamint a hajdúvárosiak, országunkban oly nemesi szabadságban léznek”, az viszont „aki vesztét keresi és inkább csúfja és jobbágya akar lenni a németnek, mintsem régi dicsőséges szabadságában élni” az a „fegyver kegyetlenségének” vettetik alá. Szeptember 18-án pedig Rákóczi megküldeti a székelyhídi kiáltványt Jovan Tököli-Popovićnek (az egykorúak csak Rákóczi névvel vagy Tököli Jánosnak nevezték), az aradi rác határőrezredek parancsnokának.

Rákóczi nagyon bizott kiáltványa sikerében, annál inkább, mert a Hunyad megyei rác katonaság egy része nyár végén kapitányostól a kurucokhoz állt, s a Duna—Tisza közze is hajlandóságot mutattak erre. Károlyi Sándort is azért küldte 1703 októberében a Bácskába, mert az ott élő rácok meghódolását remélte. A Marosvidéki rácok azonban mereven ellenséges magatartást tanúsítottak. Tököli-Popović a neki küldött levélre nem is válaszolt, s a kiáltványt felküldte Bécsbe, a haditanácsnak.

A haditanács korábban maga is olyan híreket kapott Magyarországról, hogy a rácok egyelőre haboznak, hová csatlakozzanak. A hír nagy riadalmat keltett Bécs-

ben, amit csak fokozott a beküldött Rákóczi-, majd Bercsényi-féle kiáltvány. Ezt a helyzetet a császárvárosban internált Crnojević pátriárka alkalmasnak találta a rácok kiváltságos helyzetének megerősítésére. 1703 szeptemberében Lipót császárhoz fordult, s a szerbeknek adott valamennyi korábbi privilégium megerősítését kérte. A haditanács igen melegen ajánlotta a kérés teljesítését, s november 22-én már utasították is az udvari kamarát az okmány kiállítására. Aláírására azonban egyelőre még nem került sor, Lipót király is várta az ellenszolgáltatást. Ugyancsak november 22-én jóindulatáról biztosította a pátriárkát s felszólította, mozgósítsa híveit a „tumultuánsok” ellen. Útlevelet is küldött neki (majd három évi bécsi internálás után), hogy bejárhassa a rác határőrvidéket, s egyben kilátásba helyezte „az illy nemzetnek adott kiváltságok” megújítását, magának a pátriárkának pedig a szecsói uradalmat és 300 forint évi kegydíjat ígért. 1703 végén Crnojević a rácok nevében hűséget ígért az uralkodónak, s azt, hogy fegyveresen is fölkelne a „rebelisek” ellen.

A pátriárka állásfoglalása nagyon lecsökkentette a kibékülési törekvések reményét, még a megegyezésre hajló bácskai rácok is visszahúzódtak. 1704 legelején egyes kuruc generálisok, a Dunántúl vagy a Duna—Tisza között hadakozó csapatvezérek sorozatosan újabb felszólításokkal, kiáltványokkal fordultak a rácokhoz, de már számbavehető visszhang vagy eredmény nélkül.

A sorozatos rác pusztítások, a dél-dunántúli és Duna—Tisza közti magyar települések fenyegetett helyzete azonban megoldást kívánt, s Rákóczi számára szinte kötelezőleg írta elő, hogy ha békésen nem lehet, fegyverrel rendezze a helyzetet. Mielőtt azonban végső eszközkhöz folyamodott volna, még egyszer megkísérelte a megegyezést. Ezt célozta az egri vár 1704. április 16-án aláírt megadási feltételeinek az a pontja is, mely a várvédő rác katonaság számára a magyarokéval azonos elbánást biztosított, s még vagyonuk megtartását is engedélyezte —, ez a szerbek körében kedvező visszhangot váltott ki. Ezt követte a fejedelem újabb kiáltványa, 1704. április 30-án, a dunapataji táborból, melyben megegyeszer csatlakozásra hívta a rácokat. „Minthogy egész armadánkkal indultunk a Dunán túl való földre, olly véggel, hogy valakik igazságos igyünk mellett szerencsésen boldoguló fegyverünknek ellenségeinek lenni magokat declarálják, akár rác, akár más nemzet legyen, azokat tűzzel s vassal végképpen elpusztítsuk. Akartuk azért kegyelmességünket declarálnunk, és a Duna mellett s ott körül levő rác s egyéb akármelly nemzetet intenünk: ha fegyverünk s hadaink keménységét magokon tapasztalni nem akarják, sőt oltalmunk alatt magok bátorságos megmaradásokat továbbra is kívánják, hűségüknek megbizonyítására egy hét alatt hódoljanak meg... Különbten egész armadánkkal reájok menvén végképen tűz s vas s fegyver által elpusztítatjuk.”

A kiáltványra válasz nem érkezvén, június 29-én Rákóczi megindult hadaival a Duna—Tisza közének elfoglalására. Bevette a bácsi várat, Titelnél megverte a felsorakozott határőröket, feldúlta Zentát, felégette a Duna és a Tisza menti szerb telepeket, s 19-én Szeged alá érkezett, ahol hamarosan elfoglalta a rác palánkot. A hadjárat megtörte a bácskai rácok erejét. Közülük sokan elestek, a megmaradottak pedig részint a mocsarak közé húzódtak, részint családjukkal együtt átkeltek a Dunán s török területre menekültek.

Győzelmei tetőpontján Rákóczi újabb megbékélést kezdeményezett. Július 20-án Szegedről a temesvári pasához küldte a konstantinápolyi francia követ mellette tartózkodó titkárárt, Michelt és Perényi (Ádám?) bárót, azzal, hogy Szeged ostromához szerezzenek puskaport a pasától, és hogy kérjék őt fel a rácokkal való közvetítésre. A fejedelem teljes amnesztiát ígért a neki meghódolóknak, azzal, hogy többé nem háborgatja őket, ha ők is veszteg maradnak. Ellenkező esetben a télen újabb nagy hadjáratban indul ellenük. A pasa azonban nemcsak a puskaport tagadta meg, hanem kitért a közvetítés elől is. Ahogy mondotta: szívesen tenne eleget a fejedelem kérésének, de a rácoknak nincs olyan vezérük, akivel tárgyalni lehetne. Ő is őrséget állított, nehogy valamennyien a szultán földjére jöjjenek. Michel erre megjegyezte, hogy ha a pasa beengedné a rácokat, s letelepítené őket, ezzel nemcsak

a fejedelemnek tenne szolgálatot, hanem intézkedése az Ozmán Birodalomnak is hasznára válna, hiszen a rácok egyrészt adót fizetnének, másrészt a földet művelnék. A pasa ezt a javaslatot el is fogadta, s ígéretet tett, hogy kihirdettedti a rácok közt: aki át akar jönni török területre, azt befogadjá.

Rákóczi nem adta fel a reményt. Újabb pátenseket íratott a rácokhoz s szeptember 6-án magához Crnojević pátriárkához fordult levélben. Ebben megismételte korábbi ajánlatait: a rácokat kiváltságaikban „restituáljuk, abban conserváljuk és manuteneáljuk mind most, mind jövődöben”. A pátriárkának pedig „a munkában való fáradozásáért” húszezer magyar forintot ajánlott fel. Ajánlatának azonban semmi foganatja nem volt.

1705 kora tavaszán, Károlyi Sándor dunántúli hadjáratának kezdetén a fejedelem még egyszer megpróbálkozott. Egerből újabb ünnepélyes kiáltvánnyal fordult a rácokhoz. Előző pátenseiből tudhatják — olvassuk ebben — „minemű igazságos igyekezettel” törekszik a magyarság szabadságáért való harccal „az egész rác nemzet szabadságának is (melly az német erőszakos birodalma által elrontatván eltapodtatott) munkáját öszvekötni”, kiváltságaikat „régí kívánatos boldog állapotjára visszahozni s helybenállítani.” Ezt megértvén „sokan az rác nemzet közül” nemcsak hűségére álltak, hanem „szívesen ez ügynek elősegéllésében fegyverükkel is szolgálnak.” Mivel tud róla, hogy „a Dunántúl, Dunán innen Tisza közin levő rác nemzet is akarván ez közügynek elősegéllésében való melioratióját jelentgetni,” közöhirre teszi, hogy „most vagyon ideje, hogy nemcsak ellenségeskedését szüntesse meg, sőt hűségünkre valósággal magokat ajánlván, akiknek az hadakozásra vagyon kedvek, álljanak szolgálatunkra, hadaink között szolgáljanak, akik pedig magok helyekben gazdáskodni kívánnak, protekciójuk alatt magok helyükben maradjanak.” Három hét alatt elvárja követeiket. Ha ezt nem tennék, parancsot ad, hogy „tüzzel, vassal, fegyverrel magokat, feleségüket, gyermeküket arrul az földrül végképpen elpusztítsák.” Ennek a kiáltvánnyak nem volt visszhangja.

Közben a Lipót halála után trónra lépő I. József császár mindent elkövetett, hogy a rácok hűségét biztosítsa, s nem is eredménytelenül. Crnojević Arzén kérésére 1706. szeptember 15-én ünnepélyes formában megerősítette és újra kiadta a rácoknak adott valamennyi korábbi kiváltságlevelet, s legmagasabb rangú törzstisztjüket, Tököli-Popoviciót nemesleléllel és aranyláncsal tüntette ki. Rákóczi nem tudta a szerb határvérezredek erejét megtörni, s azok ahányzora a kuruc hadsereg eltávozott az Alföldről, a szegedi és a péterváradi császári parancsnokok biztatására, máris bosszuló portyára indultak a védtelen falvak és mezővárosok ellen. Hogy csak a legismertebbet említsük: 1707. április 3-án éjjel 2000 lovas és 1000 gyalogos szerb meglepte Kecskemét városát, s teljesen feldúlta. Mire a fegyveres erő Nagykőrösről megérkezett, a város házainak fele elhamvadt; 148 halott, ugyanannyi „elhajtott” ember mellett százezer forintra rúgott a zsákmányként elhurcolt anyagi kár.

A szerbekkel való megegyezés ügye reménytelennek látszott, amikor alig másfél hónappal a kecskeméti vérengzés után, egyszerre biztató lehetőség nyílt a tárgyalásokra. A marosvásárhelyi országgyűlésről Ónodra tartó Rákóczit Szerencsen fölkereste I. Péter cár követe, David Corbea, hogy szövetséget ajánljon a fejedelemnek arra az esetre, ha elfogadja a lengyel királyi trónt. A cári követ utasításának 9., utolsó pontja így szölt: „A szerbekkel kapcsolatban titkosan javasolja (a követ), hogy a cár öfelsége kész öket a fejedelemmel megbékíteni, öket pártjára vonni, hogyha tapasztalni fogja a fejedelem íránta mutatott barátságát.”

Rákóczi két kézzel kapott a cár ajánlatán, mely annál inkább sikerrel kecsegtetett, mert a görögkeleti vallású szerbek vallásuk s bizonyos fokig nemzetük legfőbb védnökét látták a cárban, akinek óriási tekintélye volt közöttük. „Elgondolhatják — írta Rákóczi az erdélyi tanácsuraknak, tájékoztatva öket a círral kötendő szövetség várható előnyeiről —, mely nagy jó származik a rácoknak lecsendesítésével, akik által ekkoráig ügyünknek nagyobb kárát tapasztaltuk, hogysem ellenségünknek minden erejétül, kik is hogyha a felséges cár munkája által pártunkra állanak, mind hadaink megszapornodnak, mind pengig országunknak Törökország felé való bátorságos kapuja megnyitattik.”

Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk: Rákóczi a cár ajánlatából a rácok megbékítését ítélte magyar szempontból a legsürgősebbnek. Ezért azt szerette volna, ha a cár még az orosz—magyar szövetség aláírása előtt elküldi embereit a szerbekhez. Követének, Nedeczky Sándornak már 1707. május 24-én utasításba adta: „mint-hogy a felséges cárnak hozzánk küldött követe kilátásba helyezte a rácok megfélézését, a köteles tisztelettel azt kérje, hogy ezt a jótéteményt minél előbb megadja, és vegye rá őket, hogy vagy tegyék le a fegyvert, vagy álljanak a mi oldalunkra; ha ez megtörténik, örök hátlára kötelezi vele az ország minden lakosát.” Még részletesebben szolt a kérdéstről a fejedelem július 28-i utasításában: „Ekkép megnyugtatóván a felséges cárt őszinteségemről, szorgalmatosan kérje, hogy az alatt az idő alatt is, míg a teljhatalmú megbízottak a megkezdett tárgyalásokat bevégzik, méltóztatásék kiküldeti emberét avégett, hogy azokat a rácokat, akik jelesen a Maros folyó mentén, valamint Bács megyében, továbbá a Dráva és a Száva közt laknak, és akiket meggyőződésünk szerint könnyen a mi pártunkra hozhat, egyrészt mert dicsőséges neve iránt nagy tisztelettel viseltetnek, másrészt, mert ugyanazon vallás buzgó hívei, s mert a következményekből hasznot várhatnak, a mi oldalunkra vonja.”

Nedeczky június 17-én érkezett Lublinba, s Péter cár még aznap fogadta. Mint jó politikus, azonnal felismerte, hogy Rákóczi számára a szerb kérdés megoldása a legsürgősebb és a legóhajtottabb, ezért a fejedelem kérése elől nem zárkózott el, de az ügyet a lengyel királyi szék elfogadásától tette függővé. „Ha a fejedelem a szerbek megbékítését kérdezi — íratta Rákóczihoz készülő követének utasításába —, ezt válaszolja: mihelyt a fejedelem a cár őfelségével a (lengyel) korona elfogadásáról megegyezett, őfelsége biztosítja, hogy ezt az ügyet elintézi, azaz hozzálát a szerbek kiengeszteléséhez.” Valójában azonban előbb hozzálátott, hogy Rákóczit ezzel is elkötelezze a lengyel korona elfogadására. Ahogy Nedeczky tudósította a fejedelmet: „ami a rácokat illeti, három-négy nap múlva expediáltat (a cár) Szlavónia—Magyarország felé három vagy négy, itt a táborban lévő derék rácok közül való embert és kalugert, magát is talán Korbe Dávidot, noha még utunkban megbetegedvén, most is igen kornyadoz, de remélem három nap alatt megkönnyöbedik”.

Corbea nem sokkal ezután halála megakasztotta a követek elutazását. Közben, augusztus 31-én Bercsényi vezetésével Varsóba érkezett a magyar küldöttség, s két-hetes tárgyalás után aláírták Péter cárral a szövetségi szerződést. A szerződésben ugyan a szerbekről nincsen szó, a cár azonban külön nyilatkozatban kötelezettséget vállalt a közvetítésre. Eszerint mihelyt Rákóczi pátenlevelét kézhez kapja, megnyeri a Dráva—Száva közt élő szerbeket, biztosítva számukra a „dicső magyar királyok” által kapott szabadságjogokat és a szabad despota-választást. Ahogy Rákóczi kancelláriai direktora, Ráday Pál még Varsóból jelentette: a cár a szerződésben vállalt teljesítését „mindeneket... jóvendőre halasztott, kivéven a rácok felől való előbbeni resolúcióját, melyet effectuálni kíván.” Nem is egy hét múlva Nedeczky pedig már arról tudósította a fejedelmet, hogy a rácokkal való megegyezést az orosz udvar minél előbb nyélbe akarja ütni. „Máris írtak több deputátusoknak, siessenek ide. Innend Felsőgedhez igazítom őket, hogy ott jó információt vévén, igyenessen, ahová köll, elmehessenek.”

Ráday október 2-án érkezett haza Varsóból s még aznap jelentést tett Rákóczinak. A fejedelem megbízta, hogy azonnal készítse el a szerbekhez intézendő két kiáltványt, egyiket Rákóczi, a másikat Péter cár nevében.

Az Ungváron, 1707. október 10-én kelt kiáltvány tartalmában lényegesen eltér a korábbiaktól. Míg azelőtt mindig az 1690-es Lipót-féle privilégiumok elismeréséről, a határőröknek adandó hajdúszabadságról volt szó, az új kiáltvány valóban a régi magyar királyok által adományozott területi különállást újítja meg, az egykori Szerbia helyett a Dráva—Száva közét ismerve el szerb földnek, szinte társországi ranggal. Eszerint az említett terület a despota fennhatósága alatt áll, akit maguk választanak, Rákóczi csak megerősíti méltóságában. Saját hadseregük van, ennek feje a despota, tisztjeik saját nemzetükből kerülnek ki. Városaik hajdú kiváltsággal

élnék, követeik résztvesznek az országgyűlésen, szabadon kereskedhetnek az egész országban és vallásukat is szabadon gyakorolhatják. A cár nevében kibocsátandó, ugyancsak Ráday által fogalmazott kiáltvány talán még erőteljesebben hivatkozik a szerbek, „rég Magyar királyok alatti boldog életére”, amit a Habsburgok alatt elvesztettek, s amit Rákóczi most kész újra megadni nekik.

A kiáltványok szövegét Rákóczi október közepén küldte meg Nedeczkynek, együtt a varsói szerződést ratifikáló irással. Nedeczky december végén vette kézhez Minszkben és 1708 január elején jutott a csapataival visszatérő cár elé. Ekkor átadta a fejedelemnek a szerződést ratifikáló írását, s egyben emlékeztette a cárt ígéretére a szerbeket illetően. Kérte, hogy Rákóczi kiáltványát fordíttassa le oroszra vagy szerbre, s a saját nevében kiadandó pátensben határozottan jelentse ki, hogy kezekedik a Rákóczi által ígért dolgok sértetlen megtartásáért; ha pedig akár a magyarok, akár a szerbek közül valaki megszegné ígéretét, „a maga dicsőséges fegyvereivel és hatalmával megsegíti a sértett felet”, s a másikat rászorítja ígéretének megtartására.

A cár nyilván kedvezően fogadta az előterjesztést, s végrehajtására is kiadhatta az utasítást. 1708. március 13-án Nedeczky Szmolenszkból azt jelentette, hogy a megbízottak kiválasztása megtörtént, itt Szmolenszkban várakoznak a cár megérkezé-
tére. Egyikőjük katona, a másik egyházi ember, mindkettő szerb. „Már kétszer is volt nálam a kapitán ebéden, jól esmérem, régi jó katona ember, Bosics Pantelimon a neve; a metropolita pedig ezelőtt négy esztendővel pécsi ladika (= vladika) volt. Meggondolhatja ki-ki, miként függenek mindnyájon azon az hiten levők a cártul, oly messzéről, éppen Havasalföldről gyűtt a kapitán. Magam is azután megadtam a vizitát, valóban szívesen is vannak hozzám. Elválík, tovább mi lesz.”

A megbízottak elküldése azonban továbbra is húzódtott. Július elején Nedeczky búcsúkihallgatáson volt a cárnál; közben ugyanis kiérkezett Rákóczi állandó követe, Thalaba Máté. Nedeczky a cár intézkedését kérte, hogy a szerbekhez menő biztosok és a Rákóczi mellé küldendő orosz követ vele együtt indulhasson Magyarországra. „Kikre igen kegyesen resolválta magát (a cár) — jelentette Nedeczky —, de specialiter ugyan úgy írhatom, inkább kért, hogy várakozzam kevéssé.”

Nedeczky egy darabig várt, végül is egyedül tért haza. A biztosok elküldésére sohasem került sor. Az Oroszországra egyre nehezedő diplomáciai helyzetben, a küszöbön álló svéd támadás előtt, a cár nem akarta a császárt maga ellen inge-
relni, s elejtette a szerbeknek a kurucok táborába való áthozását célzó terveket. Amikor 1708 őszén az idős Jemeljan Ivanovics Ukrainev, a cár követe megérkezik Magyarországra, utasítása szerint egyetlen feladata, hogy békét közvetítsen a magyarok és a bécsi udvar közt.

Ukrainev Magyarországra érkezését alig néhány héttel megelőzve azonban a szerb ügyben egy újabb közvetítés indult, ezúttal a Rákóczihoz húzó havasalföldi román előkelők részéről. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk a határőrvidéki szer-
bek körében 1706 óta egyre növekvő elégedetlenségre. A bécsi udvar ígéreteiben ugyan nem fukarkodott, ténylegesen azonban ígéreteit nem teljesítette: a szerb csapatok császári, német tiszteknek voltak alávetve, saját tisztjeik nem léptek magasabb rangba, sőt bizalmatlanságból, nehogy a magyarok oldalára álljanak, újonnan választott pátriárkájukat, Isaija Dakovićot tuszként Bécsben tartották. Ami pedig a legsúlyosabban esett latba: tudomásukra jutott, hogy a jezsuiták terveket kovácsolnak az orthodox szerbeknek az unionált görög katolikus egyházba kenyé-
szítésére. Amellett a hadiszerencse sem kedvezett nekik: 1708. július 26-án egy portyázó kuruc csapat foglyul ejtette vezérüket Tököli-Popović ezredest, és két öccsét. Mindez együttesen arra ösztökélte őket, hogy a magyarokkal való megegye-
zést keressék.

A havasalföldi előkelők egy része, főként a Cantacuzino család tagjai már régebben kapcsolatban voltak Rákóczival. Az ő segítségével akarták elérni, hogy a török porta a császárhoz húzó Constantin Brincoveanu vajdát székéből leváltssa, s helyébe az ellenzék jelöltje, Mihail Cantacuzino kerüljön, „az ki Felsőgedhez (Rákóczihoz)

s mind az magyar nemzethez igaz nagy tökéletes szeretettel vagyon mindelejétfő fogvást,” — ahogy Mikes Mihály, a Havasalföldre bújdosott erdélyi nemesek vezére írta.

1708 nyár elején Mikes — Rákóczi nagy meglepetésére — a következőket jelentette: „A rácság super negotio religionis az bécsi udvartul felette disgustus lévén, rác-Tökölivel hatezren az muszkához akartak menni. Egy Rosa nevű kapitányt küldtek Bukurestre az két Oláhországon való általbocsájtások felől, mely követet az havasalföldi urak, azkik jóakaróink, visszaküldvén, teljes ügykezetekkel Felsőged hűségére kívánják őket disponálni, melyről írt is egyike Felsőgednek, kérvén azon, hogy egy okos, de nem nagy rendű s hites emberét méltóztassék Felsőged mentől hamarébb hozzájuk küldeni, ... az ráccokat Felsőged hűségére inclinálják.”

Néhány nap múlva újabb levél érkezett Rákóczihoz, melyet a szintén erdélyi bujdosó, Lugosi Ferenc, a Cantacuzinok bizalmas embere írt. „Felsőges uram — írta Lugosi —, e napokban jövén Szebenből ide Havasalföldiben Tergovistvára, egy Rosa nevű, köztük híres és előkelő rác kapitány, itt is nevezetes ember, oly pretextus alatt, hogy lovakat akar vásárolni ... Az generális Szpotár Toma Cantacuserus uram mellé adván magát igen confidenter és continue megudvarolotta és magát kiadta az örög úrnak ... Ez jött nomine omnium, hogy itt az méltóságos örög úrral és Szpotár Toma vagy Tomas Cantacuserus uramékkal közölje nemzetük állapotját és consultálja az két urat, hogy mitevők legyenek, micsoda útját s módját találják az német keze alól való kiszabadulásba, van-e valami reménség az muszkához, hogy oda folyamodhassanak, magokat conserválhassák, declarálván az ő nagy kedvetlenedéseket, megbántódásokat és unalmukat.” A következőkben elmondotta Lugosi, hogy ezek a ráccok sem arról nem tudtak, hogy pátriárkájok Bécsben fogságban van, sem arról, hogy Rákóczi a cárral szövetségre lépett, s ezt megtudva „csak az jó Isten mediátorokat mutasson munkálkodására, remélhetni, hogy megvigasztalja Ófelsége szegény nemzetünk ezzel is.” De egyéb dolgok is vannak, — várják Rákóczi megbízottját.

Lugosi híradását még megerősítette Teodor Corbea, Constantin Brincoveanu havasalföldi vajda titkára (a korábbi cári követ, David Corbea öccse), megírva azt is, hogy amikor ő Rosa kapitánynak elmondotta, hogy néhai bátyja egyik feladata éppen az lett volna, hogy a szerbeket a cár nevében összebékítse Rákóczival, ezen a kapitány nagyon fellelkesedett, s kijelentette; „akár azonnal is készek a tárgyalásra”. Hamarosan újabb havasalföldi „közvetítők” is jelentkeztek, így mindenelőtt Damascenus rimnici ortodox püspök és egy bizonyos Abraham pápa, a Cantacuzinok bizalmi embere. Ez utóbbi azt is közölte, hogy „Rác-Tököli azt írta a vajdának: mit hall, mikor érkezik ki a muszka cár, mert az egész rác nemzet ő nagyságát (Rákóczit) kívánna a cártul maga fejedelmének”.

Rákóczi nyár végén, már a sziléziai hadjárat előkészítése közben a Nyitra mentén kapta meg a leveleket, s bármennyire fontosnak is tűnt előtte a szerbekkel való megbékélés lehetősége, a hadjárat közben ennek intézésére sem időt nem tudott szakítani, sem embert nem talált rá. Egyébként is meg akarta várni a cár követét, Ukrainecevet.

Az augusztus 3-i szerencsétlen kimenetelű trencsényi csata után Rákóczi, amint a belső ügyeket rendbehozta, az első közt kerített sort a havasalföldi előkelőkkel való tárgyalásokra.

Jemeljan Ukrainecev augusztus 19-én megérkezett Egerbe, Rákóczi udvarába, ahol nagy ünnepélyességgel fogadták. A tárgyalások tüstént megkezdődtek, s az első közt találjuk a szerbekkel való megegyezés dolgát. Ukrainecev tárgyalásba kezdett az Egerbe hozott fogoly Tököli-Popovićsal, ez azonban nem vezetett eredményre. Az aradi főkapitány, ha korábban habozott is, a trencsényi csata után úgy látszik, okosabbnak gondolta a császár pártján kitartani. Nem maradt más megoldás, mint a havasalföldi közvetítés igénybevétele. Föltehető, hogy Ukrainecev ebben is segítőleg működött közre.

Rákóczi Rhédey Mihály testőrőrmestert, az erdélyi főúri család sarját és Helbronth János ezeres-kapitányt választotta ki a küldetésre. Utasításuk, mely

augusztus 29-én kelt, felhatalmazta őket, hogy tárgyaljanak a szerbek küldötteivel, ha azok kellően igazolták magukat, a fejedelem nevében a már korábban említett szabadságjogokat felajánlják és biztosítják a szerbeket a cár jóállásáról. Ezzel egyidőben Rákóczi ünnepélyes formában közhírré tette a szerbekhez szóló, még 1707-ben fogalmazott kiáltványt.

Minden a legjobb reménnyel kecsegtetett, Rhédeyék elindulására mégsem került sor. Szeptember legelső napjaiban Ukrajncev vérhasban megbetegedett, s pár nap múlva, szeptember 10-én meghalt. Egerben temették el, a görögkeleti templomban. Hogy ez volt-e az ok, ami miatt a követek nem indultak el, vagy más, nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy a már kész utasítást és a megbízóleveleket irattárba rakták, ott maradtak ránk Rákóczi levéltárában. A Cantacuzinokkal való levelezés ugyan 1709 elején felújult, a szerbokról való tárgyalásról azonban már nem esett szó bennük. Nem került sor újabb lépésre a cár részéről sem. I. Pétert egyre jobban leköttötte az országára tört XII. Károly svéd királlyal való élet-halál harc, a magyarországi dolgokkal nem tudott foglalkozni.

A szabadságharc csillaga ekkor már hanyatlóban volt. A sárospataki országgyűlés 1708 végén ugyan kimondotta a katonáskodó jobbágyok földesúri kötöttség alól való fölszabadítását, a rendelet azonban elkésett, a parasztság már elkedvetlenedett, s egyre nagyobb tömegekben hagyta ott a kuruc zászlókat. A francia hadszíntéren győzedelmeskedő császáriak mind nagyobb csapatokat tudtak Magyarországon bevetni, a szerbek fegyvereire egyre kevésbé szorultak rá. Amikor pedig 1711 tavaszán a szabadságharc végleg elbukott, egyformán nehéz sors szakadt a magyar jobbágyokra és a szerb határőrökre.

A közös sors lassan érlelte a megtévesztett, egymással álnok politikával szembe fordított két népben az egymásra utaltság tudatát. 1735-ben a Békés megyei magyar parasztok és Szegedinac Péro kapitány határőrvidéki szerb katonái, Rákóczi nevével ajkukon, együtt fogtak fegyvert az elnyomó urak és az őket támogató bécsi udvar ellen. Az elszalasztott alkalmat azonban már nem lehetett visszahozni, magára maradt kísérletük véres és kegyetlen megtorlásban bukott el.

Rákóczi utolsó kiáltványa

A kukizovi kiáltvány néven ismert pátenszt a dél-lengyelországi Kukizówban bocsátotta ki Rákóczi 1711. április 18-án, amikor az általa Husztra összehívott országgyűlés helyett a Károlyi Sándor által Szatmárra áttett gyűlés küldöttei átadták neki az aláírásra váró „békepunctumokat”, Károlyi levelét és szóbeli üzenetét. A fejedelem pátensét a követeknek, név szerint megnevezett brigadérosainak, ezredes kapitányainak és colonellusainak címezte, de valamennyi hívéhez: „Generosi Egregii et Nobiles fideles nobis sincere dilecti”, „Nemes és nemzetes vitézlő nekünk kedves Híveink”-nek szánta. Minden erőfeszítése arra irányult, hogy visszatartsa őket a biztos garancia nélküli békepontra aláírásától és a fegyver letételétől.

A nevezetes pátens Károlyi Önéletírásának függelékében¹ olvasható, létrejötté is az ő békeszerző tevékenységével függ össze. Erre s a kiáltvány keletkezési körülményeire csak annyiban térünk ki, amennyiben Rákóczi Károlyival váltott levelezése előzményül szolgált az emlékiró által „szikrázó kiáltvány”-nak,² a vallomásírótól „a katonaságnak nyilvános kihirdetésre s Károlyi vesztére szánt serkentő kiáltvány”-nak³ nevezett „nyílt levél” megírásához. Paulay János korabeli följegyzéseiben „bes-telen békeség rontó, vért szomjuhozó manifestumot”⁴ emleget, amelyet Rákóczi Munkácsra és más várakba „saját pecsétje és keze írása alatt” beküldött. A történelmi és irodalmi szempontból páratlan dokumentumot elsősorban az író Rákóczi munkássága oldaláról igyekszünk méltatni.

Az 1711. január 31-i vajai tanácskozást követően, Rákóczi és a teljhatalommal felruházott császári főparancsnok, gróf Pálffy János tanácskozása után, a fejedelem Károlyi Sándorral Munkácsra ment, ahol február elején kihirdette a fegyverszünetet. Ezután — Rákóczi megbízásából — Károlyi tovább folytatta a békealkudozásokat, akire a fejedelem a kuruc csapatok parancsnokságát is ráruházta. A kuruc generálisok közül ekkor már többen, Bercsényi Miklós, Eszterházy Antal, Forgách Simon és mások családostul lengyel földön voltak. A Károlyi által a családi portékával Moldvába vagy Lengyelországba irányított Károlyiné gróf Barkóczy Krisztinának Rákóczi átmenetileg felajánlotta Munkács várát,⁵ hogy addig is itt legyen biztonságban, amíg szükség esetén a férje érte mehet. A távozni készülő fejedelem különös bizalmával ajándékozza meg generálisát: „Én azért, midőn particularis confidenciámtól is viseltetvén, mind hazám s mind particularis dolgaimot a Kegyelmed hűségére szeretire bízom...”⁶ — írja neki a határmenti Skoleból.

A későbbiek szemszögéből fontos Rákóczi február 18-i salánki levele, amelyben lényegében teljhatalommal ruházta föl Károlyit, akivel indulása előtt nem tudott ismét találkozni. A béketárgyalások bizonytalan kimenetelére nézve, Rákóczi határozott álláspontja, „hogy in omni casu jobb s állandóbb békeséget remélhetünk az moszkva interventója által, mintsem az Pálfi hitegetési után, úgyis jobb lesz annak fundamentomirúl az cárt capacitálván, az által végeznünk, mintsem itt disputálnunk... melyre nézve csak megyek...”⁷ A hadi dolgok kormányzását Károlyi belátására bízta, de ha kiszorulna, ne Moldvába, hanem Lengyelországba, Stanisław irányába menjen összeszedett hadaival, mely terület az orosz seregek védelme alatt áll. Egyébként a lengyel határon túlra való felesleges átözlés megakadályozására is intézkedett: „Publicáltatom aztat is — hangsúlyozza a levélíró —, hogy senki már Kegyelmed passusa nélkül ne jöhessen Lengyelországra, hanem az ki igaz hazafiának tartja magát, Kegyelmedtől várjon s hallgasson.” Ezzel Károlyinak különleges katonai s állami intézkedési jogot adott, ami befolyásának érvényesítésére megfelelő pozíciót s tekintélyt biztosított. Ekkor még senki sem tudta, mi fog történni az elkövetkező két hónapban.

Rákóczi föltétlen bizalomtól áthatva líraivá érzékenyülő sorokkal bízza mindenét, az ország sorsát generálisára, aki a legalkalmasabbnak látszott a súlyos helyzetben az ügyek kézben tartására. A baráti szolidaritás érzelmei és a hazafiúi aggodalom sugallja tollára a megható sorokat: „... azért legdrágább kincsemet, édes hazámat, Munkácsomat és abban lévő másik mindenemet Kegyelmedre hagyom, s lelkire, hitre kötöm, bízom, teljességgel elhivatva magammal az Kegyelmed resolutiójának állandóságát, az melyet minap újobban is adott Munkácson, hogy nemzete boldogulása nélkül nem békéllik, s egymást el nem hagyjuk; ennél is különben nem enged békélleni confoederalionalis hitünk, az mely által mind lelkünket, mind maradékinkat sub nota perditionis in Patriam kötöttük édes hazánknak. Vezérelje s kormányozza azért Kegyelmed hadakozását absentiámban mennél jobban lehet, az midőn én is minden bujdosás és nyomorúságok által úzni s keresni kívánom boldogulását, s hitemre mondom, hiszem is annak elérését, vagy legalább szembe lévén a cárral, megírom valószínűleg: mihez bizhassék Kegyelmed, s közönségesen mindnyájan...”. Konföderációs esküjükre, egymásnak adott szavukra, a fejedelemnek tapasztalt generálisa íránt táplált emberi hitelére hivatkozva újítja meg Rákóczi levele végén a már érintett gondolatot. Nem zárkózik el a béketárgyalástól, csak őszinteséget lásson. „Én magamat hazámért tízszer is megalázom — folytatja —, de arra bizony nem lépek az Confoederatio nevével, hogy nagyobb rab-ságra vessem édes hazámat annál is, amelyben találtam, és az melyből kívántuk kiszabadítani. Vezérelje azért Kegyelmed igaz szándékomat, az melytől semmi sem szakaszt el, se nem távoztat...”⁸ Ezzel az intellemmel, elhatározással és kötelességtudattal indult el Rákóczi a lengyel határ felé.

A kuruc függetlenségi háború utolsó publicisztikai darabjai közé tartozik a február 20-án Alsó-Vereckén kelt, Károlyi Sándornak írt „plenipotenciális” levele mellé adott „bezárt pátens levél” Kántor István kancelláriai titkár kézírásában, a fejedelem aláírásával. A február 21-én keltezett levélben „igaz atyafiúi szeretettel viseltetvén” búcsúzik Károlyitól, kezébe adva hazája „boldogulásának munkáját”, s az időközben érkezett kedvező külföldi hírek alapján biztatja: „... így lévén a dolog, aratásra többet magammal megyek vissza, mint amennyivel most kimegyek, sőt hamarabb is...”. Az „adhortáló pátens” a hadak generálisainak, tisztjeinek, köztvézeinek, valamint „az egész öszveszövetkezett hiveinknek” szól. Tárgyilagos hangon közli, hogy a „békesség tractája” hathatósabb előmozdítására vagy „fegyverkezésű” tovább való boldogulása céljából külső hatalmasságokhoz fordul, „és azon rövid távollétünknek ideje alatt a dolgoknak folytatását hagytuk, és biztuk kedves atyánkfiára, gróf Károlyi Sándor mezei mareschallusunkra”. A konföderációra letett hitük megtartására, állhatatosságra inti őket, „... a történéhető hitegetésektől... senki el ne menjen és hitét meg ne szegje... hagyjuk azért és keményen parancsoljuk mindazoknak, hogy visszajövetelünkig emlétett generálisunk rendelése szerint magokat csuportban taróztassák... miglen azon módokkal élthetnék, melyekkel hazánk állapotját csendességre hozhassam, ezen parancsolatokat megtartván addig is legyenek jó reménységben”.⁹

A szövöttezett magyarországi rendek vezére és Erdély fejedelme 1711. február 21-én Lengyelországba ment, hogy az ekkor még joggal remélt külföldi segítséggel, a francia diplomácia ígérete alapján¹⁰ várt orosz és lengyel békeközvetítés vagy katonai támogatás révén, az érvényben levő vagy meghosszabbítandó fegyverszünet alatti béketárgyalásokon időt nyerjen a jó béke megkötésére.

Károlyi és Rákóczi ezt követő márciusi levélváltásának hangnemében nincs az eddigittől lényegesen eltérő változás. Március 3-án a fejedelem Károlyi február 22-i levelére válaszol Stare-Sioloból. Mire levelét veszi, talán már eldől az „armistitium” felbomlásának vagy meghosszabbításának ügye. A német generálisoknak nagy reménységük van a békességben, de lehetetlenség, hogy a magyarok jó békességet reméljenek a „honi trakta” által. Ha úgy fordulna a dolog, a cár felfogadja szolgálatajára a megmaradt kuruc hadakat, Sienawski nagyhatmán sem ellenzi bejövetelüket. S mivel a bécsi udvarban „a Confoederált Statusok nevezetű levonták rúllunk, s bennünket rebelliseknek tartanak”, milyen biztosítéka lehet az ország tör-

vényes szabadsága helyreállításának. Ezért a fegyverszünet felbomlása esetén, ajánlja Rákóczi, „inkább hozza bé csoportosan az hadakat az máramorosi passusokon... eresztett zászlókkal hozza Kegyelmed az hadat, hogy láttatja légyen, és nem szaladó, hanem auxiliaris-had formájában jűjjon...”. Török földre ne menjen, s ne irtózzék ettől az országtól, mert „már ezentűl publice kelletvén viselni az cár colligatusinak nevét” nagy bajok származnának belőle. Talán éppen a hadak kimenetével volt kapcsolatos Károlyinak egy Rákóczi által elvetett javaslata: „... az Kegyelmed projectumát, az mellyet előitem tett vala Vajárúl visszatérésünk alkalmatosságával, és amellyrűl minap emlékezetet levelemben nem tettem, azon igaz sinceritástűl viseltetvén, azt már in his rerum circumstantiis se hazám, se az Kegyelmed maga dolgaira nézve nem javallhatom, s úgy, mint barátja is javallom: vesse ki elméjébűl, mert abbűl se hazánk, se a Kegyelmed személyére nézve semmi jót nem remélhetnénk...”.¹¹ Mindezt nem úgy írja, mintha gyanújának parányi árnyéka vetődött volna is Károlyi személyére.

Rákóczi március 14-én válaszol arra a levélre, amelyet Károlyi a hónap elején báró Sennyei Istvánnal folytatott munkácsi tanácskozása után írt neki. Annak idején nem javallotta, hogy zálog nélkül Bécsbe menjen „az finalis resolutio avagy sententia” meghallgatására; mostani debreceni útját sem tartotta volna tanácsosnak. Mert ha csak „azon sententia” tudomásulvételére hívták, amely által „egyedűl csak, mint fegyver által meggyőzötteknek, az Bellicum által offerálják az gráciát”, akkor „confoederationalis hitűk” nem engedi, hogy „törvényes szabadságunk felállítására nélkül” letehessék a fegyvert. Ha ezt tapasztalná, kövesse kötelességét, „mintsem mindnyájan hazánkhoz hitelenné lévén” beleegyezzenek az erőszakos gráciába. Közelíteni fog Skolehoz, hogy a határ közelében tartózkodván, lássák, nem azért ment Lengyelországba, hogy távozásával gátolja a jó békességet. Ha a császárnak legutóbb írt levelére olyan „universalis resolutiot” hoztak az udvartól, amelytől „az jószágok megadatása és hazánk törvényes szabadsági felállítására universaliter securitassa lehet nemzetűnknek”, meg kell hosszabbítani a fegyvernyugvást, hogy Károlyi „relációt tegyen” neki erről. S mivel generálisa leveléből úgy vette ki, hogy a Pálffy hívására és biztatására Debrecenbe induló Károlyi reményt táplál a bécsi haditanácstól érkezett, Karl Locher császári biztossal küldött békehatározat iránt, így fejezi be levelét: „Volna elég mit írni az idevaló dolgokrűl Kegyelmednek, de amint levelébűl látom, oly bizontalannak tartja az idevaló reménséget, hogy írásomat inkább csak biztatásnak tartaná; melyre nézve én is inkább elvárom elébb Kegyelmedtűl az Lochertűl hozott reménségnek valóságát...”.¹²

A Pálffy mellett titkároskodó Paulay fűljegyzései szerint a debreceni tárgyalások kemény hangon kezdődtek. Károlyi a különféle követelésekkel szemben ragaszkodott küldetése és meghívása céljához, a császári határozat megismeréséhez és annak Rákóczihoz való továbbításához, de első nap ezt nem közölték vele, „sőt fegyverkezés izentetett neki”. De másnap Károlyi „éjjeli sok tusakodása” után s a tárgyalás enyhültebb légkörében, Őfelsége „plenipotentialis levele” és „resolutioja” ismeretében úgy látta, hogy „a haza s nemzet csendességét reménylheti”. Ekkor, éppen március 14-én „méltóságos plenipotentiaris urakat ujobban felbiztatta, hogy minden ravaszág nélkül igazán és tőkeletesen fog munkálkodni az elkezdett dologban...”. Mire, állítja Paulay, gróf Károlyi uramat „őfelsége grationalisa mellett”¹³ mindenről biztosították és az udvarnak új kegyelmességét ajánlották.

Ezután Károlyi értesítette a hadakat a fegyverszünet április 11-ig történt meghosszabbításáról, Munkácsra, onnan egyenesen Stryjbe indult Rákóczihoz „relatio tételre”. Érkezéséről a fejedelem megnyugodva értesítette Bercsényit: „Tegnapelőtt ideérkezvén Károlyi, úgy látom, se én, se Kegyelmed nem csalattatunk meg az negotiatió iránt való opinióinkban, se én abban, amit Károlyi felől reménlettem vala, aki szóval is nem tött egyéb relatiót debreceni útjárűl, hanem amit a minapi Kegyelmednek megküldött levelében írt.”¹⁴ Stryj vára sorsdöntőnek látszó tanácskozás színhelye lett. Rákóczi, Károlyi, Forgách Simon, Eszterházy Antal, Vay Ádám és Ráday Pál részvételével összeűlt a kuruc főemberek tanácsa. A békeponatok megvitatása után a fejedelem úgy döntött, hogy a végső válaszadás előtt Károlyi relá-

cióját a Husztra összehívandó szövetkezett rendek gyűlése elé terjeszti, s közben újabb felvilágosításokat kér a homályosnak tetsző békepontok felől. Rákóczi arról is írt a főgenerálisnak, hogy választ Gerhard György szenátor vagy Ráday viszi meg Pálffyknak, mert Károlyi „az minapi szembenlételeből is Pálfival általlátta, hogy nem jól lesz már ezután mindenkor parolára bízni magát”. Ha pedig amazok nem érkeznének oda időben, a választ „csak megküldi Pálfinak, s maga is úgy véli, hogy »kard-ki-kard« lesz belőle”. S hogy mi lesz tovább, az majd kiderül a fegyverszűnet újabb lejáratakor, illetve az április 27-re meghirdetett gyűlés idején. Addig is Károlyi Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékbe igyekszik összevonni azokat a regimenteket, amelyeknek kihozására sor kerülhet. A levélíró úgy ítéli, hogy „mindnyájunknak megnyugodott az elméje benne”. Az emlékiró mindehhez hozzáfűzi, hogy a Stryjben levő tábornokoknak, „Károlyi titkos ellenségeinek, az volt a véleményük, hogy tartóztassam le őt. De azonkívül, hogy erre semmi józan okom nem volt, nem is láttam benne semmi segítséget a háború folytatására nézve”.¹⁵ Rákóczi Károlyiba vetett bizalma tehát még ekkor is változatlan volt. Hogy is gondolhatta volna másképpen, mikor generálisa éppen születésnapján, március 27-én Stryjben megerősítette előtte a konföderációra letett hitét, s biztosította őt hűségéről.

Károlyi azonban jobban elkételezte magát a debreceni találkozón, hogysen az őt annyira sürgető Pálffy elé állhatott volna a sovány, időhúzás látszatát keltő válasszal. Hazafelé jövet március 29-én Zawadkáról elküldte a fejedelemnek Pálffy levelének „extractussát”, ami Rákóczit annyira kihozta sodrából, hogy március 31-én felzaklatott hangú levelet küldött utána. A friss találkozás jó benyomásai után megdöbönt, mert Károlyi magatartásában határozatlanságot vélt, s közmegegyezéseket könnyen felejtő sorai olvasásakor balsejtelmei támadtak. „Megvallom, ha az Kegyelmed confoederalionalis, úgy nékem is mind szóval, mind írásban sokszor újított hitiben teljességesen meg nem nyugodt volna elmém, azt vélném felőle, hogy még most is állandó resolutiót nem vett magának ezen mostani felforgó dolgok között, s látszik, mintha agypróbálná Kegyelmed Pálfi kívánságát Kassa iránt; de esmérvén az Kegyelmed magyarságát és hazájához való igaz kötelességét...” folytatja Rákóczi, milyen lelkiismerettel kívánhatná tőle akárki Kassa feladását. Nem vállalhat magára ilyen istentelen cselekedetet, bűnt s vele a haza elárulását. Boldog Isten! sóhajt föl szilárdnak tartott generálisa hajlandóságán és „consideratio”-ján. S először csap át a levélíró szenvedélyes hangba: „Tudom, legnagyobb argumentum ebben az, hogy úgyis elhagyattatom, s még talám az külső reménség is megcsal; mely ha mind úgy történnék is, mégis jobban szeretem tiszta, tökéletes lelkiismerettel Istenbe vetni reménségemet egyedül, mintsem hitelenségemmel azt megmocskolván, attúl is eltávoznom... Ez oly végső resolutióm, amelytől csak a halál választ el, s nincs oly nyomorúság s rabság, amely elmémben habozást okozzon.” S miután számat vetett a legrosszabbal, s kifejezte végső eltökéltségét a közös elhatározással kigondolt út végigjárására, fohásszá emelkedő levélzáró soraiban, rossz sejtelmeit leküzdve, Károlyi hitének megerősödését óhajtó gondolatokkal fejezi be felindult lelkiállapotban írt levelét: „Erősítse Isten az Kegyelmed szívét is, és adja szent kegyelmét mind Kegyelmednek, ígéreti végbevételére, mind nékem azon vigasztalást érnem, hogy az Kegyelmed személyében való bizodalomban és confidentiámban, melly által ezen mostani circumstantiák között hazám minden dolgait Kegyelmedre bízam, sok emberek elmékedése ellen meg ne csalattassam! Valamint azért Kegyelmed adott hitinél, az melyben elmémet megnyugtattam, mostani elválásakor is többet nem adhatott, úgy én is resolutióim iránt többet nem írhatok, hanem quo fata vocant, virtus secura sequatur...” hová a végzet hív, az erény bizton kövesse...¹⁶

Károlyi ekkor olyan szorítóba került, amibe kétfelé adott hite hajtotta egy fél hónap leforgása alatt. Paulay már érintette a lényegét, de anélkül, hogy Károlyi március 14-i debreceni hűségesküjének letételéről szólt volna. Pedig Károlyi megerősíti ezt későbbi, III. Károlynak írt folyamodványában, hogy már akkor „teljes készséggel letette hűségesküjét az Ausztriai Ház iránt” József királynak, magát szorosán lekötötte arra az eshetőségre is számítva, ha a békétárgyalások mások miatt

megakadnának, „ő a jóságos Isten segítségével kész azoknak egész katonaságát a felséges Ausztriai Ház hűségére és engedelmességére visszatéríteni, s minden támadt mozgalmat lecsillapítani”.¹⁷ Ettől a naptól kezdve kettős utat járt, megőrizve mind Pálffy, mind Rákóczi szemében az itt is, ott is vállalt hűségeskü hitelét. Az ebből fakadó magatartás hosszú távon kiszámíthatatlan következményekkel járt volna, hiszen már visszatérésekor, Teleki Mihállyal történt március 29-i Skolén inneni találkozása után, Teleki gróf levélben kérte Rákóczit, jöjjön ki, s maga folytassa dolgát, mert „akadhat valaki, aki nélküle cselekszik”; Bercsényi Károlyi letartóztatása mellett volt.¹⁸

Stryjből történt visszatérése után Károlyira kettős feladat hárult: „mind őfelsége kegyelmes resolutiojait, s mind a fejedelem nékie adott parancsolatit az egész magyarságnak” megjelentenie. Erre való felkészülése közben válaszolt Pálffy újabb sürgető punktumaira, fölhasználva a stryji megbeszéléseken fölmerültekből is bizonyos megjegyzéseket. Mivel neki meg nagyon tiltva, hogy hozzá menjen, ezúton kéri, hogy ne kezdjen hadakozást, „vegye szívére édes hazánk pusztulását, jóságok prédáltatását és a keresztény ártatlan vérnek kiontatását”. Azon idő alatt, amíg Rákóczi kijön az április 27-re összehívott huszti gyűlésre, „magam is azon vagyok — hangsúlyozza Károlyi —, hogy őfelsége javára mind a fegyvert lecsendesítsem, mind a várakat kézhez adhassam”; a hónap elejére eső húsvéti napokra „az egész tiszteket és bujdosó magyarokat Szatmárra egybehívom”. Ezeknek nevében fog iratni a fejedelemnek, Bercsényinek, és a várak kommandánsainak, hogy jöjjenek a hónapvégi gyűlésre. Azt reméli, hogy a dolgok nemcsak jól végződnek, hanem „akik tartoznak véle”, számadásra is lehetne vonni. „Ha pedig ki nem jönne, tehát ezeket mind egybe gyűjtöm, és Istennek hirivel proponálok, kétségem sem lévén benne, hogy mindnyájan együtt az őfelsége hívségére fogunk állani, akik el nem jönnek, magoknak tulajdonítsák.” S a Rákóczi által már oly sokszor emlegetett konföderációról ezt tartja Károlyi: „Útoljára, hogy a fejedelem az ő válaszában a confoederatióról emlékezik, azzal se gondoljon őexcellentiájá, mert miközöttünk akármiképpen volt az a közönséges öszveszövetkezésre való hitnek letétele, ahoképest magunk között úgy beszélgettünk, de távol légyen közöttünk, és a császár között, hogy jól kezdett hazánk csendességre való dolgok felbontassanak.”¹⁹ A „compositio” megkötésének menetét Károlyi április elején már világosan végiggondolta, s ebben nem tartották vissza a Rákóczi utolsó levelében oly szépen szárnyaló lelki intelmek sem.

A Pálffynak írott válasszal egyidőben Károlyi Rákóczinak is írt április 3-án. Levele tartalmáról a fejedelem 9-én kelt hosszú válaszlevele kellőképpen értesít. A felhevülő sorok már az egy hét múlva papírra kerülő kukizovi kiáltvány írójának felzaklatott lelkiállapotát tükrözik. Hú emberébe vetett föltétlen hitének megrendülése küszöbén áll, szakadozni kezdenek a sokévi fegyverbarátság szálai, az emberi megcsalattatás árnyéka kíséri tollát, s mindezzel a konföderáció sorsának megpecsételődése és a sokéves küzdelem méltatlan vége merül fel a levélíró szemei előtt. Károlyi levele oly mélyen megrendítette, hogy tollat fogva, még a szavakat is keresnie kell, „mit válaszoljak? látja Isten, alig tudom”. „Mert, ha szintén hazámhoz való szeretetem külömb-külobmféle gondolatokra nem adna is ösztönt — tér rá személyes fájdalomra —, Kegyelmedhez való particularis barátságomat és sinceritáso-mat oly sértettnek érzem lenni, hogy annyival is inkább nem tudom kormányozni elmémet, amidőn tudniillik Pálfi izeneti- és írásaiban teljes sinceritást, az én cselekedetemben pedig ellenkezőt ír, hogy tapasztal...” Pedig Stryjben egyetértést mutatott! Mentséget is keres Károlyi számára, hogy talán Ráday elküldésének halasztása indította „diffidentiára ösztönző” sorait. De még bízik, „s táplál a reménség — folytatja —, hogy az Kegyelmed hazájához való indúlatja talám még eltávoztatja túlem azon keserúséget, amellyet szenvednem kellene, ha Kegyelmed felől concipiált opinióban megcsalattatnám...” — de írja keserűen — „készebb vagyok Kegyelmedtől megcsalattatnom, mintsem szóval s írásban száma nélkül adott hitiben kéltelkednem...”.

Károlyi még a Rákóczitól halálos komolyan vett konföderációra is hivatkozik, hogy a fejedelmet bejövételre serkentse, amivel új sebet ejt a vezérlő fejedelmen:

„...leginkább sérti szívemet az, hogy Kegyelmed ösztönöz arra, hogy hazámat és a Confoederatiót el ne hagyjam... S kicsoda az, aki jó lelkiismerettel felőlem mondhasza, hogy én hagyom el a Confoederatiót, aki avégre jöttem ide, hogy az Confoederationale Instrumentum sensusa szerent hazánk régi szabadságának elérésére célzó mediumokat exoperálhassam...”. Ha csak jószáguk és életük „securitássát” akarják, arra nem kellett volna konföderáció, sem hitük vesztegetése, mert ezek már az első gyöngyösi konferencián megígértettek, ellenben „igaz magyar szívünk indulatjából léptünk azon Confoederatióra, amelynek menutentiójáért hány ezer ember vérént ontattuk? sokszor számlálgatta Kegyelmed! S ítélje el már most — szegezi neki a kérdést —, ki szakad el a Confoederatiótól, ha az-é, aki azon vég szerént való békességet kíván, avagy az, aki vagy félelemtől, vagy akármely más oktúl viseltétvén, azon igába adja magát, amely ellen fegyvert fogni kényszerítettünk?” A lelkiismeretébresztő, meggyőzni akaró sorokba újra meg újra belevegyül az enyhítő föltelelés, „semmi egyébbe meg nem csalattatom, hanem csak egyedül az Kegyelmed személyében, ha azt cselekeszi, amit ír... amelyet Kegyelmed felől gondolni se hitire, se kvalitására nézve nem lehetett, sőt még most is tartóztat ezekben való bizodalom... a Kegyelmed lelke adjon számot érette...”.

S az elcsendesülő indulat érzelmes hazafias sorokat sugall Rákóczi tollára: „És mivel mindezeket íratja velem is válaszul ily felbuzdult keserűséggel az Kegyelmedhez kötött szívem s lelkem, kiért ha ítéletet vagy ellenkezőt érdemlek, ítéljen meg az Istenem... Ha azért Kegyelmed pápista — fordul Károlyihoz — higye el a liberum arbitriumot, s félelemtől vagy más oktúl ne cselekedje azt, amit maga is rossznak és a Confoederatio ellen valónak lát lenni; ha pediglen Kegyelmed praedestinatús azon rossz cselekedetre, elhitettem magammal, hogy aztat is maga dicsőssége kinyilatkoztatására cselekedte az isteni bölcsesség...” S visszafogott tónusú levele végén még egy utolsó óhaj a gondviseléshez; távoztassa el tőle szegény földig letapodtatott nemzete romlását, világosítsa meg Károlyi elméjét, erősítse szívét „azon szentlelkével, amelyet bizonyosságul híjt vala akkor, amikor hitit hazája régi szabadságának helyreállítására mind lekötötte, s mind arra maradékot is sub poena perduellionis in patriam kötelezte...”. S miután újra esküjére appellált, engesztelő hangulatú záróakkorddal csillapítja le haragos tollát, állítván, hogy „harag nélkül felháborodott s most is igaz barátságú szívvel mind íratott, mind Kegyelmeden igaz keresztény szeretetből szánakodván, maradok, mig tetszik...”²⁰ De nem sokáig pihentette tollát. A következő héten bekövetkezett további fordulat Rákóczit már „nyílt levél” megírására készítette.

Időközben ugyanis a hűsvéti szatmári hadigyülekezeten Károlyi úgy adta elő a felséges császár és király kényvesi deklarációját és a fejedelem üzenetét, hogy némely ellenkezesek után maga mellett tartotta őket. Amikor pedig Pálffytól megérkezett Komáromi György viceispán, Debrecen bírása, az április 4-i keletű utolsó resolútióval, a békepontokkal s az előre elkészített „esküvésnek formulájá”-val, úgy döntöttek, hogy már „semmi híjával nincsenek, hanem csak a fejedelem jelenlétével” állítja Paulay, hogy „annál jobban kimunkálódhatnak a boldog és maradandóbb állandósággal megerősíthetnék a békességet”.²¹ Követeket választottak maguk közül, a magyarországiak részéről Bulyovszky Dánielt, a Gazdasági Tanács számvevőjét, a vitézlő rendek közül Csajági János brigadérost és az erdélyi Cserei János alezredest, ellátván őket Károlyi aláírásával ellátott április 6-ra datált „credentionális”-sal és 7-i keltezésű „a nemes Magyarországi és erdélyi öszveszővetkezett rendek” nevében írt, kényszerű elhatározásukat részletesen megokoló, Károlyi szellemében fogalmazott „instructio”-val, amelyen néhány brigadéros és colonellus aláírása volt. Külön levél ment Bercsényi főgenerálisnak, ha a fejedelem nem tud, ő jöjjön helyette, április 27-re. Ezzel egyidőben Károlyi elküldte két megbízottját, akik végre — Rákóczi és Bercsényi parancsa ellenére — Kassa feladása felől intézkedtek.

Az emlékiró és vallomásíró emlékezetében elevenen éltek azok a napok, amikor a Károlyinak írt április 9-i levele után Stare-Siołoról átment kukizowi kastélyába. Ide érkeztek az említett követek a már „előrelátott”, de mégis váratlan hírekkel.

Az eredetiben megküldött békeszerződés aláírására hívták Szatmárra, s ami szintén meglepte, „a szövetség rendek minőségét ruházták magukra, holott Károlyi kivételével nem volt köztük sem szenátor, sem pedig a szerződés aláírására felhatalmazott követ”. S ha eddig hajlandó volt Károlyi lépéseinek igazolására, most megváltozott ítélete: „...felgerjedtem ellene szertelenségig menő önhittsége miatt, amikor a gyűlést a biztos helyről az ellenség szomszédságába tette át”, szemére vetette azt a merészségét, amellyel két mérföldnyire az ellenségtől, Szatmárba helyezte át a rendek gyűlését, amelyet ő Husztra hívott egybe. A Rákóczi környezetében levő kuruc főemberek megítélése szerint Károlyi Debrecen utáni ténykedése kimerítette az árulás fogalmát, eldőlt a fejedelem belső dilemmája is, „hitzzegése és árulása a haza ellen és bűne a szövetség ellen világosan kitűnt azon pontok elfogadásából, amelyeknek érvénye az egyszerű jóindulattól és adott szótól függött, és azért bebizonyították nekem, hogy ő azzal a ténnyel legott a hűtlenségbe és a fentnevezett bűnökbe esett és halálra ítélandó”. A bizonyítékok arra indították, hogy a megtorló igazság szigorával éljen, de ez nem állt módjában. Ekkor az önödi országgyűlés drámai pillanatát felidézõ tanácsot adtak neki: „... azt ajánlották nekem, hogy követei által egy, a gyűlésben felolvasásra szánt nyílt levelet küldjek át, utasítván õket, hogy parancsaimat és szándékomat előzetesen közölvén a hívebbekkel, az akként támasztott zavarban a bűnöst felkoncolják. De l elküldettemmel ellenkezett e tanács, amely nem annyira lelkiismeretemmel, mint inkább érzületemmel, hozzá való vonzalmammal és az eljárás módjával látszott akkor ellentétben állani”. Mély lelkiháborgásából született meg Rákóczi pátense, amely az emlékiró szerint „élénken megírt kiáltvány volt, azzal a céllal, hogy lázadást szítson Károlyi ellen...”²²

A követek elbocsátásakor „sok szóval, ígéretekkel, parancsokkal” látta el õket, átadva nekik kihirdetendõ kiáltványát is. Bercsényi levele idézi Rákóczi elbocsátó beszédét, mire a megindult követek „igen erősen és sírva” ajánlkoztak²³ parancsolata végbenvitelére. Ugyanakkor megküldte „azon végsõ manifestuma” másolatát Munkács parancsnokának, illetve Ráday Pálnak, azzal az utasítással, hogy javaslatainak visszautasítása esetén „kit az én Istenem érni nem engedjen! ha erre Károlyi úr és a hadak condescendálni nem akarnának: gyűlésekben praesentálja Kegyelmed és olvastassa el mindnyájok előtt ezen includált, de mindaddig pecsét alatt tartandó levelemet...”²⁴

A tárgyilagosabb hangon fogalmazott nyílt levelekhez képest Rákóczi kiáltványa már indulásakor személyes hangvételû, s egyre inkább azzá válik. Szívének s lelkének „rejtékét” tárja eléjük, nyilvánosságra hozva azoknak hamisságát, akiknek confederationalis szövetségükre letett hite istentelenségre fordult, s gonosz indulatuk el szeretné tántorítani õket az édes haza iránti „hites kötelességüktõl”. Hamar rátér „nagyságos Károlyi Sándor úr” cselekedeteinek elõszámlálására. Most már tartózkodás nélkül, felszabadult tollal jellemzi az õ „igaz lelkét”.

Hamissággal, hitszegéssel vádolja Károlyit, aki a tõle kapott plenipotentialis hatáskörével visszaélve a „csalárdsággal teljes punctumokat” és a császárnak leteendõ „jurementumnak formuláját” is „oly jónak és kívánatosnak színezte”, hogy „sokaknak kigyelmekek közül eszét vesztvén, azon hazánkat vesztõ punctumokban rejtett mérgeket édesítette, hogy hitit, lelkét, életét kigyelmekeknek, s azzal maradékot, vérét, nemzetét veszedelmes hálóban kerítse, és csalárd végsõ munkáját egy csomóban köthesse. Hozzánk is bocsátotta ezen hamis sípjának hangját, oly vakmerõ declaratioval és maga keze írásával, hogy... mint a vak madarak, menjünk lépre”. Károlyi és a fegyverletételrõl alkudozók békeszerzõ munkáját „keseredett szívvel”, szemléletesen jellemezve, Rákóczi indulatos-érzelmes hangnemben folytatja: „Kiált az egre édes hazánknak szabadságáért vitézül kiontatott ily sok atyánkfiaiának vére! Meghatja az egeket sok özvegyeknek, árváknak keserves siralma; kiknek istenesnek írja Károlyi úr Pálffy úrnak írott punctumiban, atyjok vétkéért koldulásra való jutásokat! Meghallgatja Isten következendõ panaszát s átkát az ártatlanoknak, melyet az egyiptomi rabságnál kegyetlenebb szenvedések alatt bocsátani fognak az egre! Keserves bosszúra ingerleni fogják kigyelmekeket, vagy azokat kigyelmekek

közül, akik hanyat homlok így rohannak a veszedelemre, midőn a magyar fegyvernek nemesi ekességének letételével koldus és jobbágy pálcával fogjátok támogatni halálánál keservebb életeteket!" A remek stílusfantáziával, a hazafias pátoszt már-már személyes levélstílusban kifejező, a szomorú jövőt sötét színekkel festő pátensíró drámai erővel tárja hívei elébe megcsalatottságát: „Sír a lelkünk, keserves gyötrellemmel kínlódik szívünk, csak ezeknek elmélkedésével is, s leginkább sérti most tapasztalt Brutus példája szívünket, hogy akinek becsületét és tekintetét magunk terjesztettük, vétkeiket fedeztük, hitelét neveltük, belső titkosabb barátságunkba vetjük, szeretetünket s majd lelkünket véle közlöttük, abban nem csak személyünknek, de hazánknak s hites ügyünk veszedelmének munkálóját kellett szemlélnünk! Ennek irtóztató képzelése elfogja pennánkat...”

Rákóczi írói képzeletét a hazai valóságból merített emberi tapasztalatai táplálják, amikor a kínált békepontokat ízekre szedve, az ígért „amnistialis gratia” megfontolatlan elfogadása esetén várható jövedendő ecsetelésébe fog. „Most nyílik az ideje és útja annak, hogy minden pap, barát és jezsuita, német, kalmár, kereskedő, minden kárvallott, bosszút álló hatalmas uraknak lehessen zaklatni a gyalázatosan letett fegyverviselőt. Békessége lesz a császárnak maga uralkodásában, de senki senkinek közületek békét nem hagy. Jeruzsálem városának siralmánál keservebb lesz sok szegény árváknak, özvegyeknek siralma, még a levéltől is rettegő szívvel való bűjkálódás, a sok akasztófáknak, kerekéknek irtóztató tekinteti, és zokogó átkokkal lesznek tele ezen mostani szépen fénylő békesség tekinteti nemzetünkben. Akkor fogja kiki hazájáért való szenvedését és a dicsőséges halált sóhajtani, midőn már sem élni, sem halni nem lehet.”

A fejedelem a társadalmi következményeket is fölméri, s ami az általa „közön-séges hadi rendek”-nek nevezett, a „jobbágyi nyomorúságot” fegyverrel fölcserélő kurucok „grátiáját illeti, keserves arról csak emlékezni is”. Alighanem egyedülálló az a történeti-társadalmi elemzés, amit Rákóczi irodalmi igénnyel rótt papírra, hazája határában, még bízva a harc folytatásában, de számolva már a legrosszabbal is. A barokkos halmozásnak hatásfokozó funkciója különösen jól érvényesül ebben, erősítve a pátens célzatát. A jobbágyisorba visszaeső kuruc vitézek „újonnan azon uraknak nyomorgatására, akikkel fegyver viselésében való bízásban sokszor szemben szállott, azoknak zaklatása alá, kiket zaklatott, azoknak pálczája alá, kiket bosszantott, és annak s olyannak sanyargatása nem csak jószágát, de véréit is kisajtoló executiós kínoztatása alá megyen, akivel vítézi fegyverével szembe szállani szokott vala.” Előrevetíti a Porció-éneket, a Rákóczi-nóta és a Rákóczi-kesergő „tematikáját”. „Most már fegyverét letévén, mint szegény rab bottal, nyomorult koldus pálcával, a fegyver helyett az ostort forgatja; németnek forspontján portyázó lovát nem hogy a fegyveres nyergében vagy bár csak maga ekéjében, hanem magának az őtet meggyőző ellenségének szekere vontatásában rontja el; minden szítkot és bosszuálló mocskot, ütést, verést, csúfolást, kínzást szó nélkül kell szenvedni; ha kit szóra hoz a türhetlenség vagy valamely megjegyzett vítézi emlékezet, minden szava, sőt ha megáll, az is rebellionnak fog magyaráztatni... mégis — fogja össze a »vitézli rendek«-hez szólva pátensének lényegét — a fegyvernek ily gyalázatos letételét kívánják, miért? azért — válaszol azonnal —, hogy esmertessék meg, hogy ez nem békesség, sem nem tracta, hanem mint fegyverrel meggyőzöttekkel és mint rabokkal, úgy tétetik le véletlek a fegyvert.” Íme Rákóczi írói látásmódjának, a politikus és a társadalmi gondolkodó megnyilatkozásának pátenslevél formájába öltöztetett emlékezetes és ritka irodalmi példája. De stíluseljesítménye itt még mindig közelebb áll a szabadságharc alatt kis prózai műfajokban gyakorlott, szónok, imádságíró, publicista, levélíró és dialógus szerző, az események sodrásában alkotó írói magatartáshoz, mint a későbbi emlékiró nyugodt alapállásához.

Ha Rákóczi magyar nyelvű irodalmi munkássága szempontjából értékeljük a kukizovi pátens-t, a barokk stílusvariációk lehetőségeit kiválóan ismerő, s az általa művelt prózai műfajokban ezzel élő fejedelmi személyiség írói megnyilvánulása mindenekelőtt a levélíró Rákóczi egyéniségével rokonítható. A stílusnemek tudatos

keverése, a tartalom hatásfokozó stiláris aláfestése, a hangnem megválasztása és a levélíró szenvedélyes, hazaszeretettől fűtött érzelmevilágának föltárása, ugyanakkor logikus érvelése, a valódi tényállás kendőzetlen bemutatása, töretlen hite, egyszóval az író Rákócziak a szabadságharc ideje alatt tanúsított erényei együttesen mutatkoznak meg ebben az alkotásában. A stílusstudatosság és a nyelvi lelemény ennek a műfajnak éltető eleme; hadd idézzünk belőle még egy páratlanul eleven, kérdésekkel és felkiáltásokkal tarkított részletet: „Isten! lehet-e ennél keservesebb sorsa a vitézkedő szívnek? Lehet-e gyalázatosabb katona, mint aki ijedtében lehányja fegyverét? Ítélje meg maga ily még szabados mezőben, szabad ép kézzel, lábbal, egész fegyverrel, lova hátán, talpon lévő ennyi ezer ember, valjon oly szoros kert-e az egész Tiszán túl való föld, hogy egy rést sem találhatni rajta? Ellepheti-e egyszerűs mind az egész Tiszán túl való földet az a német, aki Debreczennek utczáit sem lepi el? Nem ád-e már szállást minden bokor? nem reménylhető-e az holnap, amit nem adott a mai nap? hogy ilyen hanyat homlok, vakon menjen neki a veszélynek? adja magát ily keserves rabságra, és mint az oktalan barmok megrettenve s futva egy elsőnek példájára, mind rakásra ugrádozzanak a mélységbe? Majd késő lesz átkozni azt, aki elcsalt, ha kiki utánna ugrik a veszélybe... De ilyenre, mint a kicsodást most hozának ezen kígyelmekek követjei előnkben, éppen nem állhatunk, mert ez nem békesség, hanem fegyver által való meggyőztetés, melyet a nemesvér mint halálnál is nehezebb dolgot, nem szenvedhet...”²⁵

Rákóczi kukizovi pátenséről szólva Bercsényi április végén emlékezik meg levelében: „...oly hathatós írást küldött az Fejedelem, hogy még az magyar követ is, nemhogy az magyar szívet meg nem indítaná; azt az hadak előtt elolvastatni parancsolta: lássák, kitől, miért, s mint vesznek!”²⁶ A fejedelem kiáltványa azonban nem érte el célját, parancsait nem úgy hajtották végre, amint rendelte. Eljutott ugyan Szatmárra „az ő zenebonát indítani akaró levele”, mondja Paulay, „de semmire sem mehetett”. A szatmári gyűlésen „azután gróf Károlyi úr szíve fájdalommal szomorúan indíttatván a propositio tételre, fájdalmas szível és könnyes szemekkel nézván nemzetének e végső forgandó elhagyatott sorsban való lételét”, befejezván „szomorú beszédét”, a békepontokat „egyenlő akarattal és felkiáltással megerősítették”,²⁷ április 28-án Locher referendarius consiliarius úr előtt megismételték, 29-én Pálffyval együtt aláírták; május 1-én hűséget esküdtek I. József római császárnak és magyar királynak, aki április 17-től már halott volt, de ezt a bécsi udvar pléniopotentáriusai szigorúan eltitkolták. Pünkösöd havának első napján a majtényi síkon az összegyűlt hadak főlesküdték a császárra és koronás királyukra és letették a fegyvert, földbe-szúrva tépelt zászlóikat...

Károlyi megőrizte levéltárában a szatmári „compositio” kezdetekor már kezében levő, Rákóczi április 19-én írt levelét, amelyben, mint írta, talán fordíthat még valamit „mostani, szívemet epesztő s keserítő munkáin”. A generálisnak nehéz lelki-ismeretháborító percek okozhattak elhagyott fejedelmi ura mélyen szántó tollvonásai: „...lelki üdvösségére kényszerítem, ne praecipitálja szegény nemzetünk dolgát s igyét, maga s familiája holtig való gyalázatjára, mert soha nem fogják azt mondani, hogy az Fejedelem pártolt el az Generálisától, hanem hogy az Generális az Fejedelemtől.” Kövesse a békesség ama útját, módját, melyet Rádayval üzent neki, ha nem, „...hulljon rá és maradékira a sok kiontott vér súlya...”²⁸ Végezetül oda rójja: „Ennél többet nem válaszolhatok, mert fojtogatja szívemet a keserűség s az igaz, de megcsalott barátság, sinceritas és confidentia, az mellyel voltam, leszek is, ha tetszik, Kegyelmednek minden jót kívánó atyjafia, barátja”

F. P. Rákóczi m. p.

JEGYZETEK

1. Gróf Károlyi Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*. Toldalék: Paulay Jánosnak a szatmári békeességről írt munkája. Kiadta Szalay László. Második rész. Pest 1865, Magyar Történelmi Emlékek V, 367—394.
2. II. Rákóczi Ferenc Emlékiratal. Bev. Pach Zsigmond Pál. Ford. Vas István. Bp. 1951, 215.
3. II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Önéletrajza*. Ford. Domján Elek. Miskolc 1903, 205.
4. Paulay, i. m. MTE V, 366.
5. Anno 1711 die 6. és die 8. Januarii. Munkácsrúl, Károlyi úrnak. II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703—1712. Közli Thaly Kálmán. Bp. 1874, Archivum Rákócziánium III, 558, 561. Károlyinéről vö. Rákóczi: Emlékiratok, 213—214. Vallomások, 204.
6. Szkolya, 16. Januarii 1711. Archivum Rákócziánium III, 565.
7. Salánk, 18. Februarii 1711. Archivum Rákócziánium III, 591—592. — Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1910, III, 187—194.
8. Archivum Rákócziánium III, 593—594.
9. „Költ Alsó Veretzke nevű faluban 20-dik febr. 1711.” Paulay, i. m. MTE V, 297—301. Vö. még Szalay László: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. Pest 1864, 34—40. — Ilyvóban, 25. Februarii 1711. Székesi Gróf Bercesényi Miklós főhadvezér és helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1708—1711. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli Thaly K. Bp. 1878, Archivum Rákócziánium VI, 695. — Rákóczi: Vallomások, 201. A pátenst két nap múlva Aszalay Ferenc fejedelmi titkár 15 példányban megküldte Zawadkáról, Károlyi-levéltár, vö. Márki, i. m. III, 195.
10. Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966, 226—227.
11. Sztari-Szelorúl, die 3. Martii 1711. Archivum Rákócziánium III, 394—398.
12. Sztare-Szelarúl, die 14. Martii 1711. Archivum Rákócziánium III, 598—601.
13. Paulay, i. m. MTE V, 305—308. Károlyi eddig báró volt, ekkor kapta a grófi (comes) címet.
14. Sztribül, die 28. Martii 1711. Archivum Rákócziánium III, 603. — Rákóczi: Vallomások, 202. 1973, 15—16.
15. Rákóczi: Emlékiratok, 214. — Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973, 15—16.
16. Sztrebül, die 31. Martii 1711. Archivum Rákócziánium III, 605—607.
17. Márki, i. m. III, 205. Gr. Károlyi Sándor hűségesküje, 1711 die 14 Martii, sajátkezű aláírással, „Formula Juramenti Fidelitatis” (a gr. Forgách család abauj-kemenczei levte.) kiad. Thaly K. Századok 1887, 466—467.
18. Ilyvóban, 28. Martii és 1 Aprilis 1711. Archivum Rákócziánium VI, 698—701, 705. — Márki, i. m. III, 208—210.
19. Paulay, i. m. MTE V, 322—337.
20. Sztari-Szelárúl, die 9. Aprilis Anno 1711. Archivum Rákócziánium III, 615—620.
21. Paulay, i. m. MTE V, 337—358.
22. Rákóczi: Emlékiratok, 214—215. Vallomások, 203—205.
23. 1711. április vége. Archivum Rákócziánium VI, 716—717.
24. Kukizovárúl, die 18. Aprilis 1711. Archivum Rákócziánium III, 621—624.
25. Paulay, i. m. MTE V, 367—394.
26. Archivum Rákócziánium VI, 717.
27. Paulay, i. m. MTE V, 366—404. — Rákóczi: Vallomások, 206. Emlékiratok, 215.
28. Kukizov, 19. Aprilis 1711. Tekéntetes és Nagyságos Károlyi Sándor Generális-Campimarschallus úri Kedves Atyánkfíának adassék. Szakmár. P. H. Archivum Rákócziánium III, 624—625.

A szóhordásról

IRODALMI ADALÉK RODOSTÓ LÉLEKTANÁHOZ

A Saint-Nicolas des Champs parókia tudós teológusa, Etienne-François Vernage abbé (1652—1723) *Pensées chrétiennes...* című, a francia klasszicizmus egyházi irodalmát képviselő műve, Zágoni Mikes Kelemen által 1747-ben, Rodostóban készített fordításának függeléke több önálló szöveget tartalmaz. Ezek egy része (*Hogy micsoda tiszta szokásokat...*, *Imádság, Az életnek rendéről*) megtalálható a számos kiadásban és fordításban megjelent elmélkedő jellegű, némileg a szépirodalommal érintkező érzelmi hatású (tartalmában leginkább Bod Péter *Hilárius*sára emlékeztető) erkölcsnemesítő francia mű egyes kiadásában is.

Azonban a *Keresztényi gondolatok...* függeléke mást is tartalmaz: a *Salve Regina* című, egyik legrégebb Mária-himnuszt, valamint az *Ave maris Stella* című, ugyancsak egyházi himnuszt.

Ezeket jó ideig a kutatók Mikes saját verseinek, illetve fordításainak vélték, mígnem bebizonyosult, hogy mindkettő megtalálható a régi, magyar nyelvű énekeskönyvekben is. A *Salve Regina* például olvasható Pázmány Péter 1631-ben megjelent *Imádságos könyvében*, valamint Kájoni János 1676-os *Cantional*éjában s más kiadványokban. Az *Ave maris Stella* legkorábbi lelőhelye talán Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvét megőrző, 1493 táján keletkezett Festetics-kódex.

Tehát a két himnuszról szólva, mégcsak önálló Mikes-fordításról sem lehet szó.

A függelék, említett himnuszon kívül, néhány 1747 és 1758 közt keletkezett feljegyzést tartalmaz, valamint Jaques Vallée Desbarreaux nevű francia költő (1602—1673) több helyt módosított szövegű, *Sur la Pénitence* című francia nyelvű szonettjét.

Túndóésre készítet, hogy még az irodalmi lexikonokban is alig szereplő poéta versét honnan ismerhette Mikes. A költő, az életrajzi források szerint könnyűvérű, kicsapongó s talán hitetlen ember volt, s miként a költeményt felfedező és azonosító Miklós Ferenc írja „...ez az egyetlen verse, mely hírnevét fenntartotta, noha szó sincs róla, hogy igazi költői ihlet s vallásos érzés hozta volna létre; Malherbe-féle szóvirág az egész, egyéb semmi.” Hogy Mikes honnan másolta ki Desbarreaux szonettjét, még kiderítetlen, s az is tisztázásra vár, hogy ismerte-e a francia versíró egyéb munkásságát.

A *Keresztényi gondolatok...* függelékében, a „székely nyelvre” történt fordításban még egy kurta stoikus meditáció is olvasható. Hasonló erkölcsiségű megfogalmazásokat a *Törökországi levelekben* is találunk (például 68. levél), ezért érdemes idemásolnunk — mai helyesírásunkhoz hajlítva — Mikes szövegét:

A(z) légy, ami vagy. A micsodák (akármilyenek is — értelemben, V. D.) mások, hagy(j) békít nekik, hadd akáarki légyen az, aminémű akar lenni. Ami nem lehetsz, ne is akarj olyanná lenni. Nagy jószág a nagy dolgokra felettébb nem igyekezni; nem kicsiny dolog kevéssel megelégedni. A maga sorsával megelégedett szív nagy talentum. A megelégedés feljebb való a gazdagságnál.

Ez a Mikes életfelfogását tükröző töredék igen becses adalék a mikesi világképet eszmetörténetileg vizsgálók számára.

A különböző — pontosan meg nem állapítható — időben keletkezett feljegyzéseken kívül a *Keresztényi gondolatok...* függelékében még egy hat kéziratoldalnnyi szöveg is található. Címe: *A szó hordásról*.

Ez az elmélkedő-oktató hangú traktátus, mai fogalmaink szerint moralizáló

esszé, egyetlen Vernage-kiadásban sincs meg. A kutatók hasztalan keresték a francia törzsszövegben is.

Mielőtt a Mikes-esszét alaposabban megvizsgálók, mai átírásban, de hűséggel a mikesi nyelvhasználat jellegzetességei és sajátosságai iránt, egészében közölnünk kell. Ez a viszonylag rövid, ám annál fontosabb szöveg gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető. Tudomásom szerint, a szövegkritikai kiadásos közlés előtt — melyre támaszkodom — mindössze egyetlen egyszer jelent meg egy iskolai értesítőben a század elején, illetve az abból vett, kis példányszámú különnyomatban. Beható értelmezésére, illetve a mikesi életműbe, valamint életrajzba való behelyezésre ez ideig kísérlet nem történt, noha a kutatók figyelmét teljesen nem kerülte el, s főleg eredetiségét vitatták. Íme a szöveg:

A SZÓ HORDÁSROL

Egy emberséges ember soha sem szó hordó, mert előre ellátja annak veszedelmes kimenetelét és végit, azt tudja, hogy a szó hordás mindenkor zenebonát okoz, az atyafiak és a jóakarók között egyenlenségeket, és hogy olyan veszekedéseket indít, amelyeknek a vége soha sem jó.

A szó hordás mindenkor ártalmas annak aki azt cselekszi, annak, akinek a szót hordja és annak akiről beszél. Ez olyan kard, amely hármát sebesít vagy öl meg egyszersmind.

Igen kevés szó hordás vagyon olyan, amelyhez ne tennének: ez olyan valamint egy hógomolya, amely mentől alább hengeredik, annál inkább vastagodik.

A szó hordónak csak két okának kell lenni a szó hordásra: vagy az, hogy kedvit keresse annak akinek árulkodik, vagy az, hogy magának eleget tegyen.

Egy emberséges embernek nemhogy kedvit találják azzal amidőn szót visznek neki, de százféle keserűséget okozni és sokszor haragra ingerlik. Olyan állapotjában a maga okosságát nem hallgathatja, sem atyafiainak vagy jóakaróinak tanácsákat bé nem veheti, a haragját követvén nagy dolgokra fokad.

Ihon, ilyen hasznót és szolgálót térszen rendszerént az esztelen szó hordó árulkodásával, hejában bánja azután a zenebonát melyet okozott, mert már késő, a tüzet meggyújtotta s azt el nem olthatja.

A szó hordónak sem látom semmi hasznát árulkodásában, mivel egyfelől ellenségité tette azt a személyt akit elárult, másfelől pedig gyalázattal hányhatja a maga szemére, hogy esztelenül megháborította az elméjét annak, akinek árulkodott, és hogy olyan veszedelemre és szomorúságra tette, amelyből talám ki sem gázolhat.

Hogyha olyat mondtak felőlünk, amely nekünk dicséretes, azt mi nem szeretjük. Az oka ez, mert azt sajnáljuk, hogy amit jó erkölcsből el akartuk volna titkolni, azt megtudják, és hogy azért dicsérjenek azt nem kell szeretnünk.

Hogyha pedig rosszat mondtak felőlünk, a szó hordónak nem kellett volna minket azzal megszomorítani. Ez így lévén, a szó hordókat mindenképpen csak rossz szemmel kell tekinteni és csak hízelkedőknek és eszteleneknek kell őket tartani.

Lehetetlen, hogy az, aki azt a gyalázatos szó hordást követi, hogy valami okot ne adjon magára a szóra. Ettől is nagyon, hogy vissza adják neki gyakorta duplán a kölcsönt. Arra igen vigyáznak, hogy mit mond és mit cselekszik, és mindennel megüsmértetik, hogy kicsoda.

A többi között egy ember jött hozzám, akarván titkoson megjelenteni, hogy egy ilyen személy sokak hallatára rosszul beszélt volna felőlem. Felelém néki, hogy már régen bédugtam füleimet a szó hordások előtt, de ha szinte nyitva volna is, egyik fülemben ha bémennék, a másikán ki kell menniek, mert én azokkal nem törődöm. Mondám azt is, hogy valamit mondanak a távul lévőkről, rendszerint abban kételkedhetni, amely sebet pedig távul vennék, az nekem soha sem fájna, azonban pedig, akik előtt énfelelem beszéllettek, azoknak kellett volna pártomat fogni vagy ellenem lenni, mivel csak őéretteK volt a szó felőlem.

Amidőn egy gyülekezetben, valamely távul való emberről beszéljenek, mindazok kik abban a társaságban vannak arra vigyázzanak, hogy semmi rosszat felőle ne szóljanak, mivel az igazság arra kötelezi őket, hogy meg ne engedjék az olyat megítélni, akit nem hittak, hogy a maga mentségire menjen. Ha ezt az igazságtalanságot megengedik, jóváhagyják, hogy öfelőlők is beszéljenek, mikor együtt nem lesznek.

Ha a távulvalókról soha sem beszéljenek, nem volna szó hordás, és aki szó hordó akarna lenni, azt senki társaságában nem venné, és minden gyülekezetből kiűznék mint egy gyalázatost.

Úgy történt egyszer, hogy egy hízelkedő szó hordó egy emberséges emberhez ment, megmondani neki, hogy olyan helyt volt, ahol semmiben sem kimélték őtet, és hogy száz olyanféle dolgokat mondtak felőle, amelyet ha hallotta volna, nem tetszett volna néki. Ez az emberséges, okos és értelmes ember olyan¹ formában hallgatá ezt a szó hordást, hogy ugyan elálmélkodék rajta a szó hordó, és mondá néki az emberséges ember: *uram, ha engemet jól üsmernének sokkal többet mondhatnának felőlem és nem volna okom a haragra.* Sokkal is tartozom azoknak, akik ilyen formában beszéljenek felőlem távul való létemben. Ha jelenvaló létemben úgy beszéljenek amint meg is cselekedhetnék, azért az én orcám megpirulna és szégyenleném. Kérem azért kegyelmedet, adja tudtokra, hogy hálaadó szívvel vettem beszédeket. Soha árulkodó jobban meg nem pirult mint ez, gondolom, hogy soha sem árulkodott többet életiben.

Annak az emberséges embernek volt oka így felelni, mert minthogy csak az igazmondás szokta az embert megbántani, ez az emberséges ember pedig nem érezvén és nem vádolván magát semmiben is arról amit mondottanak felőle, ő abban bizonyos volt, hogy valamit mondottanak felőle a mind hamisság volt. Az ilyen eszes és értelmes felelet, az árulkodásra ártatlanná teszi azt, akinek árulkodnak, megítéli az árulkodót, de még inkább azt, aki okot ad a szó hordásra.

Nincsen olyan istenes és emberséges ember, akárki légyen az, akinek szándékát rosszra ne magyarázhasák és cselekedetét rossznak ne tarthassák. De az az istenes ember rendszerént való életét követi, semmiben meg nem változtatja magaviseletit, se változást se gyengeséget nem látni őbenne. Azt akarja, hogy az ő életének bizonyossága csak a lelkeüsmerete legyen és csak az Isten lássa, hogy mi vagyon szívében. Úgy tekinti az emberszólást és a szó hordást valamint a fergeteget, amely nagy zúgással vagyon, de amely nem árthat se becsületinek, se jó erkölcsinek.

Az okos ember soha sem hallgatja a szó hordást, és így bészárja a száját a szó hordónak. Sok szomorú óráktól menti meg magát az olyan, aki a szó hordót nem hallgatja; azzal néki is sok jó órátok szerez, talám még el is hagyathatja véle.

Se nyelvünknek, se fülünknek nem kellene lenni ez árulkodók előtt. Nem is tudom, hogy melyik vétkesebb a kettő közül: az-é aki hallgatja, vagy az aki árulkodik. De azt tudom, hogy azért maradnak abban az utálatos szokásban, mert könnyen és örömmel hallgatják őket.

Se haszon, se becsület nincsen a szó hordásban és ha szabad volna rosszul ítélni mások felől, mihent valaki énnekem árulkodnék, mindenféle rossz erkölcsűnek tartanám. Mégis azt mondom, hogy amely ember csak egyszer árulkodnék nekem másra, már annak az embernek megüsmerném elméjét és természetit és soha sem lehetnék jó ítélettel felőle.

Nagy esztelenség olyat beszélni, amelyet mástól hallottak, aki is hazudhatott vagy hozzá tehetett. Igen nagy igazságtalanság azt elhinni, amit nékünk mondanak ilyen formában.

Eszemben jutnak még igen szép szavai egy üsmernőnek, akinek is egy jóakarója olyan értetlen lévén, valamicsodás hívnek akarta magát mutatni, hozzája mentvén mondá néki, hogy egy bizonyos gyülekezetben eleget beszéllettenek volna felőle és az ő magaviseletit sokan megítélték. Erre felelé néki, hogy igen szépen köszöni mindazoknak kik az ő fogyatkozására vigyáznak; azon is fog igyekezni, hogy azokat elhagyja és azon léssen, hogy azkik felőle beszéljenek azokkal jót tehessen, ha cselekedettel nem lehet, legalább kívánással.

Eddig tart Mikes szövege.

Az első kérdés, amely felmerül, *A szó hordásról* eredetiségére vonatkozik. A szöveg egyik vizsgálója, Dézsi Lajos szerint nem mondhatjuk „Mikes teljesen önálló munkájának: ha eredeti műve is, de felhasználta hozzá az *Ifjak kalauzának* erről szóló fejezetét, átdolgozta, kibővítette azt.” Egy másik Mikes-kutató, Abafy Lajos nyomatékosabban a szöveg eredetisége mellett nyilatkozott, azt írván, hogy Mikes szövege teljesen eltér a *Kalauz* vonatkozó passzusától.

Mi tehát a helyzet?

Az erősen nevelő-tanító hajlamú, erkölcsbölcselelként mindmáig még „felfedezetlen” Mikes, már a törökországi emigráció kezdetén, 1724-ben lefordította Charles Gobinet (1613—1690) *Instruction de la jeunesse*... 1655-től kezdődően egészen a múlt század derekáiig több tucat (!) kiadásban, nem kevesebb mint három változatban megjelent munkáját. Szándékát, célkitűzéseit az *Előljáró beszédben* fogalmazta meg: „... az bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre (mármint a fordítói munkára, V. D.), hogy szomorúsággal múlt időmet haszontalanul ne tölteném, és egyszersmind ezen munkám magam oktatására is fordulna. Az ifjak feltalálják ebben a könyvben, először: minemű ösztönök kötelezdik őket a jó erkölcsre; másodsor: mi móddal kell ezt megnyerni; harmadszor: ennek keresésében micsoda akadályokat fognak találni; negyedszer: minemű jó erkölcsök szükségesek nekik; ötödször: miképpen lehessen nekik jó választást tenni életeknek rendiben.”

A művelt és nemes szándékú francia szerző Richelieu bíboros pártfogását élvezte, fő tevékenységi területe az ifjak és lányok nevelése volt. Ennek érdekében írta népszerű, angol és spanyol nyelven is megjelentetett műveit, és gyakorló pedagógusként több mint négy évtizeden át, mint a Sorbonne-kollégium (Collège de Plassis) tanára, igazgatója, szellemi irányítója és oktatásrendjének újjászervezője fejtett ki hasznos tevékenységet. Mikes nevelési elveinek, nézeteinek kialakulására (például 27., 82., 88., és különösen a 62. számú levél, melyet a *Kalauz* fordításával egyidőben írt) Fénelon, Claude Fleury mellett kétségtelenül Gobinet-nek volt a legnagyobb hatása.

A kollégiumi nevelőként híres szerzőnek ezt a pedagógiai-erkölcsi gondolatokat tartalmazó munkáját — melyet Mikes Rákóczi rodostói könyvtárából kölcsönzött ki olvasásra — különösen kedvelhette, mert az 1724-ben készült fordítás kéziratán 1744-ben sereg javítást végzett, majd 1751-ben az egész fordítást teljesen átdolgozta.

Dolgozatunk választott tárgya nem teszi szükségessé (és lehetővé) a két fordítói szövegváltozat összevetését, valamint a *Leveleskönyvnek* a *Kalauz*ból vett téma-, motívum- és gondolatkölcsonzéseinak feltárását, noha Mikes íróműhelyébe ily módon lehetne a legmélyebbre pillantani. Ám utalnunk kell arra, hogy a korai fordításváltozatban a 11. rész negyedik passzusa *Az szó hordásról* címet viseli. Erre a részre utalt Dézsi is idézett megállapításában. A későbbi, 1751-ben újrarendezett változatban maga a szóösszetétel ugyan nem szerepel, de a 11. részben *A veszekedés szerzőkről* címet viselő artikulusz, ha rövidebben is, ugyanazt a témát tárgyalja, s azonos a francia nyelvű eredeti ugyanannak a részének fordításával.

A további fejtegetések szükségessé teszik mind a két fordított szövegrész közlését.

Az szó hordásról (1724—1744)

Vigyázz fiam még erre az vétekre, mert ez is nagy fogyatkozása az nyelvnek, az ifjagnál pedig közönséges, mivel az szó hordás sok izetlenséget és veszekedést okoz. Sokszor arra nem is vigyáznak, hogy micsoda rossz következik abból; gyakorta azért is cselekszik, hogy abból rossz származzék.

Sokkal nagyobb ez az vétek, mintsem gondolják, mivel sok vétekeknek oka, és mindazoknak az rosszaknak melyek az veszekedést követik. Az bölcs azt mondja,

hogy hat dolgot gyűlöl az Úr, az hetedik utálatos az ő lelkének, az ki háborúságot szerez az atyafiak között.

És meg másutt azt mondja, az fondorlót és két nyelvűt gyűlöljétek, mert sok békességben lévőket elvesztetnek. Az bűnös ember barátit megháborítja, és az békességek közé patvart bocsát.

Fiam, valamint hogy az egyesség és az békesség az Istentől jó, hasonlóképpen az veszekedés és az egyenletlenség az ördögtől vagyon, azért mondja az Isten fia, hogy az békességek az Isten fiai, azok pedig kik azt felháborítják, mondja Szent Gergely, az sátáné.

Kerüljed hát fiam, ezt az vétket, mert igen nagy, az Istennél és az embereknél utálatos. Vigyázz beszédidre és semmi olyat ne mondj, mely veszekedést indíthatna mások között.

Fiam, eziránt egy szép példát olvastam egy püspökről, az kihez is egy hízelkedő szó hordó, hogy mene, mondá néki: Uram, ilyen ember ezeket a rosszakot beszélte felőled. Az püspök azt végig hallgatván mondá az szó hordónak: Hallod-é, most látom én, hogy az az ember, az ki úgy beszélt felőlem, nekem jó barátom, mert az mi fogyatkozást lát bennem megmondja, de ha még jobban ismerne, több fogyatkozást is tapasztalhatna bennem. Az szó hordó hallván ezt az váratlan feleletet, csak elpirula de többé vissza nem tére szó hordással.

A veszekedést szerzőkről (1751)

Vigyázz még egy más vétkire a nyelvnek, amely igen közönséges az ifjak között és igen ártalmas. Az pedig nem más, hanem a veszekedést szerzés a szó hordással, amely vagy a gondolatlanságtól vagyon, nem vigyáztván arra, hogy abból mi következhetik, vagy a hamisságtól, hogy egyenletlenséget és veszekedést indítanak.

Ez a véték sokkal nagyobb mintsem gondolják, mert sok vétkeket okoz és indítója mindannak a rossznak, ami követi a veszekedést. A bölcs azt mondja, hogy az Isten hat dolgot gyűlöl és a hetediket utálja, azt aki az atyafiak között visszavonyásokat hint. És az Ecclesiastikus azt mondja, hogy a fondorló és két nyelvű átkozott, mert sok békességben lévőket megháborít; a bűnös férfiú megháborítja barátit és a békességben lévők közben ellenkezést ereszt.

Ez így vagyon fiam, mert valamint, hogy a békesség és az egyesség az Istentől származik, úgy a veszekedések és a visszavonások az ördögtől jönnek, azért is mondja az Isten fia, hogy a békességek, azaz azok akik az egyességet igyekezik megtartani mások között, az Isten fiai, hogyha azok akik békességet szereznek az Isten fiai, tehát azok, mondja Szent Gergely, akik azt felháborítják, a sátán fiai. Kerüljed ezt a vétket fiam, mert irtóztató és utálatos Isten és emberek előtt.

Vigyázz a beszédidre, hogy soha olyat ne mondj, amely valamely veszekedést okozhatna mások között, de főképpen soha annak kezdője ne légy hamisságból és szánszándékkal. Utáljad ezt a vétket, mert ez a veszedelemben ejthet.

*

Milyen következtetések vonhatók le a Keresztényi gondolatok függelékében található, A szó hordásról. címet viselő esszé, valamint Az ifjak kalauza két fordításvariánsában található fejezet összevetéséből?

Mindenekelőtt szembetűnő a terjedelmi különbség: a függelék szövege mintegy négyszerese a Kalauz kapitólusoknak. Ez a tény már önmagában is bizonyítja, ha a fordított mű vonatkozó részei gondolatilag serkentették is Mikest a átdolgozva, bővítve, általánosítva át is vett egy motívumot a Kalauz második fordításváltozatából (a szóhordó felsülésétől szóló anekdotát, mely a francia eredeti 1664-i kiadásában nincs meg, tehát Mikes önkényes hozzátoldása!) a kidolgozás, a levezetés, a példák

felhasználása teljesen egyéni és eredeti, kétséget kizáróan Mikes Kelemen szabad és önálló fejtegetése és megfogalmazása. A vizsgálódó véleményalkotásában legszemélyesebb tapasztalataiból merít. Mikes nem a keresztény erkölcs tan elveinek tételes megfogalmazásából, a bibliából és az egyházatyák írásaiból indult ki, hanem mindennapjai gyakorlatából, közvetlen élményeiből, s mintegy saját észleleteit, tapasztalatait fejtette ki s emelte gondolatilag a közösségi erkölcs síkján közérvényűvé. Figyelmet érdemel az is, hogy Mikes saját önálló megfogalmazásaiban (például a *Leveleskönyvben* is) jóval kisebb mértékben „vallásos” mint az átültetésekben, ahol ugyan köti őt a szöveg, mégis nagy önállósággal kezeli anyagát, kihagy, összevon, bővit, betold, hozzáír, átrendez fejezeteket, de általában hitelvi vonatkozásban nyomtatékosítja az alapszöveget. A függelék szövege sokkalta „világibb”, mint a fordított köté vallásos-kegyes fejtegetés. Érdekes, hogy a realista módon gondolkodó Mikes néha, szándékosan életes betétekkel oldja a vallásos-morális részeket, miként *A keresztnek királyi útja* című mű fordításában írja „...*hogy egy kevésbé megvidámíthassam az olvasót.*”

Az összevetésből kétségtelenül kiviláglik a mikesi esszé eredetisége és önállósága, de még nyomtatékosabban Mikes szerzőségére vall — hiszen mindenekelőtt íróval van dolgunk! — a traktátus nyelve és stílusa.

Mikes stílusának egyik szembeötlő jellegzetessége: képisége. A *Leveleskönyv* nyelve a korabeli székely élőbeszédből sarjad s tele van a helyhez illő, meghökkenítő pontossággal illeszkedő érzékletes, szemléletes kifejezésekkel. Ezek Mikesnek ebből az esszéjéből sem hiányoznak. Például az árulkodásról, pletykálkodásról azt írja, hogy „*olyan valamint egy hógomolya, amely mentől alább hengeredik, annál inkább vastagodik.*” Nem kevésbé érzékletes az a fordulat, hogy az árulkodó utólag hasztalan bánja tettét „*mert már késő: a tüzet meggyújtotta s azt el nem oltathja.*” Kitűnően ül a szólás is, mely szerint „*vissza adják néki gyakorta duplán a kölcsönt.*” Vagy a másik, hogy a felelőtlen híresztelések „*egyik fülelen ha bé mennek, a másikon ki kell menniek*”, illetve az, hogy az emberszólás olyan „*valamint a fergetet, amely nagy zúgással vagyon, de amely nem árthat se becsületinek, se jó erkölcsinek.*” Ezek a velős szólások, azonos tartalommal javarészt ma is élnek s használatosak az erdélyi közbeszédben.

Ugyanakkor mennyire jellemző a mikesi, mértéket ismerő, kevés szóval is sokat mondó, szentenciázó, pontos és tömör prózára egy-egy velős megállapítás, mint például „*se haszon, se becsület nincsen a szóhordásban*”, vagy egy másik, az ironia felhangjait pendítő, hogy „*az kik felőle beszélnek azokkal jót tehessen, ha cselekedettel nem lehet, legalább kívánással.*”

Azonban az igen árulkodó formai jegyeknél fontosabbak a tartalmi összefüggések, ha az esszé a fogalmazója élete felől vizsgáljuk. A *szó hordásról* talaja és anyaga, igazi determinánsa a rodostói kolónia, mai fogalmaink szerint egy kényszerlakhely, belső világa, lakosainak élete.

Mikes Kelemen hosszú élete folyamán több ízben került örvényes helyzetbe. A legválságosabba a fejedelem halálát követő, Rákóczi József megerkeztéig terjedő másfél esztendőben. (1735 áprilisa—1736 decembere.)

Amíg Rákóczi Ferenc élt, Rodostón, a bujdosók kolóniáján „klastromi” szigorúsági rendtartás uralkodott. (Lásd a 37. és 80. leveleket.) A számkivetettek közössége ugyan csak emlékeiből, múltjából, egy hatályát veszített jogból és egyre kivihetetlenebb tervek készítéséből élt, de a fejedelem bölcsességgel s elhivatottságtudattal telt személyisége fegyelmezni tudta ezt a világot és emberfalkát. Tegyük hozzá, hogy ezt a fokozatosan irreálissá váló, a politikai cselekvés képtelensége folytán kiürült, fokozatosan szétbomló világot.

Teltek az évek. Vadászat, fürdőzés, pestis, barkácsolás, földrengés, tengerparti séták, temetések és semmittevés: ez volt a szaporodó évek kerete és tartalma. A tengerparti faluba, a velük nem nagyon barátkozó népségek közé zárt embersziget lakói előbb megszokták, aztán megunták, végezetül minden bizonnyal meg is utálták egymást, az egymáshoz zártság, az állandóság és a teljes kilátástalanság ered-

ményeként. Az örökös kis gondok, apró-cseprő súrlódások, az elhullatott szavak — ebben az álközösségi létben — oktalanul nagygyá nőttek, átfülledtek, sőt meg is erjedtek az üresen órló agyban, az unalomtól mohosodó lélekben.

Az idő, a félinternáltság, a hazatérés reményének megsemmisülése elvégezték a maguk természetmunkáját, a személyiség szétzilálását, lebontását, eltorzítását: az el-takart, titkolt jellemsajátosságok is felszínre bukkantak. Mindehhez hozzá kell szá-mítanunk az emigrációs lét egyik törvényszerűségét: a rodostóiak életének primér valóság nem az adott életkeret, környezet és mindenkori jelenkor volt, hanem egy másik, a múltbeli, mely immár az emlékek és emlékezés elvontabb síkjára tolódott, nem kevés feszültséget teremtve a valósághoz hozzáidomulni nem tudók — vagy nem is akarók — lelkében, onnan rejtett vagy titkolt személyiségjegyeket hozva a felszínre.

Mikes kitűnő megfigyelő — mindenkin átlátó szem —, és józanul gondolkodó fő volt. Azt írta ugyan magáról, hogy „... az én eszem nem hasogatja az áért... hanem csak a földön jár” (96. levél) — de éppen valóságközelisége s nagy realitás-érzéke tette képessé arra, hogy jó idejében észrevegye a bujdosó csoport belső bom-lásának jeleit, s okszerű magyarázatot keressen a kirobbanó konfliktusokhoz. Pl. 1731 karácsonyán ezt írja nénjének: „Azt írod néném, hogy a hihetlenség, kétel-kedés és az a fekete irigység csak velünk bujdosik, mintha ők sem maradhattak volna az országban. E mind igaz, és úgy vagyok. De az is való, hogy a török császár nem rendelt nékik tahint, mégis csak élének. Mennyi sokat temettünk el már közülünk, de az a veszett irigység csak megmarad, és az egyenetlenség csak egészséges és semmit nem vénül. Talán ugyanezek is temetnek el minket, ha csak a jó Isten el nem veszi közülünk őket. Úgy tetszik, hogy a bujdosóknak jobban kellene élni, mintsem az otthon lakó testvér atyafiaknak: de még eddig mind ellenkezőt tapasztaltam. Sőt még mentől inkább fogyunk, annál inkább szaporodik az irigység és egyenetlenség. S mindenkör így volt — szomorúan látom, hogy így is lesz mind-örökkön örökké (de nem mondok rea ament). Azt el lehet mondani, hogy a mi áttatos urunk mindenkor igyekezett azon, hogy azokat elűzze közülünk, de még eddig végben nem vihette. De, amit a halál végben nem vihet, hogy vinné ő azt végben?” (96. levél.)

A kulcsszó a „fekete irigység”. Az, hogy egyiknek, másiknak talán többje van, s még inkább többje volt otthon, tehát nagyobb a vesztesége, nagyobb áldozatot hozott, nehezebben elviselhető számára a „nincs”. Mikes kitűnően rátapint arra, hogy a közös sors, a kiszolgáltatottság és nyomorúság nivellál, illetve egyenlősítenie kellene, az adott viszonyok közt anakronisztikussá vált egykori gazdasági-politikai-katonai hierarchiát: „Egy állapotban vagyunk — egyik úgy hadta el jószágát, mint a másik. Itt tisztségeket, jószágokat nem osztogatnak. Az északi szelet és a déli szelet mindenkinek egyaránt osztogatják, hanem csak az a különbség lehet, hogy egyiké-nek jobb egészsége legyen, a másika többet ehetik, ihatik, a harmadikának jobb lába lévén, többet sétálhat a tengerparton. Ha már ezek méltók az egyenetlenségre és az irigységre, vigyük a János pap ítélőszéke eleiben, hadd ítélje meg.” (Idézett levélből.)

Am a személyiség válságba jutását nemcsak otthonról hozott, örökletes előíté-letek, osztálytudat meg hasonlók determinálták, hanem maga a rendhagyó helyzet is: „... én azt gondoltam, hogy e mind csak attól vagyok, hogy a bujdosóknak sem-miben sem telik, és könnyen megunják a bujdosást. Foglalatosságok kevés lévén, az időt elunják, és ha együtt laknak, magokat is elunják, és csak mindenkor egymás ábrázatját látni, azt is elunják; és így végtire csak az unadalomból származnak a feljebb említett beste kurafiak.” (Uo.)

Összetett folyamatról van tehát szó, melyre nem egyetlen tényező hatott, hanem több. Például a rodostói kolónia közérzetét, a Mikesét is, igen kedvezőtlenül befo-lyásolta az, hogy Rákóczi egy időben elsősorban idegenekkel vette magát körül, túlzott bizalommal és jóhiszeműséggel irántuk, s kiknek java részéről kiderült, hogy kalandor, besúgó, kettős kém, áruló, szemfényvesztő.

A személyiség bomlását, az összetartó közösségi tudat sorvadását készítette elő a bujdosás fokozatos „parttalanná” válása, időtlenné alakulása: a valóságos lehetőségek szétfoslása után a változásnak és változtatásnak még a reménye is elszállt. Mikes már 1728-ban megjegyzi: „A bujdosásnak hosszú voltáról panaszolkodni haszontalan, és nem jó; mert azzal meg nem rövidítjük, hanem még nehezebbé és hosszabbá tesszük. A nyughatatlansággal való szenvedés sokkal súlyosabb, és a panaszolkodással való szenvedést az Isten meghosszabbítja; mert olyankor mintegy rúgódozunk akarattja ellen... A vallásunk szerént azt kell tartanunk, hogy bujdosásunk mind hasznos, mind szükséges. De azonkívül is, ha az Isten valakit haza vinne közülünk, jobban meg tudná becsülni hazáját és örökít. Nám, (Lám? V. D.) a tékozló fiú, amég a háza rakva volt kaláccsal, bélessel, addig esziben sem jutott a fekete kenyér; de mihent a makkra szorult, akkor elfelejtvén a kalácsot, csak a fekete kenyeret suhajtá. Ne panaszolkodjunk hát a bujdosásról.” (87. levél.)

Tizenhárom évvel később írt levelében — s még jó néhány későbbiben — életük céltalan egyhangúságát hangsúlyozza: „... a legnagyobb dolgunk a, hogy eszünk, iszunk — a másikára azt, hogy aluszunk, és a tengerparton sétálunk. Nem elég dolog-e mindez egy bujdosónak?” — teszi fel a kérdést leplezetlen gúnnyal. (164. levél.)

Néhány héttel később, fájdalmas komolysággal rögzíti állapotukat: „A mi napjaink, mind egyszínűek, semmi különbözőség nincsen közöttük. Ma olyan mint holnap, holnap is csak olyan lesz, mint ma volt. Mindenkor egyaránsu dolgokba foglalatoskodunk, és mindenkor vonjuk magunk után hosszas bujdosásunkot, amelynek talám csak a halál veti végét.” (165. levél.)

A rodostóiak krízisét gyorsította, mélyítette, erősítette az idő, az idő felhasználásának lehetősége, módja. Mikeset erősen foglalkoztatta ez a kérdés, s 1751-ben lefordította egy francia diplomata, Antoine Courtin világius jellegű, az ifjak és lányok nevelésével foglalkozó, szépirodalommal határos művét, *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben* címmel. Rákóczit azért is különösen becsülte és tisztelte, mert nem adta át magát a tétlenségnek, semmittevésnek, ellenkezőleg jól be tudta osztani és felhasználni az időt: „Hogy pedig minden úgy töltse az időt, mint a mi urunk, arra az Isten ajándéka kívántatik; mert ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt, ebéd után pedig, aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mesterember: vagy fűr, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. És az ő gyönyörű szakála sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát. És úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyerét. Öt minden csudálja, ő pedig neveti az olyat, aki azon panaszolkodik, hogy elunja magát. Ritka, édes néném, aki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mind pedig, hogy úgy mondjam, az időt magához alkalmaztatni.” (88. levél.)

„Az időt magához alkalmaztatni.” Mikes lényeglátóan fogalmazott ezúttal is: Rákóczi azért élt önkonzerváló módon de racionálisan, mert életét meg tudta szervezni, ami nem mást jelentett, minthogy munkaidőre és szabadidőre osztotta, s mindkét egységet tartalommal, önmaga hasznosságának tudatával is, fel tudta tölteni.

A rodostói telep lakói, többségükben, állandó „szabadidőben” éltek, azonban nemcsak télenül, de tartalom nélkül is. Csak a saját életidejüket élték, ama kurta átmenetet a születés és halál között, teljesen kiszolgáltatva a fizikai időnek, miközben életritmusuk teljesen mechanikussá és az organikus élet pusztá önfenntartó folyamatává vált.

Helyzetüket kétségkívül súlyosbította a teljes történelmi kiszolgáltatottság: ez eseményeknek, melyek sorsukat eldöntötték, mégcsak résztvevői sem lehettek, nem-hogy tevőleges részesei, illetve irányítói, miként közülük valamikor nem egy az volt. Egyetlen „választásuk” maradt: tűrni, elviselni és várni.

Ez az objektív helyzet, megbontva az egyén biográfiáját, elsekélyesítette és jellegtelenné tette életidejét, rombolta a szellemi és a lelki élet rétegeit, végső soron mállasztotta az egyént, szétzilálta, szilánkokra hasította a közösséget, egymást maró, egymásra csaholó emberfalkává alakítva az egysorsúakat.

Így alakult ki negyedszázad alatt az az általános közérzeti talaj, mely a fejedelm halálakor az emigrációs csoport életvitelét jellemezte. Meglazult külső s belső fegyelem, elpetyhüdt erkölcsi izomzat: a szerencsétlenek egymásnak estek. Rákóczi feddő tekintete előtt már nem kellett leplezniök irigykedő hajlamaikat, haszonlesésüket, mohóságukat, hitványságukat. S annak ugranak, akit kéz alatt kapnak s kinek büntetlenül belemarhatnak a becsületébe: Mikesnek. Egyrészt szinte pótcelekvés-ként: „... a szükség szaporodik, a baj és a panasz nagyobbodik, és minthogy nem tudnak kit okozni, engem szüntelen látván, reám fordítják panaszokat.” (121. levél.) Mennyire jellemző, a történelemben ismétlődő helyzet: bűnbakkeresés a tehetlenségben.

De van itt konkrét ok is. Az, hogy Mikes, ez a talpig becsületes, holtáig hűséges sáfár, nem hajlandó szétosztogatni ura csekélyke megmaradt vagyonát a bujdosók között: „Mindennap a sok bosszút látom... Akikkel legtöbbet vagyok, és akik legtöbb jó szót adnak, és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületemet. Egy kis jó kedvem nékik méreg, és kedvetlenségem előttük kedves. Mindennap újítják ellenem való beszédeket. Mindezeknek pedig, némém, nem más az oka, hanem hogy ki nem osztogatom nékik a fejedelem jószágát. Hogy pedig ki nem osztogatom, azt gondolják, hogy magamnak tartom. Hadd beszéljenek, csak én az igaz úton járjak.” (120. levél.)

Mikes a bujdosás kezdetén a maga és társai közti viszonyról igen ritkán — akkor is leginkább humorosan, viccelődve — ír a *Leveleskönyv*ben. Panaszkodni rájuk ritkán halljuk. Mosolyogva rajzol róluk egy-egy játékos portré, kicakagja emberi gyöngeségeiket, például az ifjú vőlegénnyé vált öreg Bercsényit, ceremónia-kedvelő feleségét, a szórakozott Forgách tábornokot meg másokat, de ez a kinevetés megértés és megbocsátás, hiszen ugyanakkor saját helyzetén és saját magán is humorizál. A sorson erőt vevő emberi diadal és írói bravúr az, ahogyan az apró dolgoknak — anélkül, hogy elvesztené egészséges arányérképét — fontosságot, sőt jelentőséget tud adni, azokat érdekessé tudja tenni, bevonva a humor, a mosoly szívárványos zománcával.

De a fejedelem halálát követő esztendőben keményebben szánt a toll, súlyosabbá, kérgesebbé válik a szó.

Az említett okokon kívül az is nehezítette helyzetét, hogy időlegesen a bujdosók élére nem születés vagy egykori társadalmi rangja emelte, hanem egy kényszer-állapot, örökségkezelői mivolta. A háromszéki köznemes nem állott a rodostói emigrációs rangsor élén, ez is tüzelte az ellene mocskolódókat. És éppen ez az állapot készítette arra Mikest, hogy tünődjön a vezető és vezetett viszonyán, a hatalom meg- és elbírálásának dilemmáin: „... az egész gond és baj reám szállott, amely nem kevés olyan állapotban, mint melyben vagyok. Kétféle nemzettel van bajom, akik egymást nem szeretik. Vannak olyanok, akik nem voltak kezem alatt, és akik nem szoktak a tőlem való függéshez, akik azt tartják, hogy már most felszabadultak minden más alattvaló lételtől, akik azt gondolják, hogy az fejedelem (Rákóczi Józsefről van szó, V. D.) csakhamar elérkezik, azért addig nem szükséges függeni valakitől. Azt is tekintik, hogy én tőlem, akitől kell függenieik igazság szerint, én magam sem üsmerem a fejedelmet, azt sem tudom, mint leszek elméjében; mivel az gyakorta történik, hogy akit az atya szeretett, azt a fia nem kedveli. Azt is hozzáteszem, hogy akitől se adományt, se büntetést nem várnak, ott az engedelmesség sem egész. Mert az embereket vagy a haszonkeresés vagy a félelem vezérli, ritkán a szeretet vagy a becsület. Egy feljebbvalónak pedig nem lehet magának azzal igen hízelkedni, hogy szeressék mindenek csak ajándékon, hogyha tőle valamit nem várhatnak, mint én tőlem, hogy nem várhatnak. A való, hogy mindenkor csak azon kell igyekezni, hogy az alattunk valók inkább szeressenek, mint féljenek. De azzal nem kell magunknak hízelkedni, hanem azt kell egy feljebbvalónak magában feltenni, hogy kinek-kinek a maga rendihez való becsületét megadja. A maga hivatalját ne az emberekért való nézve kívánja jól végben vinni, hanem az Istenért, és igen szeresse az igazságot. De ámbár mindeneket jól végben vigyen is, hagyják-é szó

nélkül? Nem. A tiszttségben lévőkre mindenkor balítéletet szoktak tenni, de aki az igaz úton jár, van mivel vígasztalni magát.” (117. levél.)

Bölcs, nemes gondolatok, az embertársak tiszteletéről és megértéséről vallók, noha a körülmények csapdájába esett Mikes igen jól tudja, hogy társai egy részétől sok jót nem várhat, s okkal sejdíti „...hogya máris sok balítéleteket tettek és tesznek felőlem a velem valók, hát még ezután mit fognak irántam mondani magának is a fejedelemnek.” (118. levél.)

Mondottak bizony, s nem is találtak süket fülekre Rákóczi Józsefnél: „Mihent ide érkezett, az atyjának minden jószágát híven kezében adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam, mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban; de becsületem megsértésére valót semmit nem talált. Ezt nékem maga is megvallotta.” (124. levél.)

Igy ért véget a másfél éves Canossa-járás.

A *Leveleskönyvet* böngészgetve, nem kell nagy képzelőerő, hogy a Mikes körüli szóbeszédáradatot, pletykálkodást, gyanakvást, gyanúsítgatást, temondát, mocskolódást elképzeljük. A szóhordás, a pletyka, a hátmegétti megszólás, ez tette hosszú hónapokra szinte elviselhetetlenné a főkamrás életét, amúgy sem könnyű sorsát, társítva a kis pokollal a nagyobbat, a száműzetést.

A vázoltakban egy jellemzőnek tekinthető emigrációs helyzetről, az ebből kinövő, koronként, alkalmakként ismétlődő pszichózisról van szó. Ezért nem tűnik számomra erőszakoltnak vagy természetellenesnek annak tételezése, hogy A szó hordásról című esszé, monológ, meditáció ebből a légkörből nőtt ki, ezt az állapotot tükrözi. Az írás élményfedezete a személyes tapasztalat, ezt az írást Mikes állandóbb anyagból faragta ki mint az olvasmányok, melyeknek inspiráló hatása természetesen kétségtelen. De nem a legdöntőbb. Azt a közvetlen valóságból merítettéséget igazolják az olyan közvetlen utalások is, mint például ez: „A többi között egy ember jött hozzám, akarván titkoson megjelteni, hogy egy ilyen személy sokak hallatára rosszszul beszélt volna felőlem...” Vagy: „Eszemben jutnak még igen szép szavai egy úsmerőmnek...” Itt maga az élet beszélt!

Több tehát mint pusztá feltételezés részemről, hogy Mikes évekkal a személyes, nagyon keserű s a lélekleben nyomot hagyó élmény leülepedése után, mikor a Rodostóba szorultak tábora annyira megcsappant, hogy „...amennyin már maradtunk, egy szilvafának is elférünk az árnyékában” (145. levél), s a sértések sebei is beheggedtek, személytelenítve s az általános érvényűség síkjára emelve, papírra vette vélekedését egy egyént és közösséget pusztító betegségről, az áskálódó, bepizkító szóhordásról. Remekműve, a *Leveleskönyv* lapjain szétszórt panaszok, jajok összegződtek egy máig és ma is érvényes elmélkedésben, melyet, mint máskor is „a szívnek megjobbítására” írt, igen nagy felelősséggel, de nem sok reménykedéssel az emberi természet javíthatóságában.

Mikes és a szülőföld című, a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál megjelenő tanulmánykötet hetedik, önálló tartalmú fejezete.

A szerzőnek megjelenés előtt áll a budapesti Móra Könyvkiadónál Mikes életrajza. (*Igy élt Zágoni Mikes Kelemen.*)

Más, Mikesről írt munkái: *Mikes, Négy tél*, történelmi dráma, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. Bemutatta 1968-ban a Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház. *A rodostói csillagnéző*, kismonográfia, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972. — Válogatásában, bevezető tanulmányával és jegyzeteivel jelent meg a *Törökországi levelek* legújabb romániai kiadása, a Dacia Könyvkiadónál, Kolozsvárt, 1974. Előkészületben a *Leveleskönyv* első román nyelvű kiadása is. (*Kriterion, Bukarest, 1977.*) V. D. gondolatában.

Szegedi szobrát szemlélve

RECRUDESCUNT INCLYTAE GENTIS HUNGARIAE VULNERA — olvasom a szobor talapzatába aranyozott betűkkel bevéssett, oly sokszor emlegetett és idézett híres szavakat, melyeket modern-magyarul így szoktak — szerintem pontatlanul — idézni: „Felszakadtak a nemes magyar nemzet sebei.” Rákóczinak a világ népeihez intézett híres manifesztuma kezdődik ezekkel a szavakkal. A kiáltvány barokkosan pompázatos eredeti címe egyúttal az okmány tartalmát és célját is előlegezi: „A' méltóságos fejedelem felső-vadászi Rákóczi Ferencz kegyelmes urunk által nemzetünknek s édes hazánknak a' német nemzet kegyetlen uralkodása alatt lett, halhatlan meg-nyomorittatásáruil, maga méltóságos személyének nagy méltatlan szenvedésérül és az Ausztriai Ház erőszakoskodása alól való fel-szabadulásáért fogott magyar fegyvernek ártatlanságáruil az egész keresztény világnak eleibe adatott Manifestum, Köztudománytétel, melly elsőben deák, mostan pedig magyar nyelven újonnan közönségessé tétetett. Nyomtattatott 1704. esztendőben.”

A szöveg talapzatán olvasható néhány szó nem egészen hiteles, de ez nem nagy hiba, általában is szokihagyással idézik ezt a híres szöveget. Holott Ráday Pál, a fejedelem kancelláriusa, diplomáciájának igazgatója, a legelső magyar újságíró és újságszerkesztő, máig egyik legkiválóbb propagandistánk és publicistánk jól tudott latinul s az ő eredeti fogalmazványában a kiáltvány így kezdődik: „Recrudescunt diutina inclytæ” stb., az ő fordításában magyarul pedig így hangzik: „Meg-ujjulnak a ditsősséges magyar nemzetnek régi sebei” — ami pontosabb fordítás, mint az újabban elterjedt, de hát bajom nekem nem a bevéssett szöveggel van, inkább magával a szoborral.

A szobor Szegeden, az Aradi vértanúk terén áll, és II. Rákóczi Ferencet ábrázolja. Természetesen lovon, jobbában buzogányt tart, baljával a kantárszárát fogja; pár évvel ezelőtt a fejedelem könyökének hajlásába egy gerlepár fészket rakott, mintha azért tartaná a szobor úgy a karját, hogy fészekül szolgáljon oktalan és buta madárkáknek. Rákóczi daliás tartással ül a lovon, lovának farka oly dúsan, bodrosan, súlyosan zuhog alá, ahogyan azt a konvencionális hősi lovasszobrokon szokás, — nyilvánvaló, hogy az a hatalmas fark a szobor egyenlő súlyelosztását szolgálja inkább, mint a valóságot. A fejedelem öltözeke is csupa konvenció; azok a páncélzatok a történelmi nagyság, a lovagi múlt kötelező rekvizitumai, s bármely zsoldos hadvezér alakjára ráhúzhatók — csak épp a mi fejedelmünk vállán és karján hatnak idegenül. Az én szememben legalábbis. Ha nem ülne azon a páncélos törzsön a Mányoki-festmény után közismert Rákóczi-fej, a kétoldalt leomló hajjal, a jellegzetesen pödrött bajusszal, a „névtelen zsoldos tábornok” szobra is lehetne.

Úgy tudom, a közízlés elfogadja, sőt szépnek tartja a szobrot, én — mondom — nem vagyok vele kibékülve. Az én Rákóczim más. Nem ennyire ridegen és dermedten retorikus, hanem közvetlenebb, majd azt mondanám: emberibb. Bonyolultan emberibb. Népi. Ezen a szobron a ló a főszereplő, a szobrász abba dolgozta bele inkább tudását, meg az érzelmeit, bár abba is romantikus bombasztikusan. Bőbeszédűen — keveset mondón. Csupán egy mozdulat tetszik a lóban: ahogy a jobb lábát felkapva tartja. Ez a lábtartás nem a lépés vagy a meghőkölés mozdulata, a ló kapálni szokott így az első lábával. S a néphagyomány úgy tartja, volt egy lova Rákóczinak, még a nevét is tudja (Páva), amelyik olyan okos volt, hogy csata előtt a jobb első lábával kidobogta, kikapálta, hány ezer az ellenség. Nem tudom, ismerte-e a szobrász ezt a bűvölően, megejtően szép népi hiedelmet — ez a lábmozdulat tetszik nekem, mert erre a hiedelemre emlékeztem. Egyébként az a ló nem

igazán szobor, hanem inkább konvencionális „csatamén”, a ló hátán ülő Rákóczi pedig szobor — s nem Rákóczi.

De hát mit várjunk a Rákóczit vagy a Rákóczi kort felidéző szobrászattól, emlékműterméstől, hiszen az elmúlt idők közfelfogása éppilyet várt a kuruc korról. Retorikát, lódingos-kacagányos romantikát, búsongó tárogatóhangot, villámként cikázó kurucokat, és persze buta, bejedt, megugrasztott, gyáva labancokat. Ne is emlegessük a töménytelenül elburjázott szépirodalmi selejtet, csak a legnemesebbek köréből hozunk egyetlen példát annak illusztrálására, miképp szivárgott fel még oda is a hamisság, ahol az igazság fénylése vakítja amúgy a tekintetünket. A számra kéne ütnöm inkább, mint hogy kimondjam Arany János nevét, pedig, hogy a példa igazán villámló legyen, ki kell mondani. *Rákócziné* című versében Sarolta Amália Hessen-Rheinfels-i hercegnő, Rákóczi könnyelmű, léha életű feleségét olyan kurucosan harcos magyar asszonykának jellemzi, aki inkább a bécsi rab-ságot választja, de nem beszéli rá férjét a békekötésre. — „Császárod — mondja a háta mögött leselkedő cseh kémnek — *ha / Ilyet akar, / Magyar nőre ne bizza.*” Mármost a békeszerző küldetést. A császár valójában azért engedte — küldte — Bécsből férjéhez Sarolta Amáliát, hogy személyes ráhatással, asszonyi varázsával bírja rá férjét a Rákóczit megalázó, békefeltételek elfogadására. A „ráhatás” nem sikerült, Rákócziné — pedig mellette maradhatott volna — elhagyta férjét. Hogy miért? Mert nem akarta férje palotájában megszülni azt a gyereket, akit már Bécsből magában hozott. Nem Bécsbe, hanem Karlsbadba utazott, ahonnan a felügyeletével megbízott katonatiszt segítségével kalandosan Szászországba menekült. Nem a férjéhez. Férje — a hír hallatán így írt neki: „... az udvar több úti levelet is küldött Fenségednek s egyedül Fenségedtől függött, hogy már régebben is felkeressen engem. De az e fölötti ítélezést felfüggesztem, mert bármilyen okból történt is, az mindig csak jó, ha kikerül a németek kezéből, akikhez egyáltalán nem az én tanácsom vezetett vissza. Különösen nem, ha tudtam volna, hogy teherben van. Miután ezt előttem el akarta titkolni, adjon számot, kérem, mindenben, Istennek gyermeke haláláért, akinek életét — ha akarta volna — megmenthette volna. Minthogy mindez már megtörtént, nincs rá orvosság.” Rideg, méltóságteljes és a teljes elhidegülés hangulatában íródott levélben ilyesmik vannak: „különösen arra kérem, változtassa meg életmódját és ne tegyen úgy, mintha csak önmagáért akarna élni... Örizkedjék kérem némely nemes uracskák társaságától, akik mindig visszaéltek Fenséged természetes jóságával és csak arra voltak jók, hogy becsapják Fenségedet. Tartsa őket szolgáltnak, de ne a ház urainak...” — stb. Ilyen „magyar asszonyka” volt Rákócziné, kiról Arany a verset írta. De hát ezt csak mellékesen — térjünk vissza a szoborhoz.

*

Könyvet írok arról a korról. Nem merném regénynek mondani, hiszen élő és ismert személyek, köztük Rákóczi, Esze Tamás, aztán a debreceni szenátus, meg a város főbírája, Dobozi István szerepel majd benne, — inkább olyanféle történelmi tudósításnak nevezném, amelyben minden mondatot tények, naplók, emlékiratok, krónikák hitelesítenek. Én magam a műfaji meghatározással nem bíbelődöm: a történelmi regény amúgy is válságba került műfaja körüli esztétikai vitát, homályt, zűrzavart én megoldani, megvilágosítani nem tudom, ha tudnám sem akarnám. Viszont, a már könyvet írok, melynek egyik főszereplője az, akit a szobor formáz, számot kell vetnem a kuruc korhoz fűződő irodalmi előzményekkel, az elszakadás és elidegenülés szándékával. Azt a dübörgően, retorikusan páncélozott konvencióból megalkotott szobrot egy megmerevedett kurucromantika jelképéül fogva fel, nyilván az lesz a dolgom, hogy a szoborból ki kell bujtanom az elrejtett embert, le kell róla vetkőztetnem az elidegenítő páncélt — azt hiszem, világos amit mondok.

A következő kérdés: ha ez a szándékom — embernek s nem szobornak láttatni hősiemet —, akkor ebbe nyilván az is belefér, hogy leléptetem arról a pompás paripáról, arról a magas talapzatról s ezt a tájékozottabb olvasó, hozzászokván a történelmi hősök deheroizálásának divatos módszeréhez, nem is venné túlságosan rossz

néven. De hát ez egyáltalán nem szándékom: Rákóczi hős volt, hős az szó klasz-
szikus értelmében — megemelt talapat illik alá. És politikus volt, nemzeti, sőt
nemzetközi méreteiben gondolkodó államférfi volt; nem traktálhatom az olvasó
mellékes szála hurkolgatásával, egy félresikerült házasság intimitásaival, pletyka-
szintű „megtárgyalásával”, holott — ezeregy példa van rá — az olvasó azért igen
hálás szokott lenni. Sőt mi több, maga Rákóczi is tisztában volt a közvélemény
pletykaéhségével, különösképpen, ha kiemelkedő személyiség, például az ő és felesé-
gé intim ügyeiről van szó. Amikor arra kéri feleségét, hogy változtasson életmód-
ján, megindokolja, miért kéri ezt: „... hogy ebben az országban megőrizzük az álta-
lam kormányzott népek szeretetét és tiszteletét, amit óhatatlanul elveszíténék, ha
Fenséged továbbra is barátságot mutat azok iránt, akiket ez nem illet meg, és tar-
tózkodó azokkal szemben, akik iránt barátságot kellene éreznie... Tudja, hogy nem
vagyok féltékeny természetű, de azt is tudja, hogy bizonyos kellemetlen dolgok,
amelyek csak egyesek képzeletében élnek, éppoly károsak lehetnek a tisztességre,
mint azok, amelyeknek alapja van, ha az egész közvélemény elhiszi azokat”.

Most látom csak, hogy miközben azt akarom bizonygatni, hogy mi nem érdekel
a fejedelem ábrázolásában — tudniillik a pletyka, az ágyjelenetek, meg a többi
divatos izgalomkeltő irodalmi elem — aközben sikerült máris egy erőteljes vonást
húzni a fejedelem emberi arcképén: őt sem igen érdekelte magánéletének elromlott-
sága, feleségének feslettsége, nem a féltékenységtől hisztériákban kielégülő férfiak
módján viselkedett, hanem méltóságát, férfias öntudatát, elhivatottságát mélysé-
gen átérezve, azzal törődött, az volt neki ennél is, mindennél fontosabb, hogy „... az
országban megőrizzük az általam kormányzott népek szeretetét és tiszteletét...”. És
ezt ugyanaz a fiatal férfi írta, aki alig pár évvel ezelőtt még nem sokat törődött a
népek szeretetével és tiszteletével, sokkal inkább szerelmi ügyekkel, léha időtölté-
sekkel, udvari gáláns kalandokkal, pletykákkal volt elfoglalva. Ugyanaz a Rákóczi
volna ez? S ha igen — mi forgatta át szinte ellenkező irányúra benne az érzelmek,
eszmék, a tudat meghatározó irányvonalait? A jellem, ahogy véglegesre kialakul, ez
érdekel.

Felnőtté válásáig tulajdonképpen annyi és oly ellentétes pedagógiai hatás érte,
hogy gyermeki lelke ennyiféle „ellenszel” hatására akár teljesen és végletesen el is
torzulhatott volna. Akaratgyenge, minden hatásra ide-oda bókólok, egyéniség nélküli
bábbá is „fejlődhetett” volna. Vagy ha valami határozott, karakteres egyéniség bon-
takozott volna — minthogy ki is bontakozott — e sokféleségből, ez lehetett volna
akár pontosan az ellenkezője is annak az egyéniségnek, amelyet az utókor végül is
a megvalósult, véglegesen kiépült jellemében tisztel. Meglehetősen hányatott gyerek-
és ifjúkori életrajzi adatai közt szemelgessünk most — hiszen közismert fordula-
tokról van szó — csupán ebből a — mondjuk — pedagógiai nézőpontból.

Pár hónapos csecsemő, amikor apja — ez a gyenge akaratú, könnyen befolyá-
solható, elkényelmesedett férfi, aki fölött a szigorú erkölcsű, szinte matriarchai ha-
talommal élő Báthory Zsófia intézkedett — I. Rákóczi Ferenc meghalt. Azután
neveltetése fölött a hajthatatlan akaratú nagymama, Báthory Zsófia; és anyja Zrínyi
Ilona vetélkedtek — természetesen a zsarnok, Zrínyi-gyűlölő, „vesztet katolika”, fel-
tétlenül császárhű Báthory Zsófia akarata érvényesült a nevelésben. Nem pedig az
apjának, Zrínyi Péternek kivégeztetése, János testvérének letartóztatása, két lány-
testvérének kolostorba vonulása után szinte támasz nélkül maradt, császárgyűlölő
Zrínyi Ilonáé.

Véglegesen csak a nagymama halála után vehette át fiacskája nevelését az anya,
de akkor meg fellángolt a Thököly-féle kurucmozgalom. A kezdeti villámsikerek
után — és hatására is — Zrínyi Ilona férjhez ment a „kuruekirályhoz”, ehhez a
már fiatal korában nagyívó, hányaveti, erőszakos, korlátlanul nagyvérű férfihoz,
aki a kisfiúhoz természetesen a maga módján közeledett, ha egyáltalán közeledett.
Szeretetlenül, ridegen bánt vele, magával hurcolta a táborokba, hadd szokják hozzá
a vitézi élethez. A gyerekekhez fűződő „apai” viszonyára jellemző, hogy a kisfiút
kilencéves korában tusképpen a török udvarhoz akarta küldeni — a minél hathatós-

sabb török katonai segítséget biztosítandó. Az anya, Zrínyi Ilona azonban ezt a valóban mostoha, örült tervet megakadályozta. Ha ez a terv megvalósul, ma nem állna a mondott helyen Rákóczi szobra, hiszen Thököly mozgalma ettől kezdve gyorsan elhanyaglott, s ha a gyerek épp akkor török földön van, élete fogytáig ott is maradt volna, hiszen hamarost Thököly is oda kényszerült, nyilván vele ment volna otlevő gyermeke után az anya is — de ezt a valóban dermesztő alternatívát ne is emlegessük.

Thököly kiszorul Törökországba — soha sem látta többé nevelt fiát — Zrínyi Ilona pedig beszorul a munkácsi várba, két gyerekével, Juliannával és Ferenczel együtt. Tízéves a kisfiú, amikor megkezdődik a vár ostroma, s tizenkét éves, amikor kénytelenségből megnyílnak a várkapuk, hogy a feladott várba a császáriak bevonulhassanak. Az a két esztendő — ott kell a titkot keresni. A gyerek ilyenkor a legfogékonyabb s az a két esztendő — minden két esztendőknél csodálatosabb.

Fegyverzajos, lőporfüstös, várvédős, kalandos, izgalmas, pompás élet. Édesanyja — a világon a legbátrabb, a legszebb, a legdicsebb édesanyja — kezét fogva sétálni a bástyákon, miközben a vár alatt ágyúk buffannak, övele beszélgetni magyarok dicsőségéről, kuruc álmokról, labancok gonoszságáról. Hallgatni a két tudós nevelő, Kőrösi György meg Badinyi János okításait, melyekből a gyerek mohón hallja, hogy ő micsoda vérből származott, s hogy ha tízéves is, született fejedelem, népének örökös fejedelme; s amikor Ilona napján édesanyja elé áll, bár nevelői vezetik kezét a formára, igaz lélekből mondja a maga költötte verset: „Rabság bilincseit kerülő magyarság — Egy Munkács várába szorult a szabadság — Kit egy Zrínyi szívű tartott meg, asszonyoság”. És az a pompás parádé, a mustra, a szemle, azon a rákövetkező május elsején! Amikor az egyik ostromló sereg elvonulását is, meg a tavasz kezdetét is megünneplendő; a tépett, szikár, fáradt várvédők tisztára kefélték ruházatukat, fényesre csizmaikat, a vár udvarán felsorakoztak, megállt előttük Zrínyi Ilona, mellette a fiúcska, az is lóháton, kezében apró kard, — s a katonák, akik a gyereket kisurunnak szólították, kirántják kardjukat, zúg a vivát, az anya mosolyog, a gyerek arca piros; és amikor letekint a vár alatti völgybe, a Latorca völgyébe, melyben halvány tavaszi ködök úszkálnak, tovább tekint a homályba vesző hegyek felé, a gyerek tudja, hogy ezek a vivatózó katonák az ő katonái, az a smaragdosan zöld völgy az övé, azok a hegyek is mind az övé, és ő fejedelme ennek a népnek, elhivatott és törvényes ura — az a gyerek akkor mit érezhetett? Kevés tízéves kisfiúnak adatott meg a történelemben ekkora élmény, neki megadott, épp gyerekfővel adatott meg, s ha a titkot, a későbbi jellemfejemények rejtett és megsejtett magyarázatát itt keresem, meggyőződésem szerint jó helyen keresem.

Mert ezután egészen másféle évek következtek. A várfeladás után — közismert tények — a császár a maga gyámsága és védnöksége alá vonta a két Rákóczi gyereket, Bécsben mindkettőt elszakították az anyjuktól. A vonakodó, sivalkodó Julianát Kollonics érsek, aki a császár nevében a hivatalos gyámi szerepet betöltötte, a saját kezével cibálta, saját két lábával rugdosta be az Orsolya-szűzek zárdájába, Ferencet pedig zárt kocsiba ültették, elvitték egy csehországi kisvárosba, Neuhausba, természetesen a jezsuiták rendházába. Kollonics azért döntött így, mert ez a vakfegyelemben élő rend értett legjobban a lelkek átfurmálásához. A szemeddel látod valamiről, hogy fekete, de ők addig áltatnak, bódítanak, amíg magad is belátod, hogy az nem fekete, hanem fehér. Jézus katonái? A pápa világi hatalmának mindenekfelett való kiszolgálói. És mint nevelők, még a test tartásának, a szem pillantásának is szabályozói.

Hát még a lelkeké! Az alapító Loyolai Ignác híres regulái valóban, még a szem, a tekintet, az arcvonások feletti uralkodást is bevette törvényei közé. Idézek ezekből a regulákból, hogy láthassuk, miféle hatások érték az ifjú ember bontakozó jellemét. „Ha szükségesnek mutatkozik, fejünket ingassuk kissé ide-oda, de méltóságteljesen. Ha azonban erre nincs szükség, akkor tartasuk egyenesen vagy hajtsuk kissé előre, anélkül, hogy akár jobbra, akár balra fordítanánk.” Aztán: „Szemünket általában mindig süssük le kissé és ne nézelődjunk jobbra-balra.” Újabb regula,

tekintetünk alkalmazásáról: „Ha tekintélyes személyekkel beszélünk, ne nézzünk merőn az arcukba, hanem inkább kissé lejjebb.” Homlokunkról, arcunkról: „Homlokunk ráncolását, s még inkább orrunk fintorítását kerüljük, hogy kifelé nyugalmat mutassunk, amely a belső nyugalomra enged következtetni.” Ajkunkról: „Ajkunkat ne szorítsuk össze, de ne is nyissuk ki túlságosan.” És az összefoglalás: „Egész arcunk inkább vidámságot mutasson, mint szomorúságot vagy más indulatot.”

Nem tudom, de feltételezem — ennyi írói képzeletszabadság megengedhető —, hogy amikor két és fél évig tartó nevelés után Kollonics bíbornok a neuhausi atyáktól átvette az ifjú herceget — ez lett Rákóczi udvari címe —, meg volt elégedve az eredménnyel; a fiatalemberke nem nézett merőn az arcába, hanem inkább kissé lejjebb, nem nézelődött jobbra-balra, homlokát nem ráncolgatta, orrát nem fintorgatta, s az arca inkább vidámságot mutatott mint szomorúságot. A személyiségnek nemcsak külső, hanem a belső „megjelenése”, kondíciója is kiválhatta a bíbornok meglepődését, de hogy a mű teljes legyen, ezután két prágai év következett — a prágai egyetemen tanult, de ott is a jezsuiták rendházában lakott. Prága után meg Bécs, léha, felszínes, fényes, gazdag, udvarközei életmód, közben egy szerelmi viszony, amelyből való kiszakítás végett, Eleonóra császárnő kezdeményezésére utazás Olaszországba; ezekről az évekről ő maga írta, visszaegyintve csupán ezekre az időkre: „... az ifjúság kicsapongásai közben öt évet töltöttem Csehországban, a többit Olaszországban vagy a bécsi udvarban”.

Most már mintha kész és befejezett lett volna a mű, melyet Kollonics tervezett; az ifjú hercegből éppoly léha, örömmek, udvarlásnak, pletykának élő udvaronc lett, amilyen tucatjával nyüzsgött, hajlongott, szépelgett Európa egyik legfényesebb udvara körül.

És a jellem, onnan nézve, az udvar felől? Persze, éber gyanúval nézve, kémeikkel figyeltetve, hiszen mégiscsak nemzetközi érvényű békeszerződés — az öreg, nagyemlékű I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel 1645-ben kötött béke — szerint örökös fejedelem ez a könnyelmű, dúsgazdag ifjonc, véreben Habsburg-ellenes ösök — Rákócziak, Zrínyiek, Frangepánok, Báthoryak gyanús vére sűrűsödik — vagy a jelek szerint inkább hígul — egybe; vajon mi telik ki tőle? Minden jel arra mutat, hogy semmi vész: az ifjú herceg tettei, megnyilvánulásai, jövődő életét formáló elhatározásai tökéletesen megfelelnek a császári udvar kívánalmainak. Íme a legfontosabbak, a legmeggyőzőbbek:

Alig tizenyolc éves, amikor találkozik egy bájos, sudár növésű, kissé élveteg pillantású hercegkisasszonnyal, a már említett Sarolta Amáliával. A heves fiatalember szerelembe esik, a szerelemből gyors házasság, ami az udvarnak is tetsző lépés, hiszen az ifjú Rákócziné közeli rokona a császár feleségének. Rákóczi tehát házassága révén rokoni kapcsolatba kerül a császári családdal. Atyafi lett.

Aminék familiárisan kellemes — onnan nézve kellemes — megnyilvánulása, hogy midőn a házasság második évében, 1696 tavaszán átragyogja a fiatalok házasságát a családi öröm, megszületik az első gyermek, egy fiú, a boldog apa a császár iránti hódolatos tisztelet jeléül Lipótnak keresztelteti a picit és csak második névként kapja a Rákóczi családban hagyományos György nevet.

De ami a Rákóczi mellé kémeiket állító udvari főket, s magát a császárt is mindennél jobban megnyugtatja: Rákóczi viselkedése a tokajhegyaljai parasztzendülés idején. Magyarországi birtokain tartja éppen fényes udvarát, élvezi gazdagsága, ifjúsága minden örömét — legkedvesebb időtöltése: vadászat lóháton, viharos vágta a mezőkön —, amikor híre jön a nagy felzúdulásnak: Tokaji Ferkó és Szalontai György vezetésével az öreg kurucok, Thököly egykori katonái, meg az újabban összeverődött éhesek, ridegek, szegénylegények, a jelentőségüket veszített várakból kenyér nélkül szélnek eresztett lézengő katonák összeszerveződtek, egyetlen éjszaka rohammal két várat vettek be, Patakot és Tokajt. Thököly emlékét emlegetve indult a felkelés, de a régi vezért a török diplomácia erre az apró tűzre-füstre nem engedheti ki Magyarországra — új után kellett nézni. Persze, hogy a közelben élő ifjú Rákóczi jutott eszükbe. Vadászat közben egy jobbagya mondta el

„neki, hogy a felkelők őt szemelték ki vezérüknek, több se kellett a „fejedelemnek” — fogta magát, családját, udvarát összecsomagoltatta, kocsikra rakta, lóhalálában menekült a kurucok elől — Bécsbe. Menekült, ez a helyes kifejezés, előbb a szendrői vár német parancsnokához, aztán az udvar oltalma alá. Sőt, ami mindent betetőzött: felajánlotta magyarországi birtokait valami hasonló értékű német fejedelemségért, nehogy olyasminek a látszatába keveredjen, hogy ő, meg a magyar felkelők... A császár azonban nem fogadta el hű alattvalójának ezt a minden elképzelést meghaladó aulikus felajánlkozását, sőt, valójában hasznosnak tartotta, hogy a többször kipróbált hűségű Rákóczi éppenséggel Magyarországon maradjon, hiszen az udvar itt „több hasznos szolgálatot várhat tőle, mint bárhol máshol”. A hegyaljai zendülést a császári csapatok hamarosan leverték, a felső-magyarországi Rákóczi-birtokok újra zavartalanul szolgálták az ifjú herceget, akinek családját újabb öröm éri: 1700 augusztusában megszületik a második fia, akit a három évvel azelőtt az ősi törvények felrúgásával magyar királlyá választott I. József tiszteletére József névre kereszteltet — a gyerek keresztapája is a legújabb Habsburg-király. Aki különben is személyesen vonzódik a fiatal herceghez, az is őhozzá. A kölcsönös nagyrabecsülés és a kölcsönös bizalom meghitt fénye ragyogja be az aulikus családi csendéletet.

*

Hol keressük a titkot, a változás kulcsát? A bibliai csoda esete — az Úr tanítványait eszeveszetten üldöző Saulus megtérésének csodájára gondolok, aki „még fenyegetéstől és öldökléstől lihegve” megy a damaszkuszi úton, „nagy hirtelen fény sugárza őt körül a mennyből”, Saulus földre esik, szózatot hall: „Saul, Saul, mit kergetsz engem?” Saulus a fénytől megvakulva kérdi: „Kicsoda vagy, Uram?” Mire a válasz: „Én vagyok Jézus, a kit te kergetsz: néhéz néked az ösztön ellen rugódoznod.” És Saulus megtér — Paulus lesz belőle —; nos a csoda esete itt nem érvényes, Rákóczinak nem voltak effajta „damaszkuszi” útjai, más magyarázatot kell keresni.

Keressük a jezsuitáknál? Valahol ott, hogy nevelésük túlságosan is jól sikerült, pedagógiájuk eredménye túllendült önmaga követelményeinek szintjén: neveltjük mindvégig teljes ifjúkorában el tudta rejteni igazi érzelmeit — egy életrajzírója pontosan ezt állítja —, tehát lesütött szemmel, kissé meghajtott fejjel, homlokráncolás, orrfintorgatás nélkül, vidámságot mutató orcával járt-kelt a világban? S miközben a már ismert módon mulatta idejét, belül forrt, zengett a lelke, s minden porcikájával készült a nagy történelmi küldetésre — felkelő jobbágycok élén, félig meztelen, bandákba verődött koszos, retkes lábú, feltehetőleg tetveik miatt álmukban vakarózó tolvajok, hegyi szökevények, „zöldvárban” bujkáló egykori elvadult kurucfelkelők élén betörni Magyarországra, lázadást kelteni a császári uralom ellen, fegyveres harcok árán kivívni Magyarország eltapodott szabadságát? Évekig így alakoskodni? Jezsuita módon titkolt érzelmekkel élni egy olyan ifjú életet, ahogyan ő alakította ki gondosan, előrelátóan a saját szűkebb világát? Képtelen feltevés. A jezsuitáktól megszabadulva, hercegi állapotának kívánalmai szerint szervezte meg saját magyarországi udvartartását, Munkácztól a vihnyezi fürdőkhöz át a Bécs közelében levő Rohonczi jó néhány várát, kastélyát rendezte be tartós ottéléssre, hogy egyikből a másikba vonulva, vadászatva, olykor Bécsbe rándulva, élje az emberi lét végső határáig a dúsgazdag magyar főnemes udvarközei, néptől távoli életét. Rákóczi erre készült — s nem pedig féltetlen felkelők vezérletére. Sátrakban való fázós, reszketős dudorgásokra.

Emlegették a lázadó fellépés magyarázataként a vér szavát. Leggyakrabban épp ezt emlegették. Vagyis hogy egy varázsütéses pillanatban — mint amikor a frissen domesztikált házörző eb, meghallván az őserdőből a farkasosók éjszakai üvöltését, fájdalmasan felvonít — eszébe jutott, kiktől származik ő, s hogy neki kötelessége fringadni a lehullott zászlót, csak azért is felfordítani az országot az ősök, Rákócziak, Zrínyiek, Báthoryak nevében, műüket folytatva. De ez a feltevés annyira a biológiai determináció körébe vág, hogy történelmileg, társadalmilag teljesen hiteltelen

feltevés. Ha ez igaz volna, ha a dolgok így mennének, ha Nubia párduca nem szülhet nyúlfiat, mit kezdjünk méltó apák méltatlan fiaival, akik csak úgy nyüzsgönek történelmünkben, Corvin Jánostól Petőfi Zoltánig, Kossuth Ferencet és magának Rákóczinak tulajdon fiait nem is emlegetve. Ha majd később valóban felidézi ősei — leginkább I. Rákóczi György — fejedelmi példáját, ezt nem a vérség jogának elismertetéséért, hanem a nagy ős által kivívott nemzeti jogok helyreállításának indokaként teszi, s amikor a nemzet jogait helyreállítandó, megkezdi a fegyveres harcot, a *Recrudescunt*-ban a közjogi és társadalmi sérelmeket sorolja elő, mert számára ezek a fontosak, nem pedig az öröklött dinasztikus vérségi követelmények.

Mindezzel persze nem azt állítom, mintha a származástudat nem volna határozottan meghúzott vonás Rákóczi jellemében. Sőt! Éppen ebből táplálkozik majd a hajthatatlan fejedelmi hivatás érzete, a méltóságörző, tiszteletet követelő öntudata; levelezésének stílusában, kiterjedt diplomáciai törekvéseiben, udvartartásának méltóságos színvonalában egyaránt megnyilvánul ez a szinte királyi stíluskövetelmény. Továbbmenve: tudós kutatók megállapítják róla — vallásbeli dolgokban tanúsított türelmességét indokolandó —, hogy vallási nézeteiben már korán fellelhetők az *eleve elrendelés* egyes elemei, holott a predesztináció nem katolikus, hanem éppen séggel protestáns hitelv, nos, szerintem itt egy megfordított logikai sorral állunk szemben: nem a priori elvként fogadta el az eleve elrendelést, hanem fejedelmi származásának tudata, az előlíti medítálás juttatta el annak felismeréséhez, hogy az ő életútja predesztinált út — őt az Örök Igazság kiválasztottként jelölte ki szerepe betöltésére. Így hát az ő udvarellenes fellépése nem valami Thököly-típusú dacos csak azért is lázadás, hanem igenis, saját családi dinasztikus hagyományaiból is táplálkozó fejedelmi fellépés — neki ehhez a nemzet képviselőiben joga van — de hát eddig el is kellett ám ennek a jellemnek jutnia! S miért épp ő jutott el idáig?

*

Magyarázatul kínálkozik — s ez igaz is —, hogy felső-magyarországi birtokain tartózkodva gyakran találkozott Bercsényi Miklós felső-magyarországi főkapitánnyal, ungi főispánnal, Szirmay István nádori ítélőmesterrel, országbíróval, más magyar főurakkal, közjogi méltóságokkal, akik magyarságukban, méltóságukban egyaránt megbántva, döbbenet szemlélték — és Rákóczinak fellobbanó indulattal elmagyarázták —, hogyan rendezkedik be a török kiűzése után ebben a „meghódított” tartományban, az ittlakó népeket bennszülötteként megalázó, gyötrő osztrák hatalom: félredobva az ősi törvényeket, eltörölték a királyválasztást; örökössé tették a Habsburg-ház uralmát; a magyarokat kirekesztik a magasabb katonai rangokból; a magyar főrendek megkérdezése nélkül hoznak országos parancsolatokat; a várakban idegenek parancsolnak; a töröktől elvett területeken nem adják vissza a régi birtokokat a magyaroknak, sőt a koronabirtokokat is elidegenítik, a só árát úgy felelmezték, hogy a nép sótlan kenyeret kénytelen enni, megkettőztették a harmincadvámokat, új, szörnyűségeken szigorú adókat, porciókat vetnek ki; az ország rettentésére felállították az eperjesi vésztörvényszéket, ahol patakokban folyt a hazafiak vére; az ősi kiváltságban élő jászokat és kunokat a Német Lovagrend hatalma alá vetették, s egyáltalán oly túrhetetlen viszonyok terjedtek szét az országban, melyeket most már bármely rendben levő magyarság, a főuraktól a szegény porig, elviselni képtelen. Mindez aztán belekerült — Ráday Pál ékes stílusával — a *Recrudescunt*-ba, többek közt így szólván az írás: „...olly nagy és meszsziére való maradékink által is meg-síratandó romlása következett a hazának, hogy virágzó és ritka gazdagságokkal bővelkedő állapotja után édes hazánknak nem láthatunk egyebet régi bölcsőségünk szines árnyékánál. Nehéz kimondani, hogy a’ szegény kösség ki fogyván minden értékébül, a’ honnan fizethessen, sokféle kétségben esett; bizonyos dolog, hogy némellyeknek török szolgálatytyával könnyíteni állapottyokat, némellyeknek hallatlan példára feleségeket az executoroknak, gyermekeket a’ törököknek zálogba vetni tetszett. Oh! Szabad nemzet által el-szenvedhetetlen kegyetlen szolgálat! Hogy lágyabb sorsa vólt az uralkodó hold birodalma (vagyis a török uralma) alatt az

ország népének, most is emlegeti, és hogy az austriaiaknak egy esztendei sarczolatása a' töröknek adott ötvenesztendei fizetéssel felette meg-egyezett, köz irás által meg-bizonnyítatott. Nem is forrott ki az austriaiaknak ez kegyetlen kivánsága, vala-mig az ország minden rendei ellen egyaránt nem kegyetlenkedett."

A sebek felfakadása, főrendek és jobbágsorúak egybehangzó jajpanasza természetesen megdöbbsenhetette a fiatal herceget — nevezzük ezután fejedelemnek, hiszen Lipót császár 1697-ben megerősítette az udvarhú ifjú herceget a Rákóczi Györggyel 1645-ben kötött egyezség jogán a „római szent birodalmi fejedelem" címben —, s ha hozzátesszük, hogy mindeddig külföldön, a magyar viszonyokat nem ismerve, gondtalan, fényűző környezetben forgolódva, ezek az új hazai benyomások valóban lélekrázóan hathattak rá, a főrendek közjogi természetű háborgásait, a sárgi lenyomott nép keserű jajait közvetlenül észelve — fölérezve önmaga fejedelmi elhivatottságára és küldetésére, már csak egy lépés az elhatározásig, majd a cselekvésig. Bercsényi, ez a heves vérű, szarkasztikusan szellemes, gyilkos cinizmusú főúr — én Rákóczi Petúr bánjának mondanám — minden találkozáskor fűtött egyet indulataim, piszkálgatta fejedelmi elhivatottságát, de mire futotta végül is cselekvésből? Akkor még!

Amire az elszigeteltségében eleve gyászos végre ítélt Wesselényi-féle főúri összeesküvésből futotta. Ügyetlen, céltalan, naiv lépésre: levelet írt XIV. Lajos francia királynak, a Habsburgok potenciális ellenfelének. A levélben felajánlotta szolgálátát, a magyar nemzet elszántságát, ennek a már Wesselényiéket, Thökölyt is rászédő, felültető, számítón ösztönző s végül is cserbenhagyó távoli uralkodónak, támogatást kért egy majdan megindítandó magyarországi mozgalomhoz, amely — előre sejtve a spanyol trón miatti minden bizonnyal fellobbanó fegyveres konfliktust — keleten leköthetné az osztrák ház fegyvereit. Ebben az elképzelésben volt némi realitás — legalábbis a francia érdek szempontjából —, de az a mozzanat, ahogy a levelet a megbízott kezébe adja az „összeesküvő" fejedelem! Az ember a fejéhez kap: pontosan a „személye mellé beosztott" kémnek adja át a levelet, a kém persze azonnal leadja a császári udvarnak, a dolog kitudódik, Bercsényi Lengyelországba menekül, Rákóczit — Szirmayt is — elfogják, Eperjesen, Kassán át a bécsújhelyi börtönbe viszik, abba a börtönbe, melynek udvarán nagyapjának, Zrínyi Péternek épp egy ilyen korlátoltan ügyetlen összeesküvés megtorlásaként a fejét levágták.

Itt akár véget is érhetne ez a dráma, s végkifejlete akár logikusnak is mondható, hiszen az udvár Rákóczi számára pontosan ilyen véget várt és tervezett. Ha már nem sikerült belőle szerzetest faragni, aki szent önzetlenséggel az egyházra hagyja óriás vagyonát, bár lenne belőle rajtakapható összeesküvő, akinek birtokai elkönfiskálhatók, sőt akár feje is leüthető. És itt felbukkan egy gondolat: Rákóczi már korábban is óvakodott a provokátoroktól, beugratóktól — körül volt véve ilyenekkel —, vajon nem gondolt-e ilyesmire a bécsújhelyi börtön töprengésre elég időt adó magányában? Vagyis hogy ő valami udvari maffia cselszövésének lett az áldozata: beugratták ebbe a szerepbe s más menekvés nincs, mint mindent végiggon-dolva, ártatlanságát, kijátszottságát hangoztatva kegyelmet kérni a császártól magától. Út ugyanis erre is nyílt volna előtte, nemcsak a szigorú bírói ítélet felé. Ott a példa, a Szirmayé: ez a főúri összeesküvőtárs szánya-bánva tettét, kegyelmet nyert, s amikor kiszabadult, meg is maradt a császár hűségén, sőt, a császár nevében ő tárgyal majd fegyverszünetről, békéről a kuruc diplomatákkal, magával Rákóczival, — hűségét az udvar bárói ranggal és a bukás után Rákóczi-birtokkal honorálta.

Igen — a börtön! Ott valóban és érdemes lehet kereskedni, ha a jellemre mért ütéspróbák szikraképét vizsgálni akarjuk. Igen, itt is, a börtönben is épül a jellem, itt is alakul a lázadó fejedelem; a börtön — mennyi példa van rá — intézményes tanfolyam lehet akár a továbbzüllés, akár a „megjavulás" útján, most már érdemes volna akár statisztikai számvetéssel is ellenőrizni, hogy vajon a közönséges bűnöző-kön mennyiben ront vagy javít ez a sajátságosan morális célú megtorló intézmény, de még inkább azt, hogy vajon a politikai okokból, valamely büntetendő eszme szolgálataért börtönbe vetettek mennyiben „javulnak" meg vagy „vadulnak" tovább

— még elszántabban lépén ki a börtönkapun, újjárendezett harci terepként pillantva át a világot, melyet a hatalom akár újabb börtönnel, bitóval is oltalmaz a szabaduló ellen. Rákóczi — mint köztudott — az akkor még valóban szerelmes és rajongóan áldozatkész fiatal felesége segítségével szökött meg a börtönből. Sarolta Amália itt is asszonyi varázsát „dobta be” a szoknyapeccér, nagyvérű börtönparancsnok „ellen”, meg is nyerte az ügynek, le is ütötték érte a kapitány fejét. De Rákóczi számára még most is adott a választás lehetősége: az ottmaradással enyhíthetett volna helyzetén, a szökéssel — bár cellája asztalán hagyott levelében ártatlanságát hangoztatta — elismerte az ellene támasztott vádak erejét: volt mit maga mögött hagynia.

*

Ha most röviden áttekintjük a jellem eddigi ívelését, egy jól felismerhető, szerencseszámba vehető jellegzetességet találunk. Ugyanis mindegyik pályaszakaszban ott volt az alternatíva, a választás lehetősége, a pályamódosításra minden fordulóponton alkalom adódott. — Jóllehet ezt bármely emberi sors fordulópontjairól elmondhatjuk — mégiscsak más a fejedelem, és más a jobbagy döntési képességének a határa. Rákóczi esetében ez a majdnem-korláttalanság azzal a szerencsével járt, hogy mielőtt egy-egy életrendszere megszilárdulhatott, megcsontosodhatott, véglegessé szerveződhetett volna, új életrendszer lépett a régi helyébe — alkalmassá vált ezáltal maga a jellem a továbbformálódásra, az újhoz való alkalmazkodásra, képlékennyé és alkalmassá válva új eszmék és eszmények befogadására. Mélységekben és magasságokban — szellemi és érzelmi rétegekre gondolok — egyaránt megmártózva egyúttal alkalmassá vált a „magasépítkezésre”, minthogy tudjuk: minél magasabb az épület, annál mélyebben kell kezdeni az alapvetést. Még mindig az alternatíváknál — és a szerencsés konstellációknál tartva — a majdan előnkbe lépő fejedelmi jellem épülésére azért is szerencsések voltak ezek az előzmények, mert külföldön nevelkedve és élve, elszigetelődve a nyomorúságos magyar belviszonyoktól, nem nyűgözték őt sem személyes elfogultságok, sem hiú és természetlen békétlenkedésre ösztönző rendi-nemesi Petúr báni indulatok; valóban fejedelmi magasságból tudott széttekinteni a hazán, a haza állapotán.

Bármily paradox állítás, szerintem — a végeredményt tekintve — az is szerencsés előzménynek tekinthető, hogy épp a jezsuiták nevelték, alkalmat nyerve ezáltal arra, hogy megismerje, s megismerve meggyűlölje azt a szellem- és érzelemnyűgöző pedagógiát és álcás világmagyarázatot, filozófiát. Mert végül is ő, a jezsuiták neveltje úzte ki később az országból a jezsuita rendet; ő, a máskülönben műveltségesen pietista katolikus. Nem csoda, sőt a jellem szerves fejlődésének logikus következése, hogy épp ez a katolikus hittel őszintén és mélyen azonosult szellem tudott még a hitbeli elfogultságokon is túlelni — ne feledjük, hogy az ellenreformáció legdühödtebb évtizedei tombolnak az osztrák uralom által egyáltalán elérhető és uralom alá vehető magyarországi területeken és lelkeken! —, az ily módon előkészített, megmunkált személyiség a vallási türelmességnek Európában szinte példátlan példáját tudta produkálni, mire nézve talán apró, de jellemző példa, hogy a szabadságharc indulásakor Debrecen alatt, a kálvinista város „árnyékában”, a sámsoni táborban olyan imát írt — Rákóczi szeretett imát írni különböző alkalmakra —, amelyet bármely hitfelekezeti katonája elmondhatott lelkiismeretének, religiójának bármily módon való sérelme nélkül. Ez a nyitott jellem, mert végül is meg kell találni a megfelelő jelzöt, ez a minden alternatívára előkészített jellem az eszmék akkori dühödt zűrzavarában el tudott jutni a janzenizmusig, addig a hitbeli filozófiai áramlatig, amelyet „felmelegített kálvinizmusnak” neveztek el az ellene fenekedő katolikus franciák.

S ha mindez igaz, ugyanakkor, bármily meglepő, az is igaz, hogy ebbe a vallási türelmességbe „befért” az is, hogy mindezek ellenére sem volt hajlandó visszaadni a reformátusoknak azt a sárospataki kollégiumot, amelyet pedig a sokszor emlegetett dicső ős, I. Rákóczi György, a református hit bajnoka, meg a felesége Lorántffy

Zsuzsanna adott és tartott fenn ennek a felekezetnek, de amelyet a már rekatolizált dühödten bigott katolika nagymama, Báthory Zsófia kobzott el a reformátusságtól. Ám eljutott odáig, hogy ez a kényen nevelkedett, udvari fényektől elkápráztatott dúsgazdag főúr, párszáz koszos, tetves, fegyvertelen, félmeztelen, ég alatt háló, erdőkben lappangó, siralmas életű jobbágy élén, néhány szekéren átdöcögjön a Beszkideken, hogy fejedelmi méltóságának teljes tudatában felforgassa a már-már békélésre hajló országot — együtt fázzon, dudorogjon ezzel a népséggel a mezőn, hitvány sátrak alatt: minden régít a háta mögé dobjon és minden kockázatot vállaljon. Olyan újakat kezdjen, amelyek sorsának, jelleme fejlődésének előzményeiből — ha felületesen és más oldalról nézzük — nem következethetők.

Ám itt van egy újabb jellemfejlődési jellegzetesség — bökkenő! Az előbb a sorslogikát, egyoldalúan mérlegelve a szerencsés előzményeket, azért soroltuk elő, hogy a jellemformálódás útját megérthessük, ám teljesen jogos egy ellenvetés: de hiszen ugyanebből a sorselőzményből egy teljesen másfajta jellem is felreveződhetett volna. Úgy van, ahogy mondom: egy teljesen másfajta jellem. Hol van hát a titok, a kulcs, a magyarázat? Megleljük-e végre? Hiszen annyit meditáltunk már, hogy azt hihetnénk, kezünkben van a magyarázat: miért döntött úgy később a fejedelem, ahogyan döntött. Ezt a közbevetést azért kellett most tenni, mert most minden eddiginél másabb, újabb fordulat és élethelyzet következnek: a börtönbeli szökés után eszeveszett vágta Felső-Magyarországon át ki Lengyelországba. Kétségkívül radikális szakítás ez mindennel, ami eddig volt. Családi étellel, birtokok feletti uralommal, vágatás az ismeretlen sors elé: mi vár rá Lengyelországban, ebben a nemzetközi érdekekkel szétszabdalt, akkoriban önmagát is tébolyogva kereső, zavaros életű országban? Tudjuk, mi várt rá: a francia király „Danckán” át kézbesített pénzbeli támogatása, és egy heves lobogású szerelem, a férjén teljes asszonyi hatalommal uralkodó lengyel hercegnő parázsló öle. Mi kell még ahhoz, hogy egy huszonöt éves fiatalember belevesse magát a kalandba, szerelmese kastélyában főúri téltlenségben, szinte otthoni életmódját — de sokféle hazai gondtól megszabadulva — folytassa, lemondva amúgy is kilátástalanná vált összeesküvői terveiről, az összeomlott ambíciókra rálegyintve, „Magyarországon kívül is van élet” — felkiáltással ismételten átrendezze életét, a francia király pénzén élvezze a nyugalom és szerelem örömeit. Íme egy újabb, teljesen reális alternatíva. Lehetséges alternatíva. De van ebben az ifjú hercegen valami csakugyan eleve elrendeltség — ő ezt nem teheti. Sorsának szigorú vonala más irányba mutat, egy majd egy teljesen képtelen megoldásba torkollják, de nem valami fatalista végzettségűség diktátuma következtében, hanem egy szuverén elme tudatos döntése által. Igen — személyes döntésről van szó — és már közeledik a pillanat, amikor a szemünk előtt kialakult jellem felzúsztatja igazi tartalmát, s meglátjuk magát a végeredményt.

1703 áprilisában egy közelebről meg nem határozható napon három tagú küldöttség felkutatja a hadimérnöknek álcázott Rákóczit a brezáni kastélyban, s amikor beszédéről ráismernek, könnyező szemmel, örömtől zokogva a fejedelem lábai elé borulnak, szakadozott beszéddel üdvözlők. „Azután baltát kérnek és elhasítva botjukat, melyet paraszt módra kezükben tartottak, előadják a küldetésükről szóló levelet: a nép községenként csoportokba verődik, utánam epekedik és bennem reménykedik”, — ahogy ő maga írta. Ez még azonban nem az igazi, a beteljesült pillanat. Pap Mihály, Bige János, meg a harmadik, az orosz pap ekkor még üres kézzel megy haza, Rákóczy még tartja magát az oktan kuruc hagyományhoz — amely persze más egyéb, elevenen való elrothadásra ítélt emigrációnak is közös átka —: külföldi hatalmak, ez esetben a francia udvar segélycsapataiban bizik inkább, mint ezekben a hazai rongyosokban. Ám közeledik a tavasz, a hadrakelésre alkalmas jó idő, „azok” odaát a hegyekben, erdőkben türelmetlenül bocsátják útnak a második küldöttséget, amelyik húsvét táján érkezik Rákóczihoz: „a föld népe kész, csak feje legyen” — hozzák a hírt, hogy már több ezren állnak fegyverben, a határon gyülekezve várják a fejedelem intését. De Rákóczy még mindig habozik, hiszi is, nem is, amit ezek a vad tekintetű népi delegátusok mondanak, elküldi hát Bercsényi egyik

emberét, Barvinszky Gált, fiatal Ung megyei nemes, győződjön meg a magyarországi állapotokról. Barvinszky Gál két hónapig járta Rákóczi birtokait, a felsőmagyarországi falvakat s a Tiszántúlt, s amikor útjáról visszaérkezett, „alig tudta elmondani a szeretetnek és az örömmnek azokat a jeleit, amelyekkel mindenütt fogadták; s hogy ennek következtében csak parancsokat és zászlókat kell küldeni és ez a fej nélküli sokaság hadsereggé alakul, mert egy része, amelyik nem tudta már elszenvedni nyomorát és nem tudta kívárni a segítség késlekedését, visszavonult a hegyekbe, ahol parancsaimra vár”.

Barvinszky azonban nem egyedül érkezett: Esze Tamás, a fejedelem tarpai örökös jobbágya is vele jön. És itt a pillanat, az igazi, 1703. május 6-án, amelyre a megalázott, üldözött nép várt és amire a jellem készülődött: a fejedelem a saját örökös jobbágya előtt megesküszik, hogy a benne bízókat soha el nem hagyja. Odaadja ennek az üldözött, hatóságok elől bujkáló, sólopással, marhaorzással vádolt erdei bujdosónak a maga felséges kezével aláírott üzenetet, a Pátenst, amelyben felkelésre szólít „...minden igazi, hazaszerető és edes országunknak dicsőséges szabadságot óhajtó, egyházi és világi, nemes és nemtelen fegyverviselő és otthonlakó igaz magyart... a képtelenül hatalmaskodó, zaklató, porcióztató, adóztató, nemesi szabadságunkat rongáló, igaz, régi törvényeinket, jussainkat megvető, jószágainkat hatalmasan foglaló s fogyasztó, becsületünket tapodó, sónkat, kenyerünket elvevő, életünkön uralkodó s kegyetlenkedő birodalom ellen”. A küldöttek kezébe adja a zászlókat, melyekre szép arany betűkkel rá van hímelve: „F. R. de F. V. S. R. I. P. pro Deo et Libertate Anno 1703.” Vágyis: Franciscus Rákóczi de Felső-Vadász Sacri Romani imperii (római szent birodalmi herceg) Istenért és a szabadságért 1703. évben.

Felemelően szép és mindent eldöntő gesztus. Mindent eldöntő — mondom —, mert nincs több alternatíva, nincs többé választási lehetőség: az eddigi alternatívákon áthatolt, átbukdácsolt jellem végre megkapta a végleges formát, s úgy látszik, minden törvényszerűen, sorsszerűen, eleve elrendelten ide mutatott, ide, a fejedelem és a jobbágyság közfogatásához. De hát mondjam-e, hogy ez a döntés nem valami automatikus fejlődés végállomása: ha eddig is külső erők, történelmi események lökték — vonzották — ide vagy oda (Kollonics lökte a jezsuiták közé, felesége lopta ki a császár börtönéből, hogy csak két effajta külső erőhatásra emlékeztessenek), most is valami ilyesmi történt.

Nem hiszem, hogy Rákóczi magamagától elérkezett volna ehhez a döntéshez. Nem, nem hiszem. Ő maga egy lépést nem tett, még Lengyelországban sem tett, hogy közeledjék a magyarországi felkelőkhöz. Bátran kijelenthetjük, lázadó jobbágyságai, öreg, veterán kurucok, erdőkben lappangó szökevények, üldözöttek, a szó igazi értelmében „kiimádkozták”, kikönyörögték brezáni szeretőjének puha fészkéből, ahova úgy belebújt, hogy az első követek csak hosszú bolyongás, kutakodás, ravaszdi kérdészködés után bukkantak rá. És csak a magyar igazság szerinti harmadik alkalommal jelentkező hazai nyomásnak engedve adta át zászlóit — de átadta és ez a lényeg.

Nyomásnak engedett? Helytelen fogalmazás. Nem tartott senki az oldalához lándzsát, visszafelé szegezett kaszát, amikor a pátenst és a zászlókat Esze Tamáséknak átadta. Ő maga döntött így. Egy szuverén személyiség döntése volt ez: fejedelmi döntés. Ő maga döntött úgy, hogy saját jobbágyság kezébe a nemzet iránt hűségesküt tesz, és elindul a nemzet szabadságának kivívására. Nagyon jól tudta, hogy nincs több alternatíva, és hogy szolgálatot vállalt, nem uralkodást: „...régén resolváltam (határoztam) magamat az áldozatra... bennem az a resolúció (elhatározás) az ki szolgálatára az megvetett földnek népi közé kihozott”. Igenis, a maga elhatározása szerint jött ki a megvetett földi nép közé. Igaz, hogy három év múlva azt írta a konstantinápolyi francia nagykövetnek, Ferriol márkinak: „Azt lehet mondani, hogy megfontolás nélkül vettem magam a nép alsó rétegének karjaiba — hadak és pénz nélkül...” — de ezt diplomáciai hatás végett írta: a békekötésre való készségének indokolásaképpen. Inkább az a fontos, hogy valóban oda vetette magát: a nép alsó rétegének karjaiba. Elszántan és a következményekkel igenis számolva.

Érzékeny könnyek közt búcsúzott lengyel barátaitól — legérzékenyebben persze a szerelmes, kövérkés Sieniawska hercegnőtől —, felült egy szekérre, hárra szolgál lovagolt a szekér mellett, kétszáz gyalogos, meg ötven lovas, fegyvertelen, visszazegezett kaszákkal, baltákkal, bunkókkal felfegyverzett, bandákba verődött jobbágy csörtetett körülötte a hegyek oldalában, át a Beszkideken, a nemes magyar nemzet ősi szabadságának kivívására.

*

Itt végződött a jellem fölépülése, itt és így kezdődött a kurucok nyolc évig tartó háborúja. A jellem igenis most már végeleges: a nyolcesztendőös küzdelem, majd a számkivetetés keserűséges esztendei ezt a most már nem változó, elveihez, eszméihez konokul és következetesen ragaszkodó, soha többé meg nem változó hűséges és igaz jellemet mutatja fel — de ez már a történettudomány dolga.

Végül is mi legyen szobrával, amelyet e dolgozat elején szemrevételeztünk? Most már, azt hiszem, világos, mi az, amiért nem tetszik nekem. Ez hiányzik belőle; a végső elhatározásnak, a döntésnek az igazi és valós pátosza; az, ahogy Rákóczi a nép karjaiba veti magát, leteszi a hűségesküjét, és ahogy ezt az esküjét élete utolsó percéig, történelmünkben fejedelmektől soha nem tapasztalt módon megtartja. De hát elmondhatja-e ezt egy szobor? Talán akad majd egy hivatott lángelme, aki kőben, bronzban meg tudja ezt fogalmazni. Addig is nézzük, szemléljük s ha úgy tetszik, dicsérjük is a szobrot, mert emlékeztet valakire, kinek emlékére és neve hallatára — Petőfivel szólván — „lángolunk és sírva fakadunk”.

A MÉLTÓSÁGOS FEJEDELEM
FELSŐ-VADASZI

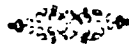
RAKOCZI FERENCZ,
Kegyelmes Úrunk által:
Nemzetünknek s' édes Hazánk-
nak a' Német Nemzet kegyetlen Ural-
kodása alatt lett, hallatlan meg-nyomo-
rítatásáru, maga Méltóságos Sze-
mélyének nagy méltatlan
ízenvedeserül,

És

Az *Auszriai* Ház erőszakoskodása
alól való fel szabadulásért fogott Ma-
gyar fegyvernek artatlanságáru, az
egész Keresztýén Világnak
eleibe adatott

MANIFESTUM.
KÖZ TUDOMÁNY TETEL.

Ily elöben Deák, mostan pedig Magyar
Nyelve, újjonnan közönségesje
léteert.

Nyoms. 1704. Eszsend.

II. Rákóczi Ferencz manifestumának
előlapja 1704.

Rákóczi és a nép találkozása

(HALK NÉPEPOSZ A FEJEDELEMRŐL)

A magyar nép 18. század eleji (1703—1711) drámai küzdelmének jobb, hitelesebb megismerésében jelentős előrelépés történt az elmúlt harminc esztendőben. Írók, zenetudósok, historikusok, irodalomtörténészek és a művelődéstörténet munkálói érdemként illőbb képet alkothatunk arról a nyolc esztendőről, amely korszakzárónak tekinthető, s amely évszázadokon át a nemzeti függetlenség és haladás példázata lett. Az újabb forráskiadványoknak, monográfiáknak és elvi, módszertani vitáknak, tanulmányoknak köszönhető, hogy jobban megismerhetjük az okokat: a mozgalom kibontakozását, sikerét és tragikus lezárulását előidéző objektív és szubjektív tényezőket. A romantikus túlzásokra, és a valójában színtelenebb történeti ábrázolásra hajlamos kutatást lassan a vizsgálódások historikumába sorolhatjuk. A kritika helyreigazítja a túlzásokat, de nem célja, hogy elhomályosítsa a kuruc kor kutatásában kezdeményezőnek és úttörőnek tekinthető életműveket. A század elején (1906) a törökországi száműzetésben meghalt kuruc vezérek hamvai a szülőföldbe költözhettek. Az utolsó Habsburg (1867-ig megkoronázatlan) uralkodónak engednie, rehabilitálnia kellett, s talán ezért is eltúlzott pompával történt a bujdosók porhüvelyének gyászkiéréte. A fejedelem emlékének tisztelgők nagyobb tábora érzelmeiben most is közelebb állt a nép ügyében tettekre hajló emberhez és államférfihez, Rákóczi áldozatkész vitézeinek és közkatonáinak vágyaihoz. A jobbágyok és utódaik ajkán lappangott és szólalt meg a szabadságharc utáni évtizedekben sarjadzott *Rákóczi-kesergő*, *Rákóczi-nóta* és a *Rákóczi-induló*. A népdalfeljegyzések tanúsítják, hogy reájuk maradt *Buga Jakab éneke* és a többi kuruc dal. Másrészt írásos följegyzések, énekgyűjtemények (*Szentsei-daloskönyv*, *Bocskor-kódex*, *Pálóczi Horváth Ádám: „Ötödfélszáz énekek”* stb.) őrizték meg a 17. század második felében és a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett dalokat.

A zene- és irodalomtörténeti kutatás eredményeképpen meggyőző képet alkothatunk a reformkorban hódító *Rákóczi-nóta* és *Rákóczi-induló* diadalútjáról. *Szabolcsi Bence* összefoglalására (Zenei lexikon, III. k. 1965) hivatkozunk, nevezetesen arra, hogy a *Rákóczi-nótát* Itáliában hallotta énekelni *Sándor István* 1785-ben, *Gvadányi József* 1787-ben a szeredi cigányokkal húzatja el Pöstyénben. *Keresztesi József* naplója pedig arról tudósít, hogy 1790-ben Nagyváradon „töröksípokban” fújták a „Hej Rákóczi, Bercsenyi”-nótát. Elítélő vélekedés szerint (1791) a nemes ember „Bertsenyi, Rákóczi, Bezerédi Notáit füleket bosszantó tárogató sípon... fújja danollya.” *Csokonai* a Festetics gróf jelenlétében előadott színdarabban (Cultura) énekelte el Csurgón 1799-ben. Botrány tör ki miatta. Festetics így fedtte meg a költőt: „Uram, ilyenekért oskolánkat is széjjelhányathatják — vigyáznunk kell.” Ezek után aligha reménykedhetett *Csokonai*, hogy a Georgikon tanári állására történt ajánkozását siker koronázza. *Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály... című* könyvében (Bp. 1974. 246—247.) remekül érzékelteti a *Rákóczi-nóta* miatt kialakult szituációt. Tudunk a nótáról *Pálóczi Horváth Ádám* említett gyűjteményéből. Számos közvetett utalásból arra következtethetünk, hogy különösen a protestáns iskolák, így a híres debreceni és pataki kollégium diákjai élesztői és terjesztői voltak a kuruc daloknak, kuruc hagyományoknak. *Kölcsey* érvelése meggyőzően mutatja, hogy a reformnemzedék haladó örökségnek tekintette a kuruc költészetet. A *Nemzeti hagyományokból* (1826) idézzük: „Legrégibb dalaink, melyekben még nemzeti történet említetik, a kuruc világból maradtak reánk; ezekből a Tököli, Rákóczi, Bercsenyi, Bóné zengenek felénk...”

A Rákóczi-indulónak nemzeti indulóvá alakulásában Bihari János, a magyar verbunkos zene kiemelkedő művelője szerzett nagy érdemet, majd újabb és újabb zenészek, zeneszerzők egyengették diadalútját. Megragadta Erkel Ferenc és Liszt Ferenc figyelmét, és Berlioz is megkomponálta. Bár nem nézik jó szemmel előadását a Bach-korszakban, az induló hangjai ezután is felcsendülnek. A köznép lakodalmaiban a zenei repertoár darabjává lett, s az maradt századunkig. Utóbb már inkább a vőfélyrigmusok táplálják Rákóczi nevének felemlítését. Valójában nem róla, hanem „híres kuruc gyerek”-ként bemutatott vitézeiről esik szó, akik Mátyás király lustáira hasonlítanak. Láthatóan a komikum, a mulattatás kedvéért, s talán éppen a kurucokéval ellenkező eszme sugallatára szerkesztette bele vőfélykönyvébe az ismeretlen szerző. Az Alföldön ma is sokfelé szerepelnek a vőfélyrigmusban, de az északkeleti országrészben is (l. Ethnographia, 1960. 416.).

A szülőföldje népköltészetét jól ismerő Arany János „*Jaj, régi szép magyar nép*” szöveggel jegyezte föl a Rákóczi-nótát. Rákóczi kesergője címen Kodály Zoltán két dalváltozatot közölt Nagyszalontáról 1924-ben (Magyar Népk. Gyűjt. XIV.). Szintén „*Hallgassátok meg magyarok*” szövegek találhatók Káldy Gyula Kurucz dalok című (1. kiadás: Budapest, 1892) gyűjteményében. Újabban közölték Nagyecsedről (Szól a figemadár című gyűjtemény: Nyíregyháza, 1957). Ugyaninnen és Szabolcs-Szatmár megye más községeiből további új feljegyzések láttak napvilágot (Ferenczi Imre—Molnár Mátyás: Fordulj kedves lovam... című kötetben: Vaja, 1972). Változatait közöltük Abaúj-Zemplénből, Baskóról és egy 1862-ben keletkezett hajdúszovátji kéziratos daloskönyvből (Ethnographia, 1960. 23—24.). Mindez meggyőzően igazolja, hogy a Rákóczi-nóta és a Rákóczi-kesergő máig él a folklórbán. Azt természetesen nem mernénk bizton állítani, hogy 1711-ben keletkezett. Thaly Kálmán ugyanis (Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, II. k. Pest, 1872) „Rákóczi kesergője” — 1711. első feléből — címmel, illetve megjelöléssel közölte. A változatokból arra is fény derül, hogy nem mindig ugyanazt a dalt, dalszöveget értik a Rákóczi-nóta címen. Elsősorban a „*Jaj, régi szép magyar nép*” kezdetűre vonatkozik, amelyről Thaly (Adalékok, II. 215.) azt írja: „Elterjedt ez az ének országszerte: még most, több mint másfél század után is, Kőszegtől be a Szilágyságig s Ugocsától a Mura vizéig mindenütt feltalálták kutató kezeim; alig van múlt századi s a jelen század elejéről való kézirati dalgyűjtemény, a melyben nem foglaltatnék. Csak magam tizenhét variánsal rendelkezem, tizenhét különböző példány használatával és egybevetésével adtam a fentebbi közleményt.” (Szövegközlése: A Rákóczi-nóta — 1708. aug. 3—29. —, l. 208—214.).

A századforduló táján, különösen a bujdosók hamvainak hazahozatala ünneplésére számos kuruc tárgyú szépirodalmi és zenei alkotás született. A folklórbán Endrődi Sándor „*Gyöngye violának...*”, gróf Andrássyné „*Krasznahorka büszke vára...*” kezdetű megzenésített dala nagy népszerűsége emelkedett. Ugyanezt mondhatjuk a „*Nagymajtényi síkon letörtött a zászló*” kezdősorú énekről. Szövegváltozatban a folklorizálódás jegyeit mutatja a Rákóczi búcsúja és az *Esztergom megvétele* című „dal”. Az utóbbiról a filológusok (Riedl Frigyes, Tolnai Vilmos és mások) egyértelműen kimutatták, hogy *álkuruc dal*, Thaly szerzeménye. A szóbeliségben fellelhető változatokból (például Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Budapest, 1952., főntebb említett szabolcs-szatmári hagyománykötetünkben és Abaúj-Zemplénből: Ethnographia, 1960., 416.) jól látható, hogy a népmondák kedvelt motívuma, a *patkófordítás csel fogása*, illetve a *mesterségesen összehordott domb* felhasználása vált javára a népi átvételnek. A népszerűségben annyira előrejutott búsongó dalokra a szentimentális utánérzés jellemző. Szembeötlő az eltérés, ha melléjük állítjuk a kuruc korból eredő alkotásokat (Csinom Palkó, Erdélyi hajdútánc, Mit búsulsz kenyeres? ..., Buga Jakab éneke, Balogh Ádám nótája [Török bársony süvegem...] stb.). Esze Tamás és mások összefoglalójából pontos képet alkothatunk a hiteles kuruc kori költészeetről, annak történeti, társadalmi és irodalmi összefüggéséről. A folklorizálódás szempontjából tanulságos, hogy milyen kedveltek lettek a félig-meddig hiteles versek. Ezeket Thaly szerkesztette össze szájhagyomány útján

öröklődött és kéziratban fennmaradt versekből. Ilyen például a *Kuruc tábori dal* (Te vagy a legény, Tyukodi pajtás!...), *Őszi harmat után* és *Rákóczi búcsúja* (Kiálolt Rákóczi...). A kuruc dalok újabb rétegének tekinthető alkotások beleillenek a 18. századtól nyomon követhető stílusáramlatba, amely új stílust hozott a népdal-éneklésbe, és megváltoztatta — főképpen a parasztság ajkán élő — dalok repertóriumát.

Az énekhagyomány rétegződésében a 18. század elejétől megindult alkotó és befogadó (folklorizálódási) folyamat egymásba kapcsolódó láncszemeit láthatjuk. Az alapvető impulzus a kuruc mozgalom időszakában történt, majd azután a reformkorban. Ebben a viszonyuló és a kuruc költészetből erőt merítő törekvésben kiemelkedő nemzeti funkciót kapott a *Rákóczi-nóta*, és a vele rokon zenei elemekből táplálkozó *Rákóczi-induló*. A reformot követelő, majd az 1848-as forradalmat kibőbítő erő tudatosította a Rákóczi-szabadságharc eszméit. Ebben a társadalmi és szellemi megújulásban elsősorban a nemzet szabadságáért küzdő kurucok példáját állították előtérbe. Az *emlékeztetés funkcióját* töltötte be Világos után, a Bach-korszakban. A kiegyezést (1867) követő időben mámoros-pompázatos hevületbe ragadta az irányadó hivatalos szellem képviselőit. A bujdosó kurucokért való cselekvés valóságos nemzeti program lett. Ennek a hevületnek vitathatatlan érdemeit a kuruc korszak küzdelmének megismertetésében, tudományos igényű vizsgálatának megalapozásában, és a bujdosók hamvainak hazahozatalában összegezhetjük. Az érem másik oldala, hogy a kuruc korszak legjobb, és áldozatkészségben példás hősei nek szellemét egyoldalúan idézték. Nem értették, hogy a szabadságharc a nemzeti függetlenség, és a nemzet minden rendjének emberi-közjogi emelkedése ügyét egyformán szolgálni kívánta. Nem értették, hogy Rákóczi, a dúsgazdag főúr és a pór-nép között mi volt az a titokzatos kapocs, amely soha nem szűnt meg. Az egykori jobbágyok és unokáik, ükunokáik népi hőssé formálták a fejedelem alakját. *Ady Endre* föllebbentette a titkot: új népszabadtót reméltek Rákócziában. A dagályos szónoklatok, a pompás díszletek nem tudták feledtetni a szociális bajokat, semmit sem orvosoltak a nincstelenek sebein. A költő Esze Tamás emlékét idézi. Arra a találkozásra céloz, amely reménye és záloga volt a „Cum Deo pro Patria et Libertate” lobogó alatt elindított küzdelemnek.

„Rákóczi, akárki,
Jöjjön valahára:
Kígyóinknak, Esze komám
Lépjünk a nyakára.”

(Ady: Esze Tamás komája)

Annyi megpróbáltatás után, a történeti tapasztalatok gazdagodása, valamint a történelmi adatok tisztább fényében eljuthattunk ahhoz a felismeréshez, hogy nagyságban és igazságosságban új Mátyás király látszott megtestesülni Rákócziában, aki műveltségével és humanizmusával képes lett volna úrrá lenni az összetorlódott bajokon. Következetes tenniakarása egész életére jellemző volt. Hű írődeákja, száműzetésének krónikása, *Mikes Kelemen* így jellemezte: „Szüntelen munkálkodásból példát adott.” Erről a cselekvő emberről „*halk népeposz*” keletkezett, amelynek a lényege abban foglalható össze, hogy megpróbált nemzete és népe baján segíteni. Nem sikerült, de megígérte, hogy visszajön, és megvalósítja elhatározását.

Mi is ez a halk népeposz? Milyen értelemezendő? A Rákóczi-ról és a kurucok-ról szóló dalköltészet mellett jelentős prózai epikus hagyomány keletkezett, mesébe illő történetek, mítoszi színezetű apró históriák, jellemzések és tragikus (balladai) hangvételű népmondák. Számos hiedelem növeli a hagyomány tömegét.

Közvetlen és közvetett utalásokból arra következtethetünk, hogy már a 18. században megindult a nyolcéves küzdelemről szóló mesék, mondák, és a valóságot megközelítő históriák kikerekedése, megformálódása. A Kárpát-medence minden népét érintette a mozgalom, akár csatlakozott hozzá, akár szembefordult vele. Egy átfogó hagyománymonográfia előmunkálata után megállapítható, hogy a nyugat felé

portyázó kurucok emléke nyomot hagyott a morva és osztrák folklórban is. A szóbeli költészet és emlékezés kialakulásában döntő szerepe volt a korabeli néptömegek megpróbáltatásainak, a személyes sikerélmény(ek)nek, a tragédiá(k)nak. Ez adott impulzust a következő generációknak ahhoz, hogy az emlékezés folyamata tartós maradjon. Az élmény hagyományindító jelentőségét többek között az bizonyítja, hogy különösen gazdag és színes tradíció az északkeleti országgrészen, Rákóczi földjén keletkezett. Innen indult ki a szabadságharc, ez a vidék volt az ellenállás végső színtere. Munkács várában a kurucok a nagymajtényi fegyverletétel, illetve behódolás (1711. május 1.) után még három hétig tartották magukat. Rákóczi külön parancsához híven várták őt, a Péter cártól remélt segítség megérkezését. (Egyébként I. József császár már április 17-én hirtelen elhunyt. Ezt eltitkolták. A Pálffy János császári tábornagy előtt behódoló Károlyi és követői halott uralkodóra esküdtek fel. Emlékirataiban szemére is veti Károlynak a fejedelem, hogy a törvényes utat megkerülve, a rendek megkérdése nélkül kötött békét.)

A nemzetiségek közül a kárpátukránok ragaszkodtak legjobban és mindenekelőtt a fejedelem emlékéhez. A velük való találkozás (1703. június) Rákócziból megrendülést váltott ki. Idézzük az emlékiratot (II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bp. 1951. Francia eredetiből fordította Vas István): „Két napot töltöttem... a különböző foglalatosságokkal, de addigra érkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömet, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Bandákban jöttek, kenyeret, húst és más szükséges élelmiszert hoztak. Ezeket az embereket feleségeik és gyerekeik kísérték, és amikor messziről megláttak engem, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek. Böven hullatták örömkönnyeiket és ez kifakasztotta az én könnyeimet is. E nép buzgalmának és szeretetének nem volt elég, hogy képessége szerint ellátott élelmiszerral, hanem hazaküldték asszonyaikat és gyerekeiket, beálltak a katonáim közé és többé sohase hagytak el. Pus-kák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkeztek fel és kijelentették, hogy velem akarnak élni-halni.” (39—40. l.)

Felemlíthetjük azt az esetet is, amikor még a sikeres tiszabecsi átkelés (1703. július 14.), és még jóval a keresztény világ uralkodóihoz intézett „*Recrudescunt diutina inclytae gentis Hungariae vulnera...*” („Megújulnak a híres magyar nemzet sebei...”) kezdesű híres kiáltvány kibocsátása előtt szegényes pórhada kisebb, fegyveres részével Munkácsnál manőverezett. A város megszállását tervezte, a vár ostromára azonban még nem gondolhatott. A sereg másik, fegyvertelen részét a Munkácsról két mérföldre levő szentmiklósi várhoz irányította, ők meg a városban éjszakáztak. Az elővigyázat ellenére hajnalban ellenséges lovasszázad lepte meg őket. Rákóczi csodával határos módon menekült meg, embereinek többsége szintén. Rögvest futár indult a szentmiklósi csapathoz, hogy megnyugtassa őket: él a vezérük. A menekülők megelőzték a küldöncöt, Rákóczi halálhíret költötték. S ekkor igen nagy kétségbeesés lett úrrá az embereken. Rákóczi emlékirataiból láthatjuk, hogy milyen hatással volt rá az eset, a nép reflexiója. Ezt írja (44. l.): „... a menekülők már jelentették nekik szerencsétlen kalandomat, azt is hozzátették, hogy a városban bekerítettek és megöltek. A szegény megdöbben nép zokogott és a ruszinok szokása szerint hangos kiáltással sopánkodtak, úgyhogy visszhangzottak tőlük a hegyek és völgyek. Akik e sorokat olvassák, nem tudják majd elhinni, sem elképzelni a nép gyászát, sem szeretetének jeleit.” (Később, 1708-ban hasonló rémhír támadt a trencsényi csatakor.)

Csatlakoztak hozzá a román és szlovák nemzetiségű lakosok is. *Jurij Jánošík*, a híres szlovák betyár előbb Rákóczi katonája volt, s majd a szabadságharc bukása után szökött meg a császári zsoldos seregből, ahova erőszakkal besorozták. A róla szóló vers így emlegeti Jánošíkot (közli: *Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története*. Bp. 1964. 27.):

„Hármas halom megett
Rákóczi nyergeltet:
uram, uram, Rákóczi úr,

várj meg, hej, engemet!
én is hadd nyergelek!"

Rácz Olivér fordítása

A vers *Glígor Pintye* esetét is eszünkbe juttatja. A román jobbágyok csatlakozásának jelképe a népköltészetben vitéznek, hősnek ismert nevezetes betyár cselekedete. Átadjuk a szót a fejedelem emlékezésének (l. 52—53. l.): „*A Meszes-hegység hírhedt rablója, a román eredetű Pintye, meg akarta mutatni hozzám való hűségét és lejött Nagybánya városához ... A várost az én nevemben akarta meghódítani vagy pártomra téríteni. A lakosok megadták magukat és beengedték őt a tornyokkal védett falak közé, de mikor Pintye csapatai fosztogatni kezdtek, a lakosok összefogtak ... s megölték Pintyét és társait.*” A város követek útján értesítette Rákóczit, s valóban megnyitotta kapuit a kurucoknak. Ezután már könnyen asszociálták *Pintyét* a nép szabadságáért küzdő hőssel.

Rendkívül ügyelt Rákóczy a vallásszabadság érvényesítésére. Kényes pontja volt ez a mozgalomnak, mert elsősorban az üldöztetést ismerő protestánsok álltak mellé a Tiszántúlon, Észak-Magyarországon és Erdélyben. A fejedelem utóbb is kárhóztatta az ortodox katolikus (jezsuita) térítési módszert és törekvést. Maga buzgón vallásos ember volt, s bár a jezsuitáknál nevelődött, vagy talán éppen ezért, belátta, hogy a nemzeti szabadság ügyébe beletartozik a felekezeti hovatartozás tiszteletben tartása. A széthúzásra bujtogató ellenpropaganda így is talált alkalmat a feszültség szítására. Ilyen incidens áldozata lett a fejedelmet hazahívó, s a dolhai parasztlázadás szétverése után melléje szegődő Esze Tamás, aki vitézségéért ezredesi rangot és nemességet érdemeit ki. Így tehát a kuruc hagyományok ápolása különösen a protestáns lakosságnak lett szívügye a magyarság körében.

Mindezek mellett a legfőbb inspiráló forrást a Rákóczy indítványozta szociális intézkedésekben ismerhetjük fel. Könnyített az adóterhek megszüntetésével. Csak akkor nyúlt ehhez az eszközhöz, amikor a kurucokra mind nagyobb terhet rótt az erősödő osztrák ellentámadás. Úgy érvelt, hogy mentesíteni kell a népet, hiszen egyebek között éppen ezért fogtak fegyvert a jobbágyok. Amúgy is ők viselik a háború nagyobb terhet, vérüket hullatják a nemzetért. Indokoltak és méltányosnak tartotta, hogy a hadbaállt kurucok mentesüljenek a földesúri kötelezettségek alól. Garantálni igyekezett személyes szabadságukat. Családjuknak kedvezményt, a hadiözvegyeknek és -árváknak kárpótlást, segítséget nyújtott. Bocskai példáját követve hajdúszabadsággal honorálta az áldozatvállalásban kiemelkedő falvak népét (például Tarpát). A származásban lentebb álló (közneves, hajdú, jobbágy) katona rátermettségével nemesi és magas katonai rangra emelkedhetett. Említettük Esze Tamást (tarpai jobbágy volt), s még fényesebb karriert futott be *Bottyán János*. Tábornokká emelkedett. Elismeréssel szól róla a kritikában egyáltalán nem fukar Rákóczy. Fel-
említi, hogy: „*Szerette a népet és az is rendkívül szerette őt, mert katonáit szigorú fegyelemben tartotta, de mindenben igazságot szolgáltatott nekik.*” Majd azt mondja: „... az volt a közhiedelem, hogy *Bottyánt nem járja a golyó.*” (l. az Emlékirat 111—112. l.). *Bóné András, Béri Balogh Ádám*, valamint hűtlenségük előtti vitézi tetteikért *Ocskay László és Bezerédy Imre* nevét dalok, mondák őrzik. Különös, hogy egyikőjük sem érte meg a szabadságharc végét, pályájuk tragikusan fejeződött be.

A nép és közneveltség érdekeltsége és érdekeltté tétele nagyon fontos forrása volt a hadakozásnak. De, hogy mennyire értetlenül szemlélte a birtokos nemesség a jobbágyterhektől mentesítés gyakorlatát, azt az erdélyi rendek magatartása tükrözte leginkább. A fejedelmükké választott Rákóczy nem tudta meggyőzni őket e kérdés döntő voltáról. Keserűen írta utólag róluk: „*Minden erőfeszítéssel sem akadályozhattam meg azt a törvényt, mely tönkretette minden erdélyi csapatomat, tudniillik, hogy minden földesúr visszakövetelhesse azt a jobbágyát, aki beleegyezése nélkül állt csapataimba.*” (166. l.). Még hozzáfűzte azt is, hogy ez képtelen álláspont a nemzetvédő harcban, de a béke kedvéért nem vitte törésre a dolgot. Súlyos következménye lett ennek, mint ahogy a nemesi hadvezetés térhódításának is. Rango-

sabb lett ugyan a sereg, mind tekintélyesebb rend voksolt a szabadságharc mellett, de utóvégre a legfőbb forrás, a nép hite és odaadása fogyatkozott meg. Az önzetlenül helytálló nemesi tábornokokhoz ragaszkodott a kuruc katonája, de nem szívlelte a tehetségtelen, köpönyegforgató, a kapzsi és úrhatnám parancsnokokat. Ahogy emelkedett a reguláris hadsereg híre, annál jobban megmerevedett a nemes és jobbágy emberi és katonai kapcsolata. Mind szomorúbban vehették tudomásul a köz-katonák, hogy „szegénylegénynek olcsó a bére”, s egyre jobban elhalványul a fel-emelkedés reménye.

A szabadságharc nagy plánumát szétzúzta a túlerő. Sajnos, szerepe volt ebben a rendi korlátnak is. Rákóczi visszaemlékezésében keserűen emlegeti a Werbőczy által megfogalmazott törvények kegyetlen igazságát: „... a parasztnak nincs is más tulajdona, csak a lelke.” (69. l.) Más tekintetben is messzire, a jövőbe látó vallomást tesz arról, hogy miért nem hajlott Pálffy János császári megbízott kéréseire, amikor a békeszerződés ügyében Vaján (1711. január) találkozott. A személyes boldogulására célzó császári megbocsátásra és egy esetleg békekötésre az emlékiró így válaszol: „... ami az én személyemet illeti, én abban nem veszek részt, mert jól tudom, hogy a császár miniszterei nem engedik majd, hogy a nemzet a szerződés gyümölcseit élvezhesse, és így egy napon majd hazám árulójának tekintethetnek, aki személyes érdekeit előnyben részesítette a nemzet érdekeivel szemben.” (211. l.) Károlyi Sándor a másik utat választotta. Ezért a fejedelem árulónak bélyegezte. Lehet ezen vitatkozni. Annyi tény, hogy a nép emlékezetében, illetve tudatában Károlyi az áruló jelzőt kapta. A népmondák annyiban enyhítik a dolgot, hogy a régi, megrögzött hagyománynak engedve, egy áruló nőre, mégpedig Rákóczi leányára is ráfogta a súlyos vádat. E mondaváltozatokban azonban erősebb a szubjektív okkal (szerelmi ígélet) való indokolás.

A prózai néphagyomány élményalapjának és a nagy rokonszenvet kiváltó egyéb nyomós okoknak az elősorolása alapján megértjük, hogy miért alkotott meg a nép egy eposzhoz is alkalmas mesei színezetű és mondai költészeti anyagot. A szóbeli hagyomány jelentős része a nagy csatákra, ütközetekre és portyázásokra vonatkozik. Népszerű pontok lettek a híres várak (regéci, pataki, munkácsi, csesdi stb.). Ezek rejtélyes módon alagutakkal kapcsolódnak össze, s rendszerint a titokzatos cselekedetek: kincselrejtés, menekülés szerepét töltik be. Községek százaiban emlegetnek valamilyen emléket arról, hogy ott pihentek a kurucok vagy ellenfeleik, arra felé vezetett az útjuk. Forrásokat és fákat ismernek, amelyek a kurucokról vagy még többször Rákócziról lettek nevezetesek. Kiemelkedő, sokszor mesterséges építményű dombokról állítják, hogy valamelyik kurucvezér vagy a fejedelem megfigyelőhelye volt. Tudnak házakról, amelyekben a kurucok vagy az ellenfeleik laktak. A nagy csaták (például a trencsényi) színhelyén az idősebbek meglepő elevenséggel idézték föl, hogy miképpen folyt le az ütközet. Egész sor olyan epizódról vall a szájhagyomány, amit nehéz vitatni, de épp olyan nehéz a hitelességét is ellenőrizni. Ezeknél a helyhez erősebben vagy gyöngébben kötődő közléseknél különböző színezésű elbeszélésekre kell gondolnunk. Ismerünk a hellyel összeforrott történetet, de ugyanabban jelentkezhetnek vándorhagyományként számon tartott elemek (például a várkútba lebecsátott kacsát kiúszik a várhoz nem messze eső folyóba: Munkácson a Latorcába stb.). A várakhoz fűződő hagyományban rokonelemek ismerhetők fel, községek tekinthető váremlékek. A helyi kötődésű mondák jórészenél speciális, vagyis csak egyetlen helységhez fűződnek a szálak. Utánajárással kideríthető a hagyomány alapja, nemegyszer hitelessége. Az itt emlegetett szájhagyománytípus sokszor magán viseli a racionális („tudományos”) igényű magyarázat vonásait, de többször észrevehető, hogy a fantázia manapság sem hagyja cserben az elbeszélőket. Különösen ott figyelhető meg a képzület közbeavatkozása, ahol kifürkészhetetlen rejtély lappang (pl. az alagutak, várpincék). A hiedelmi színeződésből kiszűrhető, hogy a helység lakossága vagy csak maga az elbeszélő milyen inspirációra (vallásra, babonás emlékre) hallgat. Az elbeszélő lehet tényyszerető, de akadnak bőszerűak, akik jobb esetben gazdagon raktározták el az innen-onnan hallott, sokszor az öreg-

apától örökölt hagyományokat. Manapság már a történelmi tudás (ismeret) „racionálizálja” a régi hagyományt, ez azonban érdeklődést is ébreszthet az emlékek gyűjtésére, valóságalapjuk feltárására.

A helyhez kötődő szájhagyomány jellemző vonásának mondhatjuk még, hogy erősen hajlanak a nevezetes személyekhez. Ahol nincs konkrét alapja a személyi kapcsolódásnak, de arra felé kedvelt hagyomány a kuruc háború, ott szívesen hivatkoznak Rákóczi-ra. Ő uralja a nevezetes fák és források megnevezésének tekintélyes részét: Némelyik bizonyos alappal (például a romhányi mogyorófa), más az iránta való kegyelet miatt kapta a *Rákóczi-fa*, *Rákóczi-forrás* nevet. A fejedelem nevével fémjelzett helyi hagyományok kötetre valók. Ezúttal csupán a mennyiségi tendenciára kívánom föl hívni a figyelmet. Ez a jellemző emlékezés-koncentráció régebbi keletű, s összefügg azzal, amit Rákóczi és a nép kapcsolatáról az előzőkben elmondottunk.

A fejedelem és a nép találkozásának szempontjából még érdekesebb, hogy a Rákóczi életéről, küzdelméről és sorsáról hogyan formálta meg a nép az eszményi (szép és hatalmas) hős alakját, akit végül mégis az ármány győz le. A folklórban eminens helyre került Rákóczi a hazai és a környező népeknél ismert elbeszélő motívumokat szinte vonzotta magához. Az eszményítés díszleteinek egy része viszont az évezredek távolában született mítoszi ragyogású hősökről maradt Rákóczi-ra. A mesei színezetű elbeszélések többsége ugyanis sebezhetetlennek, táltos paripán száguldó vezérnek ismeri. A magyar néphagyományban nagy hírre emelkedett Csaba királyfihoz és a kunok legyőzőjéhez, László királyhoz hasonlítják. A népet szabadító hős mítoszának fénye is rávetődik. Ha előkerül földre ázott kardja, újra harcba indul. Más megfogalmazásban: a vár alatti pincében alvó seregével várja a riadót, és akkor elindul a súlyos veszedelembé jutott népe segítségére. Hogy miért teszi ezt? Megígérte, hogy vissza fog térni. Sok helyen hallották öregapáiktól ezt a hagyományt. Még azt a fát, azt a dűlőt is tudni véli a hagyomány, ahol ezzel az ígérettel búcsúzott a néptől.

A Rákóczi-ról szövődött elbeszélésekben mégis érvényesül az egyénítés. Ez hitelesíti, hogy elsősorban a maga korának népi hőse lett. A hagyományos elbeszélőminták inventárából azokat a mintákat „szedte” elő a költői lelemény, amelyek reáillettek Rákóczi-ra. Ennek a sajátos módszernek a titka az ösztönös igazságfelismerés. A fejedelem életének kritikus pillanatait (*elárulták*, *börtönbe hurcolták*, *izgalmas módon megmenekítették*) hallották, számtalan variációban közzájón keringett a híre. Csselfogással (álruhában) menekült, Lengyelországba bujdosott kétszer (1701–1703 között és 1711-ben) is, sőt még messzebbre, Rodostóba. Várták vissza évtizedeken át. Ebből a hitből szedtek vámot a nép körében izgalmat keltő titkzatos emberek (ál-Rákócziak), különösen a 18. század első felében.

Az életrajz izgalmas pontjai, az élet drámai pillanatai inspirálták a *Rákóczi elárulásáról* és *meneküléséről* szóló népmondák nagy számát. Említettük, hogy az árulást nő, mégpedig a hiedelem szerint *leánya* követte el. Megmondta a császári kémnek, hogy mi a titka apjának. Azért nem tudják elfogni, mert fordítva patkol-tatja a lovát, így a nyomok megtévesztik az üldözőket. Ezt a súlyos vétket szerelmi ígéret ellenében követte el. Apja az utolsó pillanatban el tud menekülni (a formák hihetetlenek és változatosak), de megátkozta leányát. Az átok megfogant. A vár alatti pincében hímezi a jegyíngét, de egy esztendőben csak egyet ölthet rajta. Próbálták megváltani, de rusnya féreggé (kígyó, béka) változik, és így kellene háromszor megcsókolni. Hiába próbálkoztak, a megváltás nem sikerült. A félelem vagy az undor vett erőt bátor ifjakon. Végül egy vak koldus is megpróbálta. Kudarcot vallott, mert nem tett pontosan eleget a sikert biztosító tilalomnak. Az áruló leány sorsa tehát megpecsételődött, bűnéért örökös kárhozatra jutott. Egyik legmarkánsabb mondanakör, amely főképpen az északkeleti országrészekben, leginkább a szabolicszamatmári falvakban ismert. Északabbra is följegyeztük.

A másik jellemző népmonda arról szól, hogy Rákóczi-t nem fogja a golyó, sebezhetetlen. Megtalálták a titkát. Búzaszemeket stb. kell a puskacsőbe tölteni, akkor

sikerül elpusztítani. Ez a lelemény a régibb gyökerű hiedelem fölé kerekedés példázata, de úgy is mondhatjuk, hogy afféle ravaszkodás.

Ezen a ponton ismerhető fel leginkább, hogy a Rákócziról keletkezett hagyomány szoros érintkezést mutat a betyárlegendákkal. A kapcsolat szinte kézenfekvő, mert a nép a maga hőseivé formálta a betyárokat: dalok, mondák és hiedelmek koszorúját fonta össze a törvényen kívüliek iránti rokonszenv miatt. Ilyen hős lett *Pintye* és *Jánošík*. Rokonaik fellelhetők az ukránok körében és tőlünk nyugatra is a 18. században. A mondák hőse, Rákóczi e sorsüldözöttek és ellenállók egyike lett. Sorsukban közös vonás, hogy tragikusan zárult egyéni karrierjük.

Rákóczi alakja azonban nagyúri, fejedelmi vonásokkal rendelkezik. A betyárokkal rokonító mondák az egész nép sorsát érintő vállalkozás méreteit villantják föl. A mitikussá fokozott átokban az ellenerőre sújt le a sebezhetetlen, legyőzhetetlen hős haragja. Bár rosszra fordult Rákóczi dolga, a költői lelemény érzékeltetni tudja, hogy hősünk olyan erő birtokosa, amellyel fölébe kerekedik az ármánykodásnak. Ha kell, táltos szolgáját szólítja, hogy tudja meg az ellene szőtt merényletet. Mindezek egy költőzseni kezében népeposz alkotóelemei lehetnek volna. A bátorligeti nagy mesemondó, Fedics Mihály felvillantja ezt a lehetőséget a Károlyiról és Rákócziról szóló meséjében. Még inkább ezt merjük mondani a mohamedán vallású délszlávok körében keletkezett *Rákóczi-énekek* ismeretében. S mi lett volna e népeposz mottója? Csakis az, hogy a történelem igazolja a népe és nemzete ügyét önzetlenül szolgáló hadvezérek tetteit, az emberségben és vitézségben példát adó elszántságot.

*Franciscus Leopoldus
Ragoczy.*

Új eredmények és feladatok a Rákóczi kor kutatásában

Ha a múltunk iránt érdeklődő nem szakmabeliek között megvizsgálánk, hogy történelmünk melyik korszakáról olvasnak, hallanak legszívesebben, a kuruc mozgalmak és az azokat lezáró Rákóczi-szabadságharc minden bizonnyal előkelő helyet foglalna el a válaszok nyomán kialakítandó sorban. Ám ha igaz, hogy a korszak-iránti érdeklődésben nincs hiba, az is tagadhatatlan, hogy kevés esetben tapad több tévhit, romantikus elem történelmi eseménysorhoz, mint éppen a szóban forgóhoz. Érthető ez, hiszen a kor hőseiről és harcairól nagyon különböző forrásból eredő információt szerezhet az érdeklődő, s ezek zöme sokszor olyan ismeret, mely nem a tudomány szorgos munkáját dicséri, hanem versenyképtelenségét bizonyítja más tudatalakító erőkkkel szemben.

Mindemellett tényként fogadható el, hogy a történelmi tudatban élő, sokszor kusza képzetek között meghúzódik valami abból is, amit a kérdés lényegének tekinthetünk. Vagyis szinte mindenki tisztában van azzal, hogy ez a korszak a máig tartó magyar történelmi fejlődés szempontjából fundamentális jelentőségű, legyen bár erősen eltérő nézetek csatateré, érzelmileg is motivált véleménykülönbségek forrásvidéke.

Ám nem csupán az érdeklődő számára ilyen ez a kor. Ha visszaemlékezünk a hatvanas évek elején föllobbanó, úgynevezett Molnár Erik-vitára, könnyű fölidéz-nünk, hogy ugyanezek a mozgalmak, a kuruc korhoz kapcsolódó kérdések tartottak hosszú ideig igazolomban szakembereket is, s gyűrűztek a kezdetben csak szak-érdeklődésre igényt tartó viták mind szélesebb körre. Ezek, az indultai elemeket sem nélkülöző csatározások, miközben a függetlenségi mozgalmak nemzeti és osztály-harcos tartalma közötti viszonyt taglalták, az adott struktúrában meglevő szerepü- ket boncolgatták, egyre többször futottak mai szemléleti kérdésekig, vezettek szem- léleti különbségekre. A tudományos vita — úgy látszik — csak fölerősítve és más- érvrendszerrel dolgozva ismételte meg azokat a kérdéseket, amelyeket a minden- napi gondolkodás a korszak értékelésével kapcsolatban inkább a hiedelem szintjén, s nem a tudás ódiúmat vállalva fejezett ki. Természetesen meghaladta azt az érzelmi-erkölcsi típusú ítéletet, melyet a mindennapi tudat esetleg így formulázhat: „a jó magyar egyenlő a kurucsal, a rossz magyar azonos a labanccsal”, de nem old- hatta meg, legföljebb további kutatási feladattá tehetta, hogy mit jelent a kuruc kor és a Rákóczi-szabadságharc az alakulóban levő magyar nemzet szempontjából, s mit az utókor számára.

A Rákóczi-szabadságharcot elemző történetírás története több mint egy évszáz- ada hordozza e probléma megoldásának terhét. A rendi ellenállás burkából ki- bontakozó, polgári célokat fogalmazó reformkori ember szembesült először a Rá- kóczi-szabadságharc nemzeti, függetlenségi és társadalmi problematikájával. A kor- történéseinek maradandó érdeme, hogy a szabadságharc céljainak értékelésénél ko- ruk polgári gondolkodásának magas színvonalán tudták megfogalmazni véleményü- ket; egy progresszív Rákóczi kor képét próbálták a társadalom történelmi tudatának részévé avatni. Mindezt nem kevésbé tette lehetővé az, hogy a föltörekvő haladó- osztály céljait, előzményeit keresvén a múltban — sommásan szólva — nem volt érdekelt a szabadságharc egyik vagy másik előremutató tényezőjének elhallgatásá- ban, sőt éppen ellenkezőleg; az „úgy, ahogy volt” tisztázását és a távlatokat szem- előtt tartó értékelést minden körülmény kikényszerítette.

Hogy miként történt meg 1848 bukása után s a kiegyezést követően e szemléleti- gazdagság leszűkülése, miként sajátították ki különféle „kuruc” vagy „labanc” tor- zítások irányában az egységes egészként kezelendő örökséget, s hogy miként vált ez bizonyos próbatételek folytán az ötvenes években kibontakozó marxista történet- tudomány számára is historiográfiailag végiggondolandó nehézséggé, azt R. Vár-

konyi Ágnes maradandó érvénnyel tisztázta Thaly Kálmánról írott monográfiájában, majd a közelmúltban megjelent kétkötetes munkájában a magyar polgári történet-tudomány fejlődéséről értekezve.

Kétségtelen, hogy a kibontakozó marxista tudományosság az ötvenes években szintén aránytévesséssel kezdte elemezni a Rákóczi-szabadságharcot. Ennek egyenes következménye volt, hogy túlhangsúlyozta a harcban megnyilvánuló népi-nemzeti egységmozzanatokat, bár az igazsághoz mindenképp hozzátartozik, hogy a túlhajtás és aránytalanság legalább ennyire volt eredménye a politikai vezetés által kikényszerített évfordulós kampánynak. De már az ekkori kutatások is helyesen érzékelték — tegyük hozzá, hogy viszonylag kevés új forrásanyag bevonásának lehetőségével — a jobbágykatonák harcának eltérő motívumait a főnemesi-nemesi résztvevőkhöz képest, s a nemzeti egység ténylegesen meglévő részletei mellett a szétfeszítő mozzanatok is elemezték, melynek mindennél ékesebb példája, hogy ekkor értékelték először igazi tartalmuk szerint a szegénylegény-énekeket. Helyesen mutattak rá arra a különbségre is, amely a megelőző kuruc mozgalmak és a Rákóczi-szabadságharc között a változott körülmények miatt a társadalmi célok tekintetében megmutatkozott. Tagadhatatlan, hogy az azóta eltelt idő megerősítette a föltételezés jogosságát; II. Rákóczi Ferenc kora a rendi ideológiáktól nem minden részletben megszabadulva, de mégis alapjában új közösségi tudatot teremtett, melyben a nemesi nemzet igényrendje mellett elemi erővel tört föl a jogfosztottak új közösségtudata.

Hogyan tovább? A Molnár Erik-vita sok új szemponttal gazdagította a kutatási célokat, mégis sokáig, szinte máig aktuális maradt ez a kérdés. Az már a vita során nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatások nem maradhatnak meg az eszmetörténeti előzmények tisztázásánál, sőt az is, hogy bizonyos vizsgálatok (a feudális kori nemzet és hazafiság értelme stb.) teljes történeti közegükből kiszakítva, a korábbiakhoz hasonlítható arányvesztésre vezetnek. Csak egy lehetőség maradt: a történeti előzmények ismeretében — az erények és hibák számbavetele után — lehetőleg új bázison a társadalmi élet minden területére kiterjeszkedve kell a kutatásokat folytatni, s mindezt a még hiányzó alapkutatásokkal kiegészíteni.

A célok megfogalmazása szempontjából és az eredmények tekintetében is nagy jelentőségű volt, hogy a hatvanas évek végétől a Rákóczi kor kutatásának új lehetősége támadt. A vajai múzeum lelkes helytörténeti kezdeményezéseiből kiindulva, az első kedvező tapasztalatokra építve évente többször is vidéki ülőszakokat tartanak 1969 óta a korszak kutatói. E rendszeres összejövetelek hosszú ideje meglévő hiányt pótolnak. Talán legközvetlenebb értékük az, hogy érdemben segíthetik a vidéki helytörténeti munkát. A magyar történetírás története nem egy példáját mutathatja az intenzív, nem csupán provinciális érdekű, hanem az országos történeti kérdésekhez szervesen illeszkedő kutatómunka hasznának. A vidéki társulatok és a Történelmi Társulat vidéki kirándulásai a múlt században számos értékes kezdeményezésnek váltak kiindulópontjává. Ma e lehetőség kihasználása főleg azért fontos, mert általa a levéltárak, egyetemi tanszékek, múzeumok és más történész-műhelyek összefogása valósulhat meg. Ám a helytörténeti szemponttól függetlenül is nagy az ilyen összejövetelek haszna. Történészek, irodalomtörténészek, néprajzosok jog- és művészettörténészek véleménycseréjének fóruma lehet, a gyors ismeretátadás helye az ötletadó, további kutatásokra ösztönző nézetek megismerésének alkalmá. Mindaz, ami új kutatási feladatként szöbe jöhet, itt, a nyílt vita adta lehetőséggel élve, gyorsan és érdemben elintézhető.

Ezeken az összejöveteleken (többször Vaján, később Pécsen, Szécsényben, majd ismét Vaján) körvonalazódtak a jövő Rákóczi kori kutatásának feladatai, s e nézetek a konferenciák munkájáról kiadott kötetekben is testet öltöttek. Nehéz lenne ezeket a nézeteket rendre ismertetni, összefoglalni az elhangzott referátumokat és a hozzászólók véleményét, visszaadni a viták hevét és valamennyire is érzékelteni a jövőt illető kutatási terveket, elképzeléseket. A konferencián elhangzott előadások sok esetben előtanulmányok, új vitára ingerlők. Nem kész, merev rendszer formáját öltik, hanem az eltérő megközelítések lehetőségét hangsúlyozzák, s mindannyi a meghaladás kockázatával születik.

A konferenciák szervezői arra törekednek, hogy bizonyos tárgyi, a témakörön belüli csoportosítással megkönnyítsék a vita kézbe tartását, ezzel eredményesebbé is tegyék munkáját. Így kerültek szóba Vaján a kuruc társadalomtörténet kérdései. Pécsen inkább historiográfiai vonatkozások és a szomszéd népekkel, illetve a külföldi szövetségesekkel kapcsolatos viszony kérdését tárgyaló vélemények csaptak össze. 1975 őszén Szécsényben, a szécsényi országgyűlés évfordulója kapcsán, a Rákóczi-féle államszervezés kérdései. 1976. január végén ismét Vaján a szatmári békekötés körülményeinek és következményeinek vizsgálata volt vitatéma. Az utóbbi ülészekok bevallott célja volt a Rákóczi-évfordulóra való fölkészülés. Emellett a korszak általános megítélésének és további kutatásának kérdései sem maradtak tárgyalatlanul. A következőkben éppen ezekről a feladatokról ejtenék néhány szót.

Már a kezdeti találkozók elhangzott fölszólalások is parancsolóan említették az újabb források bevonásának szükségességét, és ami ezzel szorosan összefügg, a Rákóczi kori forráskiadványok újraindítását. A *Ráday Pál*-iratok eddig megjelent két kötete és a *Kuruc vitézek folyamodványai* a maga idejében rengeteg új ismerettel gazdagította az új szempontú kutatásokat. Hasonló eredménnyel járt több külpolitikai vonatkozású irat közzlése a francia és északi diplomáciai kapcsolatok, vagy éppen a külföldi közvélemény korabeli képének jobb megismerése tekintetében. *Pápai János* naplói, a *Mikes* kritikái kiadás, a *Rákóczi tükör* — ennyi csupán, ami a korszak forráskiadását az utóbbi harminc évben jellemezheti. Ezért a továbbiakban nagyobb figyelmet kell szentelni a forráskiadásnak, újra kell indítani az *Archivum Rákóczianumban* még a múlt században kezdett s 1935-ben folytatott forráskiadást, sort kell keríteni Rákóczi életművének kritikai földolgozására.

Tisztázandó a korszakot illető számos *politikátörténeti* kérdés is. Éppen a szécsényi ülészekok tanulságai igazolták ezt legutóbb. Ott számos előadás hangzott el Rákóczi államszervező tevékenységének részleteiről, de egyszerre nyilvánvalóvá lett az is, hogy mennyire eltérő nézetek születhetnek bizonyos alapkutatások nélkül Rákóczi központi államszervezési koncepcióit illetően, a központi kormányzervek működésére és hatáskörére vonatkozóan. Ezek híján pedig nehéz választ adni a nemzeti központosítás mibenlétével kapcsolatos kérdésekre és arra, hogy a rendiség s az abszolutizmus párharcában Rákóczi milyen elvek szerint indult; vajon hazai és lengyel előzmények mozgatták vagy éppen a nyugati példa? S ami mindehhez szorosan kapcsolódik: csak mindezek ismerete adhat újabb érveket annak eldöntéséhez, hogy Rákóczit milyen nézetek irányították jobbagypolitikájában. Vajon a szabadmenetelülésnek a hajdúszabadsághoz közelálló kollektív formájában kívánta részletetni a közös ügyért fegyvert ragadó jobbagyot, vagy országrészenként eltérő megoldásokat érvényesített volna? Egyáltalán eddigi ismereteinken túlmenően tisztázásra szorul, hogy milyen elképzelések ütköztek meg a rendiség és a fegyvert fogó nemtelenek viszonyában, s időben előrehaladva milyen kimenetelt ígért a köztük fönnálló harc?

Mind ezzel csak a megválaszolendő kérdések újabb, és ha lehet még szövevényesebb találkozási pontjához érünk. A korszak *társadalomtörténete* ez, mely újabb és újabb fogódzók megteremtését írja elő parancsolón a kutatás számára, a rendek belső tagozódását illetően csak úgy, mint a jobbagytársadalom rétegzettségének vizsgálatában. Egy harcoló társadalom mindennapjait végigkísérve elengedhetetlen a dűlásokat követő népességváltozás megrajzolása. Ez általános demográfiai tekintetben, s az országban élő nemzetiségek részarányát illetően is sok kérdést támaszt. Nem kisebb fontosságú a harcok hatásának kimutatása a termelőerők állapotára. Ezen a ponton válik tisztázandóvá egy egész sor *gazdasági* probléma. Ennek részleteit eddig a fegyver- és lőszergyártáshoz kapcsolódva, részben a hadiipar szemzőgéből vizsgálta a történettudomány. Sokkal kevesebb ismeretünk van a korabeli mezőgazdasági üzem működéséről és szervezetéről.

Számos *művelődéstörténeti* kérdést kellene az eddigiéknél alaposabban szemügyre venni. A vallási probléma kutatásának eredményei mellett viszonylag kevés az isme-

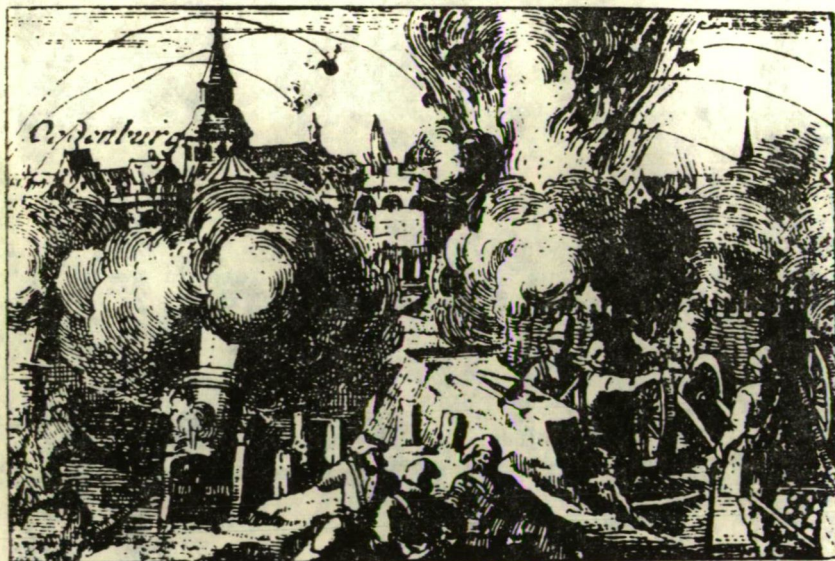
retünk a kor iskolázási viszonyairól, és általában a művelődést hordozó és továbbadó tényezők szerepéről.

Diplomáciatörténeti kutatások főként a francia kapcsolatok tisztázása érdekében folytak eddig, de néhány földolgozás az északi és a török diplomácia történetével kapcsolatban fölhívta a figyelmet ezek fontosságára is. Ugyanez vonatkozik az utóbbi időben örvendetesen megélnékült *emigrációtörténeti* kutatásokra.

A több szinten jelentkező és részleteiben aligha kifejthető problémaköröket egybefogja egy kettős elv. Az egyik a konferenciák megindításánál is munkáló igény, mely országos történet és helytörténet szerves viszonyában szeretné fölmutatni a mindenkori magyar történetet. A másik szintén módszertani elv. Eszerint a Rákóczi kori kutatások nem történhetnek elszigetelten úgy, hogy szem elől tévesszék e történeti szakasz egyszerre következmény és ok voltát.

Érthető ez az igény, hisz a magyar történelem kutatásának története nem kevés rossz példát mutathat arra, hogy miként értelmeztek egy szerves egészbe ágyazódó eseményláncolatot összefüggéseiből kiszakítva. Bizonyos közösségi és politikai igények olykor elősegíthetik az ilyen rossz szemlélet kialakítását. Így például az olyan igény is, mely a múltat legszívesebben az évfordulók tükrében szemlélteti, s máskor, jelentőségét nem tekintve, figyelmen kívül hagyja azt. A Rákóczi kor kutatásának története — hadd utaljunk itt a bevezetésben jelzett téveszmékre — éppen nem mentes az ilyen kisajátításoktól. Jó lenne bízni abban, hogy a mostani évforduló a méltatás és tiszteletadás mellett új kutatási korszak nyitánya is lesz, s így a már elkezdett tudományos műhelymunka a korszakkal kapcsolatos történeti-tudati nézetek megújításának, a helyes értékrend kialakításának legfőbb eszközévé válik.

NAGY JÓZSEF ZSIGMOND

P Á S K Á N D I G É Z A

Legalább ötödik halmazállapot

A-nak – retorikusan, patetikusan

*Pontosan mondom: szeretlek
Pontosan: de elvon tőled
Egy minden, ami nem tud szeretni
A lélektelen mágnes úgy vonz
Minthacsak vasból-morzsa volnék
Vagy mintha keblet, combot nyitna rám*

*Mesélek
Te vagy bennem, aki hiszékeny*

*Ádám, Éva — vízből
Ádám, Éva voltunk — szélből
Voltunk Ádám, Éva — jégből
Ádám és Éva — gyertyalángból*

*Szemünk nem tapint
Szagokra nem látsz
Ízekre nem pillanthatunk
Tekintetünk egy szót se hall*

*Halmazállapot
Vajon csak egynek nyílik*

*„Sugárzó anyag” szememnek
Nyelvemnek a folyékony
Orromnak levegő nyílik
Ujjam begyének földi rög
Fülemnek — sejtelem*

*Naiv vagyok, mint ama festő
Értelmeimet rajzolom
Utolsó halmazállapot
Gondolkodom*

*Világra nyílnak ablakaim és sebeim
Egyik sebem tapintó
Szagló, ízlelő, halló, látó a többi
Csak sebzetten sebezhetek
S tudom: beteg a doktor is*

Öt sebből vajon
Uram, hány színből vérzem
És hány elemből
AZ ÚR BEPÓLYÁLT UJJÁN, HOMLOKÁN
A MINDENSZÍNŰ VÉR, AZ ÚRNAK VÉRE
ÁTÚT A SZIVÁRVÁNY
S FEHÉRRÉ GYORSUL URUNK VÉRE
No, nem ez csak költők alakzata
Én meg pontos szeretnék lenni

Szinesztézia — köd-hazám
Összeboronál mindent
Szinekdokhé — érték orma
Ködből, egészből a rész kiserkent
Alá- és fölérendelés
A Mellérendelt Mindenségből
Koponyám kiemelkedik
Egy jelző hull a szó elé
Útonálló, parancsoló
Vagy megkövető — főhajtással

Honvágyból-szótt-haza
Metafórában élhetsz
Hogy a másik én is legyek
Nem az Adagolt-Egymásután
De a Tabletta-Egyidő
A Nemtelenység ágya is
Rugózzék, ha dül nemem
Az ágy is velem szeretkezzék

Minél több a seb
Annál több helyen megy a vér
Minél szaporább sebed
Annál buzgóbban jön a vér
Sebem is megvizsgál

Sebem megnyílik a „mint”-ben
A „de”-ben felszökik a vér
A „minthá”-ban is még szivárog
És nem köti meg az „aligha”
És az „és”-ben is folydogál

Mesélem
Te vagy bennem, aki hiszékeny
Ádám és Éva volnánk
Kiűzött magából virág, kő, madár, hal
(Ő nem a phallosz volt a pallós)
Vacoghattunk kövön kívül
Kopolyú-ajtó is bezárult
Kiszórva álltunk — virág ablakán túl
S ledobtak madár-Taigetoszról
Kiűzött víz, föld, levegő, tűz

A Minden Elem Édenéből
Rajtunk víz, föld, tűz és szél nyomával
Vacogtunk a kapun kívül
Vacogásunkból — lélek

Magányod ez lett
Egyetlen lelkes
Annyi lélektelen közt
Ezért adsz lelket
Kőnek és fának
Keresed a rokont

Ha rokonod — tán érti nyelved
Ha rokonod — tán szelídül
Ha rokonod a kő — bizalma
Így adhat isten-önbizalmat
(Az Úr az ember önbizalma)
A világ szelídíthető

Pedig tudod: nem a világ vagy
S nem is te vagy a nem-világ
Nem te vagy, aki azonos
S nem is, aki nem-azonos
Csak világból vagy
Részeredmény

S mi „kiüzetés” volt az Úrnak
Tudod, hogy ez csak „lehetőség”
Ó lehetőség — kiüzetése
Minden dolognak önmagából
Hogy ne lehessen önfeledt
Ó ártatlanság — önfeledtség
Elsodródsz, mint a láncszemek
Túlélése a halál
És a halál csak büntudat

Az Úr volt
Társításaid
Legvégsőkig
Feszített húrja
Képességed — ez volt az Úr
Kiben elméd
Határaihoz sietsz

Legalább-öt seb mássá rajzolt
Sebeid — érzékszerveid
És sebed még a szellemed
Tengerbe fut patakja
S világ vizét — esőt csatorna —
Fogadják seb-tölcséreid

Legalább-öt seb — ó világ
Lépd át
Küszöbét e sebeknek
Legalább-öt seb — rajta át

Magad kiüzöd vakvilágba
Lehetőség — kiüzetés
Elindultál szabadnak lenni
Őt seb — tán óvó ürgelyuk
Reméled: majd kiönteni
Nem lesz elég a vízőzön

Magányod ennyi
Csillagok közt
Egyedül vagy
Ki számolsz
Magányod ennyi
Kövek között
Egyedül vagy
Ki szólassz

Számoló kő, ecsettel járó fűszál
Dolgos tűz és gondolkodó hab
Egyedül volnál ember

S ha egy sebem
Este a redőnyt lehúzza
Mögéje dobva ott a látott
Trilobiták világa is
S ha új sebet nyit a nap
Vér dereng
Az égre indul minden vérünk

Meséltem
Te vagy bennem, aki hiszékeny

Pontosan mondom: szeretlek
Pontosan: de elvon tőled
Egy minden, ami nem tud szeretni
A lélektelen mágnes úgy vonz
Mintha csak vasból-morzsa volnék
Vagy mintha
Ő is csak sebet nyitna rám

Kiüzetés önfeledtségből

Mi önfeledt? A lihegés?
Ki önfeledt? Az isten?

Amikor én még hittem.

Transzcendens Költözködés.

Az volt ám a kiüzetés!

Az első számú költözés.
Lovak se ...
Vonat se volt még itten.

Transzcendens költözködés.
Az volt ám a kiüzetés!
A Céltalan még ennyi volt:
Csak ismeretlen házzszám.

De mi volt ez a kiűzetés
Ahhoz, hogy van már árnyam,
Mi volt ez a kiűzetés
Ahhoz, hogy nőtt a szárnyad?
Ahhoz, hogy minden Lehető
Olyan kisasszony-illegőn
Kiűzetésre szólít?

Magadtól dönthetsz végre.
Nem mondja Úr: Menj sehová!
Nem mondja Úr: Menj semmivé!
Magadtól dönthetsz végre.

Nem mondja Úr, de szárnyat ad,
S a szárny magától tudja már
Rebbenni merre menjen?
Nem mondja Úr: Földön ne élj!
Usonyt ad inkább s rájössz:
Tanácsa vízre szólít...

Lehető — új kiűzetés,
Kecses tanácsa fölhev...
Lehető — új kiűzetés —
Rádbízva mindörökkön...

Önkéntes száműzöttje vagy
A Valónak — Lehetőbe.

S te mindhalálíg tapinthatod
A végtelen tapintatot,
Lehetőség Tapintatát,
Mit öntengelyed fölkinált.

S az utolsó kiűzetés —
Az Önfeleltség Táján,
Nem lángpallós, de kisépért
— Nyálat a szóban-sziszegés —
Az Úr, az Úr a száján;
Mint ha egy asszony hullna ki
Saját nyálkás szemérmén,
S úgy nézne vissza arra, mint
Egy Áldozat, ki Törvény — — —

Úgy estél ki valaha
Az önfeleltség burkán...
Mérhetsz már mindent mindenekhez:
Hasonló minden ott — ezekhez.
Nem vesztettél — sírj! — semennyit.
Csak azt a buja semmit.

BAKA ISTVÁN

Téli dal

Behavazott táj abroszán
a hajnal vörösborpecsét.
Elmúlt a mámor — poharam
földhöz csapom, szilánkja jég.

Ínyemben a fogak — iszapba
rejtőző, megdermedt halak.
Mint jégtábláit a folyó,
összezárom ajkaimat.

Ó, világ szennyét elmosó
szó! Hallgatok kijózanodva.
Hiszen tél van. Micsoda tél!
Befagyott az idő folyója.

Elmúlt a részegség. Ki egykor
folyónak hittem magamat,
haltestemet iszapba fúrom
a tél jégajkai alatt.

Játék-homokóra

HOMOKÓRA-JÁTÉK

*Tulajdonképp már semmi-semmi sem volt
s mi volt, oly rég volt, hogy már csak vala,
s mindennek ötven-hatvan éve már!
Teméntelen sok atyánkfia megholt,
nem egy kis nép és ország meghala —
A mi időnk is lassanként lejár.*

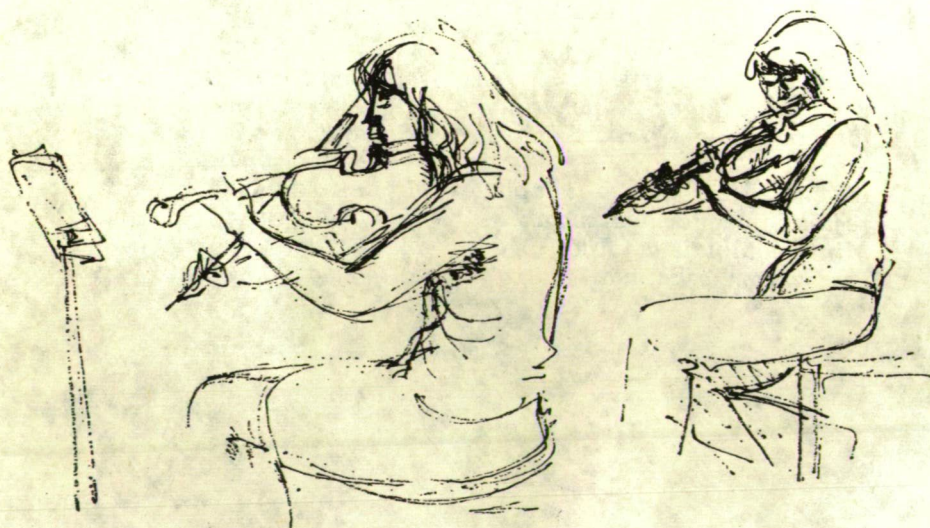
Örvendj, Idő, te bosszuló, konok:
alázott csontunk holnap por s homok.

*

Alázott csontunk holnap por s homok:
Örvendj, Idő, te bosszuló, konok!

*A mi időnk is lassanként lejár.
Nem egy kis nép és ország meghala,
Teméntelen sok atyánkfia megholt,
s mindennek ötven-hatvan éve már.
s mi volt, oly rég volt, hogy már csak vala —
Tulajdonképp már semmi-semmi sem volt.*

(1975. december 15.)

A mesterség játéka

AZ UTOLSÓ MŰ

Az író nagy gondban volt. Megunta ezt az egészet: betűket írni fehér papírra, történeteket kiagyalni, neveket keresni, begyömöszölni a hömpölygő anyagot holmi feszes szerkezetbe. Tulajdonképpen már csak a tömondatot szerette, vagy már azt se. Egzakt közlések után áhitozott; egzakt közlések után, melyek erőszakos személyiségétől függetlenek. De tudta: az egzakt közlés az irodalom főllensége, a halál maga. Hiszen éppen az egyéni világkép e működés lényege — noha ez az egyéni világkép sokszor egyéni tévedést, egyéni zsákutcát jelent csupán.

Írónkban megkopott a különvélemény mámora, a vélt igazság szentsége fölborzolódott, átminősült: bölcs megértés lett belőle, a bátor ítélkezés hiánya. No meg az idő is eljárt, sejtjei belefáradtak a folytonos újjászerveződésbe, testében a biológiai rend — mint a molyos bunda varrata — hol itt, hol ott fellelt fel, szinte szégyellt már panaszaival orvoshoz járni, attól félt, egy szép napon az orvos megcsóválja a fejét, két ujja közé szorítja az egyre laposodó mellkast, s a szakértő megfellebbezhetetlenségével így szól (hangjában a kötelező sajnálkozással):

— Ezt már nem érdemes... Döbja el. Dobja el, ha mondom.

Végül is elég öreg, s eleget hagyhat hátra. Mindent megélt, földolgozott már. Azért egy utolsó írás kellene. Végrendelet helyett. Valami csúcsnovella. Súlyos pont a panaszos, dallamos mondat végére. Kupolaféle az építmény tetején, visszavonhatatlan jelzés, hogy minden elkészült. Kívül-belül minden.

— Segíts — mondta asszonyának, aki tíz éve már anyja volt csak, szerencsés alkat: valódi mártír, a mártíromság tudata nélkül. Befogadta a sok keserűséget, földuzzadt tőle, kővér hasát büszkén, méltósággal hordta, mint egy különös, szellemi megtermékenyítés kései gyümölcset.

— Segíts — mondta neki az író; nagyon szép ősz volt, lépegettek a budai fák közt, gyenge, tavaszhoz illő szél támadt, s az avarban halk ropogás-kopogás, mintha kicsi állat menekülne valahonnan valamerre.

Az asszony gondolkodott. Tartós maszkot keresett, ami mögé ezt a védtelet elbújtassa. Erős maszkot, amelyik szorosán tapad a bőrre.

— Légy elégedett — mondta hittel, s két, vé alakra tárt ujjával mosolyba csípte a férfi ajkát. A mosoly illedelmesen rögződött, de mögüle még ijesztőbben kitetszett a tekintet kétségbeesése, az árulkodó szemkivágás az alkalmi papírmásén.

— Elégedett vagyok — felelte az író és bólogatott. Válla meg-megrándult, ide-oda pásztázott pillantása. Mint a gondos mesterember, aki dolga végeztével széthagyott szerszámait keresi: mehetnékje volt már, az új címet is tudta, csak az utak között kereste még a legtisztábbat, legtökéletesebbet.

Az asszony hallgatott. Lépegettek, figyelték a közelítő zajokat, vártak valami üzenetet. De csak a nappal távozott s emelkedett a köd, mint a mérgezgáz, fenyegetően, egyre följebb.

Az író mindössze meghűlt, tüdőgyulladással ágynak esett.

— Veszélyes — mondta az orvos. — Leromlott szervezet.

Az asszony sirt, már félig eltemette.

— Tüdőgyulladás? — az író két lázroham közt eltűnődött, aztán határozott. Összeszorította a fogát és meggyógyult.

— Jobban fogok vigyázni — mondta asszonyának. Az asszony azt hitte, örömhírt hall, a férfi nem ábrándította ki, odavetette ajándékul a számára már használhatatlan, elrongyolt reményt.

Amikor új égőt csavart a csillárba s véletlenül feljebb lépett a létrán — a már nem létező fokra —, leesett és alaposan megütötte magát. Megtiltotta, hogy orvost hívjanak, s borogatással, tornával talpraállt három hét alatt.

— Az életőztönöd ment meg — mondta boldogan az asszony. Mégiscsak fontos ez a hatalmas életőztön!

Az író ráhagyta. Óvatosabb lett, sokkal. Kiparancsolta a konyhából a borsot és az erős paprikát. Gyomor- és bélkomplikáció...? Gusztustalan.

Egy történetre gondolt szüntelen, egy harminc-negyven év előtti történetre (talán regényrészlet vagy álom): száraz, öreg férfi fekszik a hordágyon, oldalt fordul, kezét finoman szája elé emeli, köhint egyet, s ez a köhintés kisegíti a lelket. Természetes így és fenséges. A szívhalál is az, bár gyakorisága kissé csökkent az értékét.

Utoljára kamaszkorában képzelődött ilyenformán: csakhogy akkor a halál mikéntje, a *forma* nem érdekelte még, csak a túlélők zokogása, a gyászos párbeszéd, a bűnbánó környezet vezeklése. Azóta fölfedezte: saját halálunk nem eszköze semmiféle bosszúnak; legfeljebb zavart kelt, sajnálkozást, némi tétova riadalmat. Csak a mód, a *mód* emeli legendává a banálishan szükségszerűt.

Az író türelmetlenkedett. Testi ereje fogyott, reggelenként nehezen ébredt: mintha lassan csuknának egy ajtót, és a rés — ahol visszatérhet — egyre keskenyedne. Fulladozva préselte át magát.

— Nem lesz ennek jó vége — sirt az asszony.

— Igen, igen. A jó vég — mormolta írónk. Ajándékozni kezdett: pénzt, szobrot, néhány képet, apró tárgyakat. Kéziratot, levelet. Nyájasabb lett mindebhez. Mintha meg akarna vesztegetni valakit, mintha ki akarna érdemelni egy végső kegyet, holmi díszkötést a posztumusz gyűjteménynek.

Az ihlet ragyogására még emlékezett. A nagy sötétség órái, a hideg világ után, a viaszba fagyott, üveg alá csukott lények között ahogy hirtelen föllobban a szín, átmelegszik a tér, törlik az üveg, a teremtmény ébred és kilép... A többi aztán végrehajtás. Precíz szolgamunka.

Még egy nagy ihlet! Csak egy utolsó mámor. S nem lesz különbség: a közvetítő és a közvetített összeforr. Következik a tökéletes megvalósítás, segédanyag, toll és papír, nélkül.

— Türelem — biztatta az asszony.

— Türelem! — felelte párhuzamosan, s mosolygott azon, a szavak mesetere, hogy a szó önmagában milyen félrevezető.

— Nézz a lábad alá — oktatta az unokája, s gyengéden megrázta a könyökét. — Elcsúszol és kész a baj...

Fontolóra vette. Nyaktörés? Ez gyenge. Szenilis nyugdíjasoknak való, akik botjukat rázzák és lyukas szatyorba hulladékot gyűjtenek.

Írónk gögös volt. Kivételt a kivételesnek! Kényszert, ami választásnak látszik mégis.

— Figyelj mindenre — mondta társának, s az hozta a teát, altatót, csillapítót, elektromos takarót, örökös, ok nélküli büntudattal.

Nem volt szíve beavatni. Hiszen észre se vette, ez az asszony, boldog szegényke, hogy hármában aludtak mindig. És az a harmadik ölelt legfájóbban, legedesebben.

Aztán egy nap valahogy nem is gondolt az ügyre. Nem fájt semmije, agya is frissen működött, nézte a járdát; érdekes, mintha sose látta volna. Szinte húsz évet fiatalodott. Józan hétköznap volt, majdnem nyár. Ott sétált mellette tisztelőinek egyike: élénk, középkorú példány, a lázadáson túl, de még innen a csüggedésen, a legalkalmasabb tanú; mértéktartó, előadásában stílusos és csak egy parányit tébolyult, éppen.

— El kéne innen menni — mondta az írónak, hangosan az utcai csikorgásban, kövek közt botladozva. A kipufogó benzingőzőktől mindketten fulladoztak. — Szabad térségbe... ahol tiszta a levegő. Ahol még van egészséges növényvilág...

Az író felszólításnak vélte. Történjen végre határozat. Megállt. S egy percre megállt vele minden. Mint a Csipkerózsika mesében, égen és földön abba-maradt a mozgás, beragadt minden elkezdett mozdulat. Mérgezett szúrás. Csönd lett, elemeire bomlott a fény. Aztán — megváltó csók — újra lódult a kép, felbőgött a láрма.

Egy hároméves gyerek hirtelen elengedte az anyja kezét, játékosan az út közepére futott. Az autóbusz sikítva fékezett, — írónk érezte még inyén a surlódó magas hang vasizú váladékát, s fölismerte a kínált kegyet.

A gyereket — másodperc töredéke alatt — visszalökte az útra. A szokatlan lendületől megpördült saját tengelye körül, a sál, mint a múmiapólya, nyakára csavarodott; aztán, akár koncentráció után az artista, elszánta magát, s csak arcát védve becsúszott az ágaskodó kerék alá.

Országszerte megfújták a harsonákat. Gyönyörű szövegek méltatták.

„Alkotóereje csúcán ragadta el a halál.”

„Távozhatott-e méltóbban? Nem csak képletesen, a valóságban is életét adta a jövőért...”

„Legyen példa testreszabott halála!”

Nyilatkozott méltóságosra kábított felesége. Elmondta, mindig ilyen volt ez a tüneményes ember: önzetlen, melegszívű, indulataiban is nemes. A megmentett gyermek csuklott és hallgatott, meg akarta enni a mikrofont, az anya pedig hálálkodott, a nagy halottat tegezve szólongatta.

Túl émelyítő korona. Túl díszes ez a befejezés, túl kerek, már-már bővli. De írónk tudott szerkeszteni.

A szemtanú kissé bambán, titokzatos mosollyal hagyta, hogy faggassák. Mintha megrendülése okozná, sűrűn pislogott.

— Kétségkívül.

— Ez igen.

— Szörnyűségében is fenséges.

A temetés után azonban rumot öntött a sörbe, s válogatott barátok körében, gyötrődve, kínlódva, önmagával is tusakodva, csak kimondta:

— Az a gyerek. Abban a kockás, pomponos sapkában. Nem tudom. De mintha már *előbb* félreugrott volna... Tulajdonképpen — egészen halkán suttogott — ...nem volt *kit* megmentenie.

Kiitták poharukat, szent borzongással.

Ezzel a furcsa csavarral ért véget a történet. Mint a remekmű: zavartkeltően és szabadon.

AZ ÉLMÉNY

A tökéletesség taszító. Különösen, ha másban véljük felfedezni azt. S ez az író ilyennek látszott: tökéletesnek. Őrizte fiatalságát, arca ovális, szeme nyugodtszürke, termete magas, haja még elfödte tarkóját, s a maradék minden

komikum nélkül borult a fejére. Feleséget nem tartott, kiválasztotta a legfrissebb nőt. Erre kényes volt: tiszta pohár, tiszta zokni, tiszta nő. Az italt nem szerette, de győzte. Adósságba nem keveredett, kisebb kölcsönöket szívesen adott. Emberi formáját fölénytel viselte, s kedvét találta abban, hogy bármilyen társasághoz alkalmazkodjék. Mintha fiókból keresné ki aznapra esedékes modorát. Élete szakadatlan kompromisszumokból állt, de az írásban nem ismert semmiféle megalkuvást. Legrobbanóbb kéziratát is ártatlan mosollyal bírta a szerkesztőkre, akik aztán töprenghettek, ennyire hülyének nézik-e őket, vagy szellemi bátorságukban ennyire bíznak...?

Írónk önmagából indult ki, s mivel kedvelte önmagát, nem értette, fájtneki mások gyűlölete. Ő nem tudott gyűlölni: egységes, szenvedő masszának tekintette az emberiséget, a mocsárba süllyedés állapotában, éppen. Azt már az esze diktálta, aki ilyen körülmények között cselekedni akar, vigyázzon: maradjon kívül, egy-egy szilárd talajcsomón. Onnan nyújtogassa a mentőbotot. Esetleg — mint a térképész — rögzítse a legveszélyesebb helyeket.

Hiányzott azonban belőle az igazi szeretet oldódó képessége, s talán ezért sóvárgott szeretet után szüntelen. Mint a hideg kő a napfény melegére: hogy a hőt elnyelhesse, s aztán visszasugározza a hűvösödő sötétben. De nem hitte már, hogy ilyen szerencse érheti; kitaláltóságába belenyugodott. Néha igyekezett legalább szánalmat kelteni, de ez mindig kudarcba fulladt. Panaszait ironikusan hallgatták, hibátlan kezelőjét, nadrágja élet s szája tolakodóan egészséges, húsos görbületeit vizsgálgatva. Helyzetére pontos hasonlatot keresett, végül is — némi túlzással, hajlama szerint — holmi bogárhoz hasonlította magát, amely szüntelenül élelem után mászik, csak fölvenni nem tudja többé, mert menet közben elvesztette legfontosabb érzékszervét, a tapogatócsapot. De mint általában a hasonlatok, sántított ez is, hiszen neki esze ágában sem volt megdöglölni, fizikuma hibátlanul működött, az ellenszenvet ezzel is növelve.

Már-már eldöntötte, hogy valóban tökéletes. Vagy egyszerűen csak különb. Ezt megerősítendő, beszerzett egy újfajta mosolyt, a bánatos, megbocsátó fensőbbség mosolyát. De nem sokáig használhatta.

Egy éjszaka — hajnali háromtájt — arra ébredt, hogy valami nincs rendben. Valami kizökkent, véget ért és érkezik egy ismeretlen.

Várt. Feküdt nyitott szemmel. Már esett vissza a pillája, amikor újra jelentkezett. Bent, a belek közt, mintha egy éles penge foronga, szűk folyosóban. Feljajdult, fölkiáltotta a villanyt, de a képek nem feleltek. Minden elfordította az arcát. A könyvespolc kötetei egybemosódva, olajos futószalagon szaladtak ide-oda.

Újra a hányás, újra a pengefájdalom.

„Gyomorrontás, némi bélfertőzés” — fölényeskedett.

Azután székelési inger és vér.

„Az én vérem” — gondolta sértődötten. — „Az én vérem, ilyen környezetben!”

Végül vonított csak, lucskos verejtékben dobálta magát. Irtózott a mentőktől.

Legalább egyetlen barát. Barát...? Egyetlen ember! Lapozott a kis telefonfüzetben. Közületek. Csupa hivatal. Távoli kapcsolatok, ez is, ez a jelentéktelen fickó, a lerágott körmeivel, a tömértelen, kézzel írott verssel.

Odakünn már görgették a kukákat, szívta a kocsia a szemetet. Reményt keltett a kinti élet.

Tárcsázta a jelentéktelen fickót. Hogy miért őt éppen, nem tudta megmagyarázni.

— Halló — szólt viselkedés nélkül, gyöngé hangon. — Tudom, hogy különös, de meghalok, azt hiszem.

A fickó húsz másodpercig csendben volt a vonal végén, aztán határozott utasítást adott:

— Tegye le a kagylót. Nyissa ki az előszobáját. Negyedóra múlva jövök. Orvost hozok. Tartson ki.

— Igen — felelte az író. — Nagyon szépen köszönöm. Jaj de rosszul vagyok.

Pénzt és néhány fontosnak vélt apróságot gyömöszölt a téglalap alakú, kattanós rugóra nyíló aktatáskába; a kéziratait kiszórta, maga mögé dobta a lapokat, talán kabalából, mint más a szerencsepatkót.

Aztán hagyta, hogy a lélek testté váljon. Belekapaszkodott egy kézbe. A jelentéktelen fickónak meleg, erős és száraz keze volt; csillogott diószínű szakálla.

— Nincs baj — mondta dallamosan, inkább duruzsolva —, itt az ügyeletes doktor. Ágyat is szereztünk... ahol a nagybátyám a főorvos.

— Ami fáj, az rendszerint nem veszélyes — nyilatkozta az ügyeletes, kedélyessége írónkat megnyugtatta. — Le a gatyával!

Injekció, lassú bódulat. Eperszínű kivüllét, amit az ébredés borzalma követett. Fél percre még a tegnapelőttet élte, kereste az új nap fényét, az első teendőt, lába-keze már pattant volna — azután fölismerte a kórházi ágyat s az ágyról a szenvedést. Megint hánynia kellett, egyedül feküdt a szobában. Nyomogatta a csengőt, az ajtó felett fenyegető fény villant, mint árokszálen a stoplámpa. Jobbra talált egy porcelánbögret, belehányt.

Jött egy asszony, még fiatal, hosszúszerű, fűzős vászoncipőben. A haját fehér pánt osztotta két szigorú dombra. Elvitte a bögrét, megcsapkodta a párnát, becsúsztatta a kacsát.

Az író ösztönei az anyai védelmet már rég elfeledték. Szégyellte, de mégis jól esett, amikor a nővér megsimította arcát, s testét a nedves szivaccsal végigtapogatta.

Egy rövid időre pihent a kín. Mint a lusta hóhér, aki szusszan egyet, amíg az új kötél készül. Ő a szavakat kereste addig, a doktorhoz intézendő formás mondatokat, melyek egyrészt gyors intézkedésre serkentenek, másrészt parányi fölényt biztosítanak a nagy esettségben. De még a száját se tudta kinyitni, egy erős, szőke szőrzetű fiatalember fehér csákóban, egyszerűen felnyalábolta, s rácsomagolta a guruló kocsi.

A fehér csákón lila körpecsét, titkos rangjelzése egy idegen seregnek.

— Vizsgálat — mondta a fiatalember a liftben, s a cipőpertlijét kötögette.

Írónk méltatlankodni akart, kiselőadást fogalmazni a „bánásmód”, „bemutatkozás”, „kölcsonös bizalom” tárgyköréből, de vízszintesen roppant nehéz kiselőadást tartani. Későbbre halasztotta mondókáját, aztán a vizsgálóasztalon, szinte négykézlábra állítva, végképp lemondott róla. Már örült is, hogy ebben a pózban legalább meghagyják személytelennek.

A vizsgálat kellemetlen volt, fárasztó, de nem túl fájdalmas.

„Új szemszögből láthatom a világot” — gondolta, s mint a kutya, ha korbács előtt lapít, csak a szemét járatta körbe-körbe.

Az orvos sokáig mosakodott. Azután a guruló kocsi mellé lépett.

— Még néhány röntgenfelvételt is készítünk — mondta. — Nincs pontos diagnózis. Türelmet kérünk, addig is. Tóni majd délután fölvidítja.

Ó, igen. A rendes, csillogó szakállú fickó. Az unokaöccs.

— Doktor úr... mégis. Én még soha ilyen helyzetben... illetve ez az új, szokatlan kórházi szituáció... mégis... mire tippel?

— Orvos vagyok, nem bukméker. Túléli. Egyelőre ez tartozik önre.

A fiatalember, már az ágy mellett, fölszólította:

— Karolja át a nyakamat. Úgy könnyebb.

— Főlöleges. Tudok mozogni!

— Nem tanácsos.

S valóban, ahogy a műtős alányúlt s ő csimpaszkodva átölelte az izmos nyakat, megint kiütött homlokán a víz. Feljajdult, karja aláhullt.

A fiatalember óvatosan tartotta, s vigasztalta lágy, csaknem női hangon. — Csak egy kicsit még . . . no semmi, semmi.

Mint a modern Pieta, egy örült festő vásznán. Fölbolydult rend: férfi ringatja a férfit, a későbbi áldozat a már leterítettet.

Aztán közönyössé fakult a kapcsolat.

„A humor — gondolta írónk s ebbe fogódzott — a humor. Ha úgy tetszik, ironia. Röntgenfelvétel, fénykép helyett, a következő kötet elejére.”

„Ha lesz következő” — a gondolat megbicsaklott, agyát elborította a szennyes félelem, s a fizikai kín szüneteiben el se hagyta többé. Délutánra már azt sem tudta, melyik rosszabb. Parázson forgó teste jeges folyóba csusszant, s vissza megint.

Kérte a kábítót, elrúgta magától a féltve őrzött, keményre sarkított öntudatot.

Illatra ébredt; egy törött szárú szegfű hajolt az arca fölé. Körülkémlelt félig nyitott pillája alól. Mindenütt virág: bögrében, tálban, konzervdobozban. A szegfű a konzervdobozból lógott az ágyra. Még rémültebb lett, rémültté tette a tömény illat és a pléhdoboz hideg csillogása. Ujjai végigsimították a hasára boruló durva vásznat, csipkét nem érzett, s azt mondta könnyebbülten, gyerekes diadallal:

— Hiszen fehér. Nem is fekete ez még.

Valaki fölsírt és hátat fordított az ágynak.

— Nincs magánál. Édes jó istenem . . .

Az író — egy pillanatra a régi energiával — arra gondolt, hogy asszociációit végeredményben sohasem értették; de ami az egészségestől zseniális: homály, ugyanaz a betegtől az önkívület zavara csupán. De nem magyarázkodott, inkább megnézte, ki ül a lába fején. Gyengéden taszított egyet rajta.

Fölugrott a csillogó szakállú Tóni, szemüvegét a kezében tartotta, piros és meghatóan meztelen volt a szeme, a síró nő is hátrafordult, szempillájára kis gyöngyök tapadtak, festetlen arcán sok apró kráter, az időbecsapódás vakolatlan nyoma. Babaszerűsége megsemmisült s nemisége vele veszett. Még bőrének tapintása, a kézszorítás jellege is változott. Az író — mintha most találkoztak volna először — csak nézte a látogatókat. Megrendítette ez az új, emberi minőség. Felragyogtak a részletek is: a fénycsik lebegése, kalács mazsolával, az ablakban befőtt. Szag és íz társult minden színhez; rátalált a betöltött létezés szokatlan mámora.

„Hiszen ezek szeretnek engem” — gondolta, s a szó értelme agyából szívéig csúszott. — „Lehetséges ez? Hát mégis *van* . . . ?”

Mert hirtelen ő maga is érezni kezdte, mintha egy görcsös ököl ujjai nyílnának szét, valahol bent, a gyomra mögött, s az ujjak érzékeny vége veszi a hullámokat, aztán sokszorozva sugározza vissza.

— Kedves. Édes-kedves, elmúlik . . . — mondta a nő. — Elmúlik, meglátja.

— Bátyám — mondta a fiú —, szakadatlanul csöng a nővérszoba telefonja. Nagy ijedséget okozott a szakmában.

— Valami Károly járt itt az Alaptól, húslevest küldött a felesége, édes-kedves . . . egyen egy kis levest.

És jöttek. Évák és Lászlók. Kovács és Hétfalussy. És az író nyújtotta a kezét, kapaszkodott, nem akart gondolkodni többé. Csak elmerülni ebben a bizsergő melegben, törleszkedni a fájdalom szüneteiben, élvezni a szokatlan vegyülést, a menekülő szervek boldog oldódását. Mintha feltártak volna előtte egy eddig kívülről bámult, szigorú lakattal zárt leporellót — plasztikus formákkal, új dimenzióba ugrott a világ.

— Lehet, hogy meghalok — szólt az orvosnak. — De legalább *megtudtam*. Az utolsó pillanatban.

— Jó — mondta az orvos. — Ne dramatizáljon. Kis műtét lesz, kellemetlen, de nem veszedelmes. Tucatmunka.

— Rák... — és hirtelen, ravasz fejfördítással elkapta az orvos tekintetét. De csak gúnyt látott abban és némi unalmat.

— Nem rák. Fekély. Hosszadalmas ócskaság. Állítsa le a nekrológokat.

De ő élvezte még, mint a karácsonyt. Önmagát élvezte elsősorban. Ahogy ringatta a szeretethullám és ahogyan megmártózott benne. Álmai titokzatosak és lebegők voltak, visszajárt az anyja, tanárai, pajtásai, a lányok, s ő mind-egyiket forrón szerette.

A műtét előtt megköszönt mindent. Az utolsó köszönöm — már kissé csonkán, mint minden általánosítás — félig a torkán akadt.

Könnyen, komplikáció nélkül ébredt. Gyorsabban gyógyult a szokásosnál. Még gyanakodott: talán-talán hamis volt az egész, nem neki szólt, csak az odaképzelt halálnak — most majd újra kivetik, s az egészségben merev, zárt lesz ismét önmagá is.

De vele örültek. Mint a leckét, ismételtették a kedvező jeleket. Odaultek az ágya szélére s póz nélkül fülébe suttozták saját bajaikat. Átesett a kötelező próbán, befogadta a falka.

A dióbarna szakállú Tóni karonfogva sétáltatta, s írónk élénkülő kíváncsisággal lesett be a tiz-tizenkét ágyas körtermek ajtaján. Szinte bánta már, hogy külön szobát kapott.

Tóni elmondta, milyen büszke a bizalomra. S hogy csak kivételesen nagy emberek képesek ennyire föltárukozni a bajban.

Ezsmecseréik egyre elragadtatottabbak lettek. Az utolsó napon már arról beszéltek, mennyit lehet ebből az ügyből szellemileg „profitálni”.

— Ne használjuk ezt a kifejezést — javasolta írónk —, arról van szó, hogy előbbre léptem a megismerésben. Egyszerűen *kellett* ez a nyavalya.

— Úgy, úgy — bólogatott Tóni s elcsúszott a frissen mosott kövön, s az írónak már volt annyi ereje, hogy visszahúzza. Billent a mérleg.

— Arról van szó — folytatta az író, s gyengéden lenyomta Tónit a fehér padra —, hogy gazdagabb lettem egy fontos árnyalattal. Legyen bátorságom, hogy ezt bevalljam.

— Az élmény — mondta Tóni s megkérte az író, üljön le ő is —, ami majd az új műben lecsapódik...

— Ez a tisztesség, ez a ragaszkodás — sorolta az író, a hangja egyre ércesedett —, ez a féltés, ez az önzetlen aggodalom...

Átfogta, hálásan Tóni vállát. S csak egy pillanatra gondolt arra, tulajdonképpen komikus Tóni magasított sarkú cipője. Kis ember, így akar megnőni. Részvétet érzett, jó és nemes részvétet.

Tóni megroskadt a rázuhanó kar súlya alatt. De viselte.

— Az élmény — mondta —, ahogy formálódik. Szükségszerűen, ezek az új benyomások, szükségszerűen...

— Igen — helyeselt az író —, egy teljesebb kép... bizonyos oldottság...

Valahogy elakadtak. Az író elvette a fiú válláról a kezét, ölébe ejtette. Papucsá orrát — meg-megemelintve — nagy alaposággal vizsgálta.

— Például — igyekezett Tóni, a csöndet biztatásnak véelve — most már olyan stádiumba jutott a dolog... hogy hasznos lenne, mintegy alapkövet, letenni... a döntő élmény hatására...

Az író hallgatott.

— Itt az ideje — lendült bele Tóni —, hogy a világosan fölmérhető többletek irodalma is megszülessen. Tökéletlen a térkép, ahol csak a völgyek... a domborzat sohasem...

Az író helyeselt. Azután az ápolónők bokájáról, a kórházi kosztról csevegtek. Az író kissé szórakozottan dicsérte a bokákat, a kosztot pedig kissé szórakozottan szidta.

— Fogadok — kiáltott a fiatalember —, fogadok, hogy már megfogant az új téma...!

Az író szégyellősen mosolygott.

— Ugye, eltaláltam?

— Semmi, semmi... inkább csak afféle gyakorlat... Fekszik a tizenháromasban egy bedeszázott öregúr... már négy napja figyelem. Nem jön hozzá a kutya sem. Átlógatja a kezét a deszka fölött. Mintha evezne. Belekap a szomszéd ágyneműjébe, húzza, tépi. Az ágyszomszédja veri a kezét, vaskanalal. Mintha tanítaná, micsoda kegyetlen oktatás.

Nem fejezte be, elhallgatott, zavartan. A fiatalember se szólt.

Aztán nevettek egyet. Több kérdés nem esett, mert a lépcsőnél ott állt az ügyeletes szerető, dagadt szemhéjára már fölragasztotta műszempilláját, feszes ruhájában ismét uralkodott a melle. Hozta az elbocsátó papirost.

— Ön szabad — mondta az orvos, fél órával később, s a liftig kísérte a megjavított munkadarabot.

Írónk habozott; lassan, mint ahogy állat a hosszú séta után ketrecébe tér, a fülkébe lépett. Szédült még, de automatikusan rátalált a vezérlő gombra.

A BOSSZÚ

Apró csontú, kicsi nő volt, szemöldöke dús, összeért közepén. Egyéniségét ez a szemöldök s a szokatlanul fejlett, kiugró vállszélesség határozta meg: senki se vélte törékenynek, s bár valóban gyenge fizikumot hordozott, védelmi ösztönt mégsem ébresztett senkiben. Lassan bele is szokott a szerepbe; kiterjedését szögletes mozdulatokkal szélesítette, szemének keskenyre húzott résén át sugárerős pillantásokat lövellt. Sötét köpenyén újdonságnak hatott a népi szöttek mintáival tarkított szegély: éles határt húzott a test és a ruha közé. Már régen író volt, de játszott még a tanárt is. A hétköznapi muszáj-uralma: menedék az is. Ki- és bemenni csengőszóra, az igazságos értékrendet megszabni, közvetíteni *áttétel nélkül*: a veszett fejsze nyele csak, a csupaszkodó mezőn a nyáj melegének illúziója.

Az írást is, tanítást is boszorkányságnak érezte, az idegszálain átfutó varázsfuvalom nélkül nem ért semmit az egész. Egyénisége talán ezért csúszkált a szüntelen kinyilatkoztatás és a folytonos kételkedés között; a jelenlétét jellemző furcsa feszültség hasonlatos volt ahhoz a bámulathoz, amit a szemlélő repülőparádékon érez: a gép csillog a nap alatt, majd bukfencezik, süllyed, orra veszedelmesen célozza a földet — de mégis, egy csavarral ismét föllebben és még magasabbra szárnyal. A hatást azonban rontotta az asszony hangszalagjainak gyors kopása. Amikor már recsegtek-ropogtak a szavak, hirtelen megállt, harapott a levegőből, a szeme kijebb ugrott, mintha szenvedne. Az egyik tanítványa — persze a legjobb — azt mondta egyszer, olyan ez a nő, mint a kételtű: meg kéne szálni néha s visszadobni egy kevéske időre valami másikat, ismeretlen elembe. A többség tréfásnak tartotta inkább, ahogy ez az emberi lény fintorogva kérdezik: újra összegyűjti kiszáradt szájában a nyálat.

Ez az író — sem az iskolában, sem másutt — nem ismerte a parancsszót. Sokkal ravaszabb volt ennél: úgy kért, hogy nem lehetett megtagadni. Talált egy rozsdás kulcsot a világhoz, megtisztogatta szépen, szeretet helyett úgy jelölte: azonosulás. Használata eredményes (és egyben tisztességes) módszernek bizonyult; ajándéknak, ami bőven visszatérül. A kezére bízott diákok ösztönösen meghálálták neki: mindenkoron átengedték az utolsó szó jogát, a summázatot, kedvéért levetették a tanulói álarcot, s igazi valójukat mozgatták az új, szokatlan közegben.

Az íróasszony azt hitte, a közös aurába már-már bevonható minden: a butábbak az érzelmeikkel tapadnak, az eszükkel az okosok, s egy-egy kivétel egész lényével működik. Olvasóit is így tartotta számon, nem volt büszke, csak világos tudatú.

— Mindenki van valami jó — mondogatta, amikor a katedrára lépett, s nem érezte ellentmondásnak, hogy íróasztala fölé görnyedve megfordult a belső utasítás: mindenben él a gonosz. Viselte ezt a kettősséget, mint a fregolika-bátot: kifordítható ugyan, a beavatottnak mégis egy s ugyanaz.

Szerette a nehéz helyzeteket, legyőzésükért a színváltozást is vállalta olykor-olykor. Tudatosan színlelt, s ezért fölmentette magát. Kellett neki a napi aprómunka diadala, hogy az alkotás kiszámíthatatlanságát elviselni képes legyen.

Ferenc Ferencnek hívták az év közben odadobott, irtózatosan sovány és irtózatosan magas fiút. Mintha összehúzódná teremtett féreg lenne, süppedve ült a padban, csak amikor felállt, nyúlt ki hirtelen, harmonikaszerűen a teste. Az asszony tudta, hogy ez a kegyetlen társítás nem alaptalan, megbízott asszociációi igazában. Eleinte izgalmas feladatnak vélte ezt is. Minden gyengéd fortélyát bevetette, hogy a személyre szabott ígét megtalálja. De erről a fiúról lepergett minden, mint olajos bőrről a harmat. Idegen testként ékelődött a verssorokba, fölfogta és elnyelte az áramot, szigetelőként működött az asszony és a többi között. Csak a hazugságot ismerte, de a hazugsággal sem volt célja, s azzal sem, amit a társaival cselekedett. Szögeket csempészett az ülepük alá, festéket öntött a zsebekbe, a tanári székre rányomta a mocskos szivacs levét. Rágalmazó cetlikkel ugrasztotta szét az egybekeveredett párokat. Mindent kimart tömény rosszakarata. Semmit sem tagadott, mert sohasem kapták rajta.

— Bizonyítsák be — mondogatta, s bár az arcán ülő torz vigyor maga volt a bizonyíték, ilyen szubjektív érvekkel mit sem kezdhetek. Tarkóján a hajat ellenszenvesen magasra nyírta, ismeretei a kötelező minimumot elérték. Szülei is félték tőle, két leszázálekolt rokkantnyugdíjas, kézenfogva keresték fel az iskolát.

— Úgy vártuk, mint a csodát, késő napjainkra — mondta az anyó, húsz évvel látszott koránál öregebbnek.

— S úgy jött, mint a mennykőcsapás — helyesbített a bácsi, selypegve. Aggódva az ajtóra pillantott. — Összetörte a fogamat, kérem. Reggelre, a pohárból. Mozsártörővel.

— De ő tagadja — mondta gyorsan a néni — ... Csak meg ne buktassák. Akkor tovább marad a nyakunkon.

— Végbizonyítvánnyal mégis könnyebb — bólogatott az apja. — Meg kell tőle szabadulni. Ez a helyzet.

— A tulajdon szülei... — mondta az igazgató, némi hivatalos felháborodással.

Az író azonban utálta az illemből játszott érzelmeket. Értette a szülőket. Ártatlanul nemzették a szörnyet; tulajdonképpen a szörny is ártatlan, s most elpusztítja őket mégis.

Újra és újra próbálkozott hát. Meglobogtatta egyénisége minden színes rongydarabját. De a gyűlölet a fiú szeméből naponta végigcsurgott a legneme-sebb anyagon is. A néma gyűlölet. Az ok nélküli s ezért kikezdehetetlen. Nem nyílt a fiú lelkén egyetlen rés sem. Golyó- és lángbiztos vértetbe burkolta őt saját emberalattisága. Szemének nem volt távlata, szembogara mint a cél-táblák vízfestékkel odamázolt karikája, ürességben a nagy fekete pont. Hegyes oldalfogát gyakorta alsó ajkára támasztotta, s a titokban suttogott gúnynevet: Drakula, rangként, büszkén viselte.

Az asszony szerette a torzulásokat, jól tudott íróként bánni velük: szét-szedte a jelenségeket, aztán újra összerakta, majdnem ugyanúgy, csak más sorrendben éppen. A részletek készséggel szolgáltak egy magasabb rendező elvnek. De ez az eset más volt. Olyan egyértelműen rossz és sötét, hogy már nem is érdekes.

— Nem téma — ismerte be — és nem is kapcsolat. Teljesen hasznavehetetlen. Így is, úgy is, maga az eleven kudarc.

Mit tehetett? Megengedte önmagának, hogy viszonozza a gyűlöletet. A fiú azonnal észrevette, s már az első jeleket is győzelemként nyugtázta. Mintha erősebb lenne, sodorta az asszonyt egy fémcs, kénköves világba. Az pedig megremült. Fölfogta a veszélyt. Kapkodva és bárgyún rendíthetetlen jóságra váltott, de ezt is elapasztotta, röhejessé tette a fiú néma megvetése.

Elfogytak a módszerek. A tanáré végképp, s hogy az íróé is, úgy látszott. Hiába keverte a figurát ilyen meg olyan történetbe, semmilyen masszával nem vegyült, mindennűn kilógott tolakodóan, feleslegesen.

Ferencz Ferenc! Ez a szerencsétlen név! Alázatosan fedi, cinkosa a fortélyos ártalomnak.

Nem lehetett belenyugodni. Az *ember* visszavonult. Az író kísérletezett. Dühöngött, töprengett. Képtelen bosszúterveket forralt. Végül megtalálta.

Néha a pusztá válóság is ellenség — s talán szelidebbé válik, ha sikerül mögé egy nemesebb törvényt hazudni.

— Ferencz Ferenc — mondta akkor és újjongott. Mint aki belecsömörlött már az igazságszeletkéket összekaparni, elrendezni az amúgy is mindig kicsi tálon, fölfedezte az utolsó eszközt. A megkonstruált hazugság erejét. A rosszat megsemmisítő fölmentés gesztusát.

Remek írás kerekedett. A dacos lázadoról, a szolgálaleket eltaszító jellemről, aki az ősi tájakról emlékként hordozza magában a följobbvalók parancsszavának gyűlöletét; akinek parázs a tekintete, izmos a termete, és örömmel bújnak alá a legfinomabb lányok. Félelmetesen nagyszerű hős. S ugyanez a hős órákat kísérget, félvállát alázatosan lebecsátva, egy vak öregasszonyt, valami ki tudja milyen régi címet keresve...

— Ez vagy te — mondta közönyt színelve egy üres órán, s fölolvasta a fiúnak, mindannyiuk előtt, az egészet. Sehol sem remegett meg a biztos hazugság szerkezete. Kötött minden ereszték.

Senki se mert közbevihogni.

Ferencz Ferenc fölállt, aránytalan gilisztatestét irtózatossal düh feszítette. Tiltakozni akart, fojtogatta az idegen illatú tömjén, szorította a koponyájára szögezett glória, de az író emelt a hangján és olvasott tovább.

„Most már két igaz van — gondolta közben. — És csak az egyik a tied, te ostoba. Belerúgnál az öregasszonyba, bizony, belerúgnál, tudom én. De az én igazam is él már. Megszentelődött a hazugság, szégyen ostobám...”

— ... Sokáig állt ez a különös fiú, egyedül, izzadt testéből pára szállt, s a tisztaszeműek úgy látták, áll még ott valaki a sötétben.

Befejezte.

S valóban: Ferencz Ferenc szinte eltűnt a pad alatt. Fakó köpenye látszott csak, ahogy zsugorodik, egyre kisebbre. Volt, aki a sístergést is hallani vélte.

TÉVEDESEK

A deszkapadnál találkoztak össze; az egyik már ült, az író a karfát fogta tétován, álldogált, nem tudta elszánni magát. A harmadik csak most közeledett, egyenletesen szuszogva a meredek kaptatón. A pad a csúcsig még a fele utat sem jelezte, jócskán távol volt a tető, hiába látszott közelinek.

— Tessék — mondta az üldögélő férfi jóságoan, s fölösleges udvariassággal arrébb húzódott, majdnem lebillent a földre. — Hála Istennek, van még hely a nap alatt...

Az író kelletlenül odatelepedett, kabátja hajtókáját fölmerevítette, hosszú, vakítóan piros sálját két oldalt a térdére igazította, mintha kissé lötyögő cipőszárába csorgatná az árulkodó vérpatakat. Sapkát is viselt, siltes, magas tetejű sapkát, pedig langyos volt az idő. Lihegett; csúfos útközetből menekült katoná-

nak látszott. Ennek ellentmondott néhány szál vöröses haja, ahogy megnövesztve a sapka alól kilibbent, s a szél ütemére amúgy is lágy arcába hajolt.

Padtársa mormolt valamit.

— Engedelmeivel, Burda...

Az író biccentett, már bánta gyengeségét. Gondolkodni akart vagy csak szomorkodni egyet, elmélkedni a tavasz pimaszságán, ahogy — mindenre fityyetyet hányva — csak virit, virit, egészségesen...

— Nem szükségeltetik kalap már — folytatta Burda, koponyáján nagy zsírdudor fénylett, azt dörzsölgette kis kendőjével, mint a rozsdás csodalámpást a bajba jutott Aladdin. — Allítom felelősséggel, hiszen minden nap kijövök ide, csak egy órácskára...

— Ha nincs más dolga — kaffantotta az író, s fölmérte emberét. Különlegesen szánandó figurának találta, pedig — s ebben nem szokott tévedni — nem öreg még. Sőt, talán fiatal. A ráncok, a kihullott haj, a vájt mellkas mit se számít: nemcsak az idő gyilkol.

— Dolog mindig akad — legyintett Burda —, de a gyönyörűség mindennek a sója. Kiülök ide, fölmászok idáig szép lassan, innen föntebb soha... — Szája sötét üregébe besütött a nap, négy-öt foga kéken és zölden csillant a gyulladt húsbán, mint a romlandó keretbe ágyazott féldrágakő; talán, ha a tenyerén tartaná, el is hinnénk, türkisz az és zefír, s nem a bomlás penészszínei.

— Gyönyörűség? Miféle gyönyörűség? — kérdezte az író, kérdése állításnak hangzott, nem is várt választ.

— Hát a fű, meg a látvány. Tavasz, ugyebár... mit mondjak? Tavasz! — gesztikulálást is örömeiben, s ahogy a kezét emelte, a lába is velelendült, mulatságosan kalimpált a levegőben.

„Az el nem döntött dolgok reménysége — gondolta az író — persze, a tavasz.”

— No igen — felelte engedékenyen —, még szép nyár jöhet, igazi...

— Nem mindegy, milyen a nyár? — Burda izgatott lett, magyarázott, izzadt a zsírdudor a feje tetején. — Akármilyen, uram... Fakadó rózsá. A fákon megannyi madár.

— Megannyi — ismételte az író. Úgy nyílt a szája ketté, mintha harapni készülné, túl friss cipőből túl nagy falatot. — És abból magának mi a jó? Hogy röpülnek és csicseregnek?

Az emberke nem értette vagy mégiscsak okos volt, mert meg sem kísérelte a további magyarázatot.

A harmadik is odaérkezett, végre. Jellegtelenül sima felöltőben, arcán csak néhány, inkább vágásnak tetsző ránc, szemét és ajkát külön zárójelbe szorító figyelmeztetés. Szája — mint egy oldhatatlan mínuszjel — szorosan zárt, a tiltást a szeme fénye törte csak át. Valami megsemmisült ezen az arcon, hogy valami jobban kiemelődjön, éppen ezáltal.

— Szabad? — kérdezte és elfoglalta a pad bal felét.

Közrefogták az írókat és mégis távol maradtak tőle. Az író képet alkotott magában (ez az akarattól független és olyan kellemetlen is néha, mint a bőfűgés), libikókának látta a deszkát, két oldalt hintáznak, ő meg a vasoszlop, csak dörzsölődik közepén.

Az idegen az üldögélést pihenésnek szánta csupán, szükséges idővesztésnek egy újabb, fárasztó út előtt. Vállá zártsága, feje egyenes tartása elkülönítette a másik kettőtől, nem ellenséges, inkább bölcs és szerény ember kívülállása volt ez, aki tudja, a csevegés aligha érintheti s jómagának sincs e pillanatban közérdekű közlendője.

Kényszerű csönd támadt. Az író egymásra csapta a lábát, sálja térdéről lefordult, a homokot súrolta, mint a gyöngülő kakasok szárnya.

— És a levegő is kell — szólalt meg Burda, az újonnan érkezettben szövetségést sejtett. — Nekem fél tudóm van kérem — mint egy örömhírt, úgy

közölte — csak könnyű munkát végezhetek. És a könnyű munka rosszul fizet, tizenkét órát is elbabrálok egy nap, zacskóenyvezés, éjjeli ügyelet, telefonszolgálat... Az asszony meg teli van vízzel, fölpuffadt szegényke. Hát én ellopom azt az órát, kijövök ide, micsoda szépség, legelészik a tekintet, szeretek élni! Ez a finom levegő, le a tudómba... — nagyot szippantott, orrcimpája összelapul, az archúsa, mintha belső pumpa szivná, mélyen besüppedt.

— A levegő... a fél tüdejébe! — helyesbített az író, s bár csak őszinte volt, cinizmusnak hatott mégis.

A harmadik — az életszemű — hirtelen rádobta a tekintetét. Finom, elektromos acélhálóba szorította. Az író csuklott egyet, s könnyedén megremegett.

— A fél tudómba — bölintott Burda, sértettség nélkül, mint aki egy jó vicc csattanóját ismétli. — Bajt szülnek kérem, a túl magasra srófolt igények. Naponta viszek haza a piacról egy-egy csokor mezei virágot, nyáridőben, beállítom a csuportba; sárga, piros, kék, zöld, megvan abban minden... Télvíz idején megteszi egy csomag karotta, petrezselyem... Szép az élet, csak egy kis lelki nemesség kívánatik, s'íme, észrevenni.

Az író kitépte magát bal szomszédja bűvöletéből. Furcsa agresszivitást érzett, s önmaga előtt is érthetetlen irigységet.

— Lelki nemesség... — hangja megint fölényes-gúnyosra sikeredett — inkább egy jó adag együgyűség, barátom...

— Nincsenek iskoláim — hagyta rá a másik. — Árnyaltabban a dolgokat nem nézhetem, de a jó kis elégedettség, azt nem kell kölcsönkérni, az van, hála Istennek, bennem. Kívánom Önnek is, szívemből kívánom. Nem csaltam, nem loptam, szerettem felebarátim, miért is búslakodnék?

— Láttam a boldogságot én, lány volt, szőke és másfél mázsa... — morogta az író, itt megakadt, nem emlékezett az idézetre pontosan.

— Másfél mázsa? — Burda dőcögve nevetett, mint az egészen kis fiúcskák. — Ez humor?

— Borzalom! — Az író idegesen felugrott, mint a bűgőcsiga, hosszú sáljába belepörgött, homok került a szájába, foga megcsikordult, köpött egyet. — Mindent, mindent a világon! Csak nem szembenézni. Csak nem bevallani. Hát persze.

Az újonnan érkezett szól-e, figyelte.

Az nem szólt, csak a pad közepére csúszott, az emberkéhez közelebb.

Az író úgy érezte, kitúrják. Valamiféle fontos helyről túrják ki, amit idáig mégiscsak ő birtokolt. Gyorsan visszatelepedett — most már a szélre szorulva. Burda bólogatott — nem félt ő semmiféle kötekedő alaktól. Mi történhet? Legfölbbebb hamarább leballag.

A harmadik súlyosan megült közepen. Magasabb is volt a másik kettőnél. Karját jobbra-balra széttámasztotta, csuklóját a támla mögé rejtette.

Az írot nyugtalanította a kompozíció. Különös domb, különös póz. Szabálytalan kálvária.

„Legalább én lennék jobb felől” — gondolta, azután rögtön elröstellte magát. Konokan a porba nézett.

Burda mozdult elsőnek.

— Mennem kell — mondta harag nélkül — az árnyékból tudom, mikor kell mennem.

Nem látszott csüggedtnek.

— Holnap is nap van — tette hozzá, s egy másodpercre elbizonytalanodott. — Vagy nincsen? — kérdezte a középsőtől, majdnem rémülten.

— De igen — felelte az ismeretlen. Egyszerre volt szelíd és kemény; ígért is, ítél is egyszerre.

Burda, mint aki jól sejtette, könnyebbülten sóhajtott. További kellemes időtöltést kívánt, indult lefelé, a városba. Néha meg-megbicsaklott a lejtőn,

ilyenkor kezét előrenyújtotta, döccent egy kicsit, s mintha karó volna, tenyere alá simult a puszta levegő.

Az író is felpattant.

— Figyelte? Hallotta? Boldog! Ő boldog... Ő, vakok. Vakok.

— És maga? — kérdezte a férfi, emelkedett ő is.

— Én legalább látom. És szétkiáltom, amíg csak élek...

Magasított sapkája megbillent a fején. Hős vagy pojáca, ugyan ki dönthetné el a gyorsuló sötétben?

— Nagy kegyelem — mondta a másik —, nagy kegyelem.

— És akkor ez a szerencsétlen azt makogja... fél tüdővel... hogy a tavasz... meg a perc... a virág... a megannyi madár...

A férfi félbeszakította az amúgy is töredékes háborgást. Nem udvariatlanul, inkább tárgyilagosan.

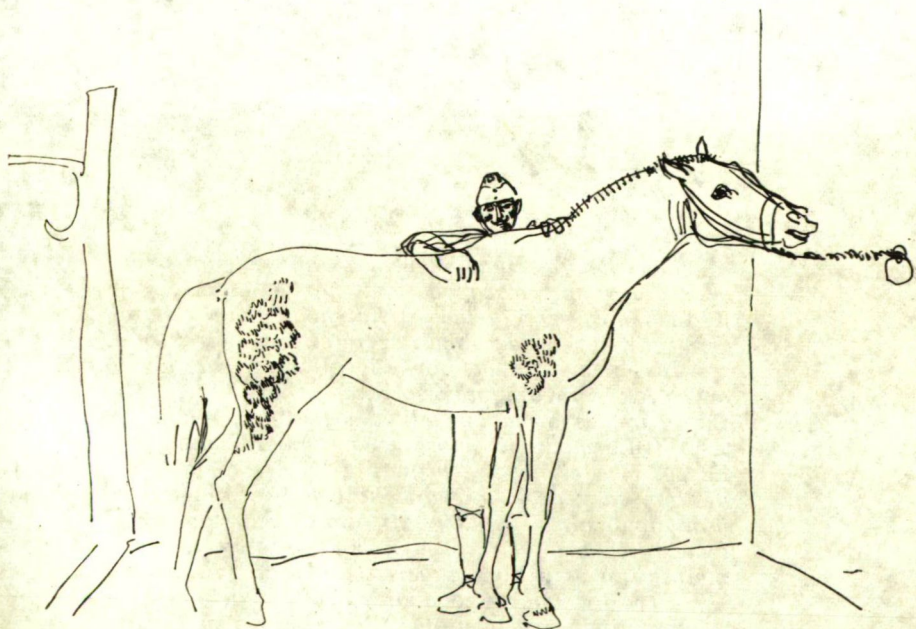
— Nagy kegyelem — mondta ismét. Mintha ugyanaz a zenemű szólna, más hegedűvel. — Kegyelem az is. Egyiknek szólásra, másiknak viselésre.

Közelebb hajolt, érintette az író vállát. Nem akarta kioktatni, ezért csak ennyit szólt még:

— Bizony. Vakok vagyunk.

Már ment is, sietősen, de kapkodás nélkül, egyenletesen fölfelé a keskenyedő ösvényen, táskáját hóna alá szorítva, mintha az utolsó híradást vinné a völgyből a hegy tetejére.

Az író pedig ott maradt középen. Káromkodott. Egy fokkal megint bonyolultabb lett minden.

TAMÁS MENYHÉRT

Zágoni levelek

(Részlet)

1

Zágon, 19. Decembris, 1717.

Édes néném, sok-sok hálá legyen az Úrnak,
hogy végül bizton kikötőbe vezette hajódat,
hol kédet sem bántás, sem szűkülte nem éri,
bár más nemzetek országához, mégha barátot
ígér is népeknek nyájas-fogadó ölelése,
csak békétlen szokhatik árvult-bús szive kédnék.

Megnyugvás és kedves nékem mindazon írás,
melyben is azt sorolá, örömét lobbantva szememnek,
hogy mint történt Nápolyt Mahumet fogadása;
nagy ceremónia közt kérette magához urunkat,
ültetvén maga mellé nép-zengés-zsibogásban . . .

Kérdé, néném: mint-hogy töltődik sorom itthon,
Tudván: késes sajjás szákszám terheli keblét,
így hát mostoha most rossz hírrel sujteni kédet.

Édes néném, Isten kéddel, mára bucsúzom,
írj, írj, kínozz gyakrabban, bár elszakadásod
csontig-sebként égeti mellem, gyűjtja föl éjem —
ennél fájóbb is vagyon, az: honi száműzetésem.

2

Zágon, 28. Decembris, 1717.

Édes néném, nem jól ismer engemet úgy lám,
mert másképp restség vadjával nem cimerezne.
Kédnék még ezt is feledem, hát hogy tudnék haragudni
arra, akit leg- s legjobban szeretek gyönyörömrre.

Hírt nem írhatok, oly hidegek zúgnak le a csúcsról,
még azok is megfagytak sorra e farkas-időben.
Biz' már-már a magam lelkét is féltem a fagytól —
szélfutt-körmödzését mostanság gyakor érzem.
Ez pedig, édes néném, végnap a bujdosodónak,
kérdem én kédtől: mi lehet hidegebb a világon
mint hogy nincs bévült, ami oltalmazza reményünk.
Ismeri kéd bizonyára a lélek ilyes feketültét,
mely künn és itthont egyaránt leigázza az embert.

Orvosló, vigasz-szavakat vár kéd levelemtől,
s lám: mindegyre busítom; tengerré teszem édes
néném számkivetett sorsát — vele önmagamét is.

Írnék szívest vígságokról, ámde ki tudná
mennyei csillagzással tölteni napja borultát:
nem békesség volt ama alkú, mint fejedelmünk
mondá; fegyverek általi meggyözetés parolára,
s ültet a császár minden fentes székre labancot,
júdásoknak júdás-pénzt oszt, „hív”-adományul —
lámcsak: pusztá soroltuktól is szégyenes arcom,
s hogy kédet kiméljem, máris zárom a sort itt.
Jó éjt, édes néném, álmát őrizze az Isten.

3

Zágon, 24. Januárii, 1719.

Háládatlan lennék? Egynémely levelemre
nem vehetek választ, mégis kéd gyújt haragot rám:
dorgálása betűszám szikrádzik levelében...
Jól tudom én, kedves néném, édes harag az, mi
kédben ilyenkor forr, piritásul szánja csupáncsak —
szinte ujontában kedvem kerekül tüzesítni
kédet, mégoly távolt is kettőzse szeretét,
mert nagy híját szenvedjük minden köteléknek;
azt hihetém, visszáját éljük a békeidőnek...

Még mielőtt sóhajtássá nehezitem e földet
s pókhálóvá nyűvi magányom az éj szövevényét,
kívánok kédnek honi, csönd-csillagzatu álmod.

4

Zágon, 28. Maji, 1720.

Édes néném, mind' afelé gondolkodom: immár
végképp ingerülésbe-vakul természete kédnek,
vígasza ilymód ínyemet inkább sózza, ahelyt hogy
édessel fűszerezné, hisz' keserűje elégszer
marja sebesre a torkom, sűrűjét nyelem éjt-nap.
Nyilván kéd sincs fogytán méregből odaáltal,
más dolgok gyarapodta miánt is veszi türelmét,
mintha egyébre se futná; minthogy túhegyü szókkal
öldössék egymást ama ólmos-száműzetésben,
hű becsülést s együvé-tartást ellenre cserélve!

Óvnom kellene s im: friss fájást szagatok ujdón —
forditanám örömet gyöngyös-vígaszságra kedélyét,
kész-örömet ... ám éppoly gáncsos-idő feketéllik
nyelvem alatt, melyt kéd is hord künn nagy-szomoróban —
minthogy hont sem történik másként szakadásunk:
bajtárs-kéz bajtársnak sebre-seb osztja döfését;
végezzük mi magunk
..... suhogást sorjázni mihaszna ...

Vessük végit az ily sorvasztó gondolatoknak
s hagyjuk a gond üszögét hát holnaputánra,
addig is óvja egészségét tápos nyugalommal.

A kelet-közép-európai felvilágosodásról

Az Akadémiai Kiadó által, Bene Ede szerkesztésében megjelentetett két kötet (1. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3—5 Novembre 1970. Bp. 1971; 2. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2—5 Octobre 1972. Bp. 1975), a magyar és kelet-közép-európai felvilágosodás korának szentelt első két mátrafüredi kollokvium előadásainak és vitáinak anyagát közli. A tanácskozások hivatalos nyelve a francia, néhány német nyelvű előadáson és hozzászóláson kívül tehát a kiadványok is francia nyelvűek. Tavaly már a III. kollokvium megrendezésére is sor kerülhetett, s ezzel kapcsolatban nyugodtan beszélhetünk már az egész vállalkozás intézményessé válásáról, amit pedig a magyar társadalomtudományok nagy nemzetközi sikerének tekinthetünk.

Úgy látszik, hogy a mátrafüredi tanácskozások kezdeményezője, Köpeczi Béla, az MTA főtítkárhelyettese, jól mérte föl a korábbi elszigeteltségét az utóbbi másfél évtizedben gyors ütemben felszámoló irodalom-, történelem- és művészettörténeti tudományaink megnövekedett nemzetközi tekintélyét (különösen az irodalomtudományi komparatistikában kivívott kezdeményező szerepünket, az A. I. L. C. nemzetközi szervezetének keretein belül), mert a kollokviumok sorozata olyan szakmai fórummá vált, ahova egyre több ország szakemberei jönnek el szívesen, s melynek tanácskozásaira a nemzetközi tudományos élet vezető fórumain, a tudományágak kongresszusain is hivatkoznak.

Külön öröm, hogy a tanácskozások mind témájuknál, mind célkitűzésüknél fogva alkalmasak arra, hogy a környező népek tudósaival összefogva, az eredmények és módszerek kölcsönös ismertetésével igyekezzenek feltárni a közös múlt egyik legfontosabb szakaszát. A felvilágosodás korszaka ugyanis az e tájon élő népek és nemzetek többsége számára a nemzeti újjászületés vagy a nemzetté válás kezdetének kora is volt; de az egyenlőtlen fejlődésből olyan konfliktusok is támadtak, melyek évszázadokra megmérgezték e táj levegőjét, s van még most is rendezni való „közös dolgaink”-on.

A résztvevők egyre nagyobb köre a témában elsősorban érintett országok tudósain (lengyel, német, cseh, szlovák, osztrák, román és magyar) kívül az európai nagyobb nemzeti irodalmak tudományait képviseli, elsősorban a franciát, de 1972-ben szovjet, az 1975-ös III. kollokviumon nyugatnémet és angol tudósok is megjelentek. Részvételük s a vitában való aktivitásuk egyrészt bizonyítja a „zóna” eseményeinek fontosságát a felvilágosodás kor összehasonlító vizsgálatában, másrészt — a „zóna” országai tudósainak egyetemes érdeklődése mellett — az egyik biztosítéka annak, hogy a táj felvilágosodásának vizsgálata sosem veszíti szem elől az egyetemes összefüggéseket.

A kollokviumok témáját a cím is megjelöli. Az a földrajzi régió, melynek felvilágosodás korát vizsgálják, Közép-Európa keleti része. Niederhauser Emil meg-

határozása szerint a német-római császárság és Oroszország között elterülő országok, Lengyelország, a Habsburg-monarchia népei, a két dunai román fejedelemség és a Balkán akkor még török fennhatóság alatt élő népei tartoznak ide. A viták azonban nem érintették a zóna teljességét, a balkáni népek és a délszlávok közül — ez talán tudósaik távollétével is magyarázható — csak a szerbek és görögök kerültek többször említésre. Viszont több előadás és hozzászólás érintette az orosz fejlődés sajátosságait, a nyugati viszonyokat pedig, melyeknek hatása a kelet-közép-európai felvilágosodásra tagadhatatlan, Roland Mortier előadásán kívül számtalan hozzászólás is felidézte.

A kollokviumok célja, mint Köpeczi Béla megfogalmazta, e régió felvilágosodás korának „összehasonlító és interdiszciplináris” vizsgálata, az információk és módszerek kicserélése. Ennek megfelelően a résztvevők valamennyien a felvilágosodás kor specialistái, de nemcsak egy tudományág képviselői, hanem irodalomtörténészek, történészek, az egyes művészeti ágak történészei, nyelvészek, művelődés- és filozófiatörténészek.

Az első két kollokvium történeti témák tárgyalásával kezdődött, az első, Benda Kálmán és H. Balázs Éva előadásaival főleg a magyar felvilágosodás korának társadalmával, illetve a magyar jozefinizmussal, különös tekintettel a marxista történetírásunk által sokáig elhanyagolt szabadkőművesség szerepére. 1972-ben már valóban az egész „zóna” felvilágosodásának kérdéseivel foglalkozott a három előadás: Niederhauser Emil az itt élő népeket érdekes és sokak által vitatott tipológiai megközelítéssel nemesi, polgári és nem nemesi nemzetekre csoportosította, s felvilágosult törekvéseink vezető erejének ennek megfelelően hol a nemesség egy részét, hol a polgárságot, hol az értelmiséget (főleg papi) tartotta. H. Balázs Éva és Benda Kálmán előadásai e felvilágosodás két szakaszával, előbbi az abszolutizmus, különösen a jozefinizmus, utóbbi a jakobinus mozgalmak szakaszával foglalkozott.

A második napirendi pontot mindkét alkalommal Sziklay László előadása vezette be, az első alkalommal a modern nemzeti tudat kialakulását kísérte figyelemmel a kelet-közép-európai irodalmakban, másodszer pedig az eszmei, irodalmi és művészeti áramlatokat. A témához érdekes színháztörténeti (Hopp Lajos) és nyelvtörténeti (Gáldi László, Szathmári István, Szilágyi Ferenc) kiegészítéseket olvashatunk, különösen a születő vagy újjászülető irodalmi nyelvek problémáival kapcsolatban. Az I. kollokvium harmadik témája eszmetörténeti problémákat érintett, Mátrai László bevezető előadásával, a negyedik téma pedig a zóna korabeli irodalmi áramlatait tárgyalta, Horváth Károly bevezető előadásával. 1972-ben a zárótétel Roland Mortier bevezető előadása alapján vitatták, a nyugat-európai felvilágosodás egységéről és különbözőségeiről. Közbeszótt művészettörténeti előadások mellett az egyes kelet-közép-európai népek kiemelkedő alakjairól szóló ismertetések gazdagítják az anyagot, melyek közül Némedi Lajos Bessenyei-tanulmányának a magyar felvilágosodás kezdetének 200. évfordulója adott különös aktualitást 1972-ben: az egész kollokviumot is ennek jegyében rendezték.

Az érintett és vitatott problémák sokaságából csak néhány legfontosabbnak látót ragadhatok ki. Közülük is első és csak többé-kevésbé megoldott a felvilágosodás fogalmának meghatározása. Az eltérő megközelítések közül az kapott a legnagyobb figyelmet, mely a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmenet teljes korszakának többé-kevésbé domináns eszmei, ideológiai és művelődéstörténeti áramlataként, olyan tendenciaként fogja fel a felvilágosodást, mint amely az egész életszemléletet és világképet, az embereszményt és a társadalomról való gondolkodást gyökeresen átalakítja. Hordozói mindig azok a társadalmi osztályok vagy rétegek, melyek a leginkább érdekelték a polgári átalakulásban, vagy legalábbis az adott feudális keretek reformok útján végrehajtandó modernizálásában. Már az első két kollokvium vitáiban is állandóan felmerült a felvilágosult abszolutizmus értelmezésének két véglete (polgári átalakítás vagy a feudalizmus megmentése modernizálása útján), ezért vált szükségessé önálló témaként való tárgyalása a III. kollokviumon, Albert Soboul és Kosáry Domokos előadásai nyomán.

Az adott történelmi szituációban, a gazdasági és társadalmi fejlődés adott fokán — némi időbeli eltolódással — szükségszerűen jelentkező felvilágosodás egységét épp az alapok rokonsága biztosítja, különbözőségeit pedig a nemzeti keretek eltérései, s ezeken belül a különböző osztály- és rétegérdekek teremtik meg. Így lehet közép- és kelet-európai viszonyok között egyes országokban (elsősorban Oroszországban és a dunai román fejedelemségekben) a földbirtokos arisztokrácia is érdekelt a felvilágosodás mérsékeltbb áramlatainak befogadásában.

Az ilyen árnyaltsággal felfogott felvilágosodás kezdetei a XVII—XVIII. század fordulójára esnek, először a kompromisszummal hatalomra kerülő polgárság hazájában, Angliában, ahol van még mit bírálni a polgári ráció szemszögéből, majd egy nemzedékkel később Franciaországban. A tárgyalt zónában a XVIII. század közepe óta terjednek a felvilágosodás eszméi, s többé-kevésbé dominánsak maradnak a polgári forradalom győzelméig s a polgári átalakulás befejeződéséig. Ez oly tág időhatárokat biztosít, melyek eszmetörténeti korszakképzésre is csak kérdőjelesen alkalmazhatóak, az irodalom- és művészet-történészek számára kényszerűség a saját művészeti águk felvilágosodás korának szűkebb határok közé szorítása, a letűnő barokk műveltség és a diadalmasan felülkerekedő romantika közötti körülbelül fél évszázadra. Mert a romantika, a nyugat-európai polgári forradalmak és a napóleoni háborúk tanulságaiból kinövő mozgalomként a zóna nemzeteinek irodalom- és művelődéstörténetét is áthatja, még polgári forradalmuk győzelme előtt. Az egyik román résztvevő, Cornea megjegyzése a felvilágosodás továbbéléséről a román irodalomban bennünket is figyelmeztet az irodalomtörténeti romantika dominálása, sőt a realizmus kezdetei mellett is még nagy erővel jelentkező felvilágosult ideológiai elemekre reformkorunkban, nemcsak társadalmi-politikai elméleteinkben, hanem nagy szépirodalmi alkotásokban is (Eötvös stb.).

Az első két tanácskozáson az egyik legvitatottabb kérdés vonatkozásában az irodalomtörténészek többsége azt a felfogást vallotta, hogy a felvilágosodás irodalomtörténeti korszakának nincs uralkodó áramlata vagy stílusa. Bár itt is hangot kapott az a Nyugaton és Keleten sokak által képviselt nézet, mely többé-kevésbé dominánsnak tekinti a klasszicizmust, mégpedig a zóna irodalmaiban általában két alkorszakra oszthatóan a felvilágosult klasszicizmus és az úgynevezett neoklasszicizmus etapaiban, a jelenlevők többsége a klasszicizmust csak az áramlatok egyikének vélte a továbbélő késői barokk, a rokokó, a szentimentalizmus, sőt a bizonyos műfajokban jelentkező felvilágosult „realizmus” mellett. Érdekes, a zónára sajátosan jellemző színként említették a népiesség kezdetét, s volt olyan, aki az általában elvetett „preromantika” kifejezést is védte, természetesen nem korszakfogalomként, hanem áramlat, tendencia, illetve hullámok értelmében. A „zóna” irodalomtörténet-szeivel többnyire egyetértő francia komparatistákkal (például Voisine, a Sorbonne összehasonlító tanszékének professzora) szemben érdekes színként jelentkezett az 1975-ös tanácskozáson azoknak a nem összehasonlító, hanem francia nemzeti irodalomtudományt képviselő tudósoknak csoportja (Jean Ehrard, Roger Laufer), akik új eszmetörténeti és a strukturalizmus által is érintett formatörténeti felfogás alapján a felvilágosodás egységes stílusáról beszéltek, a rokokóval azonosítva azt. A nézeteikkel folytatott éles vita bizonyítja, nemcsak a „zóna” irodalmának, de még a francia irodalomnak története szempontjából sem könnyű elfogadni véleményüket.

Néhány megjegyzésem is sejtetheti, a mátrafüredi kollokviumok közrebocsátott anyagában milyen friss értesüléseket szerezhet az érdeklődő olvasó a nemzetközi felvilágosodáskutatás aktuális tendenciáiról és eredményeiről. S azt hiszem, joggal várjuk érdeklődéssel a III., 1975-ös kollokvium anyagának megjelenését is.

CSETRI LAJOS

Egy kelet-európai regény

DUMITRU RADU POPESCU: KIRÁLYI VADÁSZAT

D. R. Popescu az újabb román irodalom egyik legjelentősebb alakja. Igen sokoldalú: novellista, regény- és drámaíró, szerkesztő. A magyar olvasóhoz már több könyve eljutott: az Európa Könyvkiadó Modern Könyvtár sorozatában két műve is megjelent (*Vágy*, 1966; *Akik csak az erdőt látták*, 1974). *Királyi vadászat* című regényét a Kriterion adta ki Fodor Sándor fordításában. Ha ennek a könyvnek meg akarjuk határozni az értékét, több közelítési mód is kínálkozik. Mert lehet Popescu művét — a tartalom és forma merev, óhatatlanul egyszerűsítő szétválasztását kizárva — érdekes és kitűnő írói módszeréért becsülnünk. Ami engem fölkavart: mégsem a mesterien alkalmazott regénytechnika, hanem az erős kelet-európai szempont. Az, hogy az író olyan történetet keresett és talált, melybe a szomszédos, kelet-európai népek történelmének egyik periódusa (az 50-es évek) sűrítendő. Popescu azonban azzal se elégedett meg, hogy bemutassa: mi történt. Az események genezisére, a hogyanra volt kíváncsi.

A hét, látszólag önálló történetből álló regény hőse Tică Dunărințu ügyész, aki apja eltűnésének rejtélyeit kutatja. A nyomozás során egy forrongó, formálódóban levő történelmi korszak politikai és erkölcsi komplexuma, tény-, indulat- és magatartás-információinak bősége tárul fel. Tică a szétfoszló emlékekből — beszélgetőpartnerei segítségével — életre álmodja apját, s önmagára eszmél. Az apa titokzatos sorsát követve is önmagát keresi.

„...nem vagyok hajlandó végignézni a demokrácia öngyilkosságát” — mondja az apa, Horia Dunărințu már a második történetben. Természetes, hogy összeütközésbe kerül azokkal, akik nem meggyőződésből, hanem becsvágyból cselekednek. Azokkal, akik súlyosbítanak egy jövátéhetetlen politikai torzulást. A harmadik történetben szereplő Ilie Manu, a börtönbe zárt tanár is tudja, hogy valaki meg akart szabadulni tőle. Hogy valakinek az útjában állt. Miként Horia Dunărințut, őt is kemény fából faragták. Ő is megveti a „futószalagon készült, egyéniség nélküli” embereket: „az olyan, aki bizonyos állásba jutva elveszti egyéniségét, azt hiszem, annak sohasem is volt egyénisége”. Gyűlöli azokat, akik csak úgy tudnak élni, hogy állandóan istenítenek, bálványként tisztelnek valakit. A következő történet egyik figurája, az egyetemi tanársegéd azért kerül börtönbe, mert mondott valamit azokról a „káposztafejekről”, akikhez a költők csak dicsőítő versben szólhattak. Ez a tanár aztán színes vonalakkal díszíteti hallgatói füzeteit, hogy hozzászoktassa őket a képtelenségekhez. De a sok baj és megalázottság után mégis „egész maradt: érintetlen egész. Semmi sem vetett árnyat egészember-mosolyára.” Dunărințu és társai tehát észreveszik, hogy mi történik körülöttük, sőt, szová is teszik. S éppen itt „hibáznak”. Velük szemben pedig a politikai és erkölcsi prostituálódás számtalan példája. Gălătioan és Moise például — káderlapjukat javítandó — egy háborúban elpusztult illegális kommunisztát felhasználva „bizonyítják” be, hogy „fontos, veszélyes és hősiess” szerepük volt a világegés idején. Látjuk: ahány történet, sőt, ahány figura, annyi regény. Popescu regényének eseménybősége, a műbe sűrített életanyag gazdagsága pedig — bátran mondhatjuk — kiemelkedő a modern prózában.

Az ötödik, kisregény terjedelmű történet, mely önmagában is megállná helyét, a regény legjobb része. A Duna menti falucskában veszettséget állapítanak meg a kutyákon, s a nagy hatalmú Gălătioan kutyája kivételével mindegyik állatot megmérgezik a falubeliek. Az emberek tehát egy másik ember állata előtt alázkodnak

meg. Ebből az alaphelyzetből bomlik ki talán legvilágosabban és legegységesebben a regény morális jellege. A betegség Popescu művében is csak motívum. A konfliktusok az emberek között vannak, a rossz az emberek miatt szabadult el. Világos, hogy a jelképpé emelkedő járvány a Királyi vadászatot a világirodalom nem egy kiemelkedő alkotásával hozza összefüggésbe. Defoe művétől (*A londoni pestis*) Camus *Pestiséig* és Čapek *Fehér kór* című drámájáig tart ez a sor. Camus regényében a pestis a fasizmust asszociálja. A Királyi vadászatban a veszettség egy „átmeneti” korszak torzulását, a forradalom „vadhajtását” juttatja eszünkbe. „...ha az ember hozzászokik egy örültséghez, azt jelenti, hogy elfogadott egy igazságot:” — mondja Irimie a fiatal orvosról, aki már nem hívja az embereket kuttyákat fogni: „hozzászokott és megbékélt a gondolattal, hogy úgysem pusztíthatjuk el valamennyit...”.

Amde belenyugodni, a bajok elől elbújni nem lehet. A történet tragikus befejezése (az orvosra ráfognák, hogy veszett, s kuttyákkal maratják meg) is ezt bizonyítja. Popescu itt kitűnő írói érzékkel fedezi föl és mutatja be „az embertelenség mozgató rugóit”. A regény egészében vissza-visszatérő kérdés: „Hogy vakulhatnak meg az emberek egy csapásra?” Egy Kálmán nevű magyartól Tică ezt a választ kapja: „A kétségbeesés teszi, hogy az ember csak sodortatja magát az árral, egyetért mások tetteivel, és nem próbál megoldást találni. A zsarnokság egyébként arra alapoz, hogy az emberek nem gondolkodnak, így lopózik be a házukba, lelkükbe, tisztánlátásukra hivatkozva nyeri el jóváhagyásukat: nincs mit tenni, ez a helyzet!” A járvány realiztikus leírására bonyolult erkölcsfilozófiai kérdések analízise épül.

A Királyi vadászat regénystruktúrája a személyiséget egy általánosított élet-szemlélet, -felfogás képviselőjévé emeli. Az író nem részletezi a személyiség egyedi jellemzőit. (A részletezésre egyébként lehetősége sincs, hiszen a fontosabb figurák száma is több tucatnyi. Az aprólékos, hagyományos jellemrajz csödhöz vezetne.) Személy szerint Tică Dunărinturól például vajmi keveset tudunk meg. Viszont olyan vonásokat hordoz (nem arcnélküli tehát!), melyek egy, az igazságot kereső, helyét a történelemben, a társadalomban megtalálni vágyó fiatal nemzedék sajátjai. „Aki elhatárolja magát az én nyomozásomtól... , az elszakad tőlem, mondhatnám ellenségemmé válik... Én meg szeretném érteni a világot, a rendeltetését, látni szeretném, mi történt Dunărintu tanítóval a világ alakulása közben, hogy példája hasznomra váljék, mert nem jó, mondhatnám, rossz, ha az apa élete szinte semmi okulásul sem szolgál a fiúnak...” Okulásra bőven ad alkalmat a nyomozás. Csak az a kérdés, hogy a fölbukkanó „piszkos dolgok” nem idéznek-e elő véletlenül kiábrándulást, szkepszist. Tică azonban nem téveszti össze a forradalmat a forradalom vadhajtásaival.

A hagyományos regényre csupán az eseménybőség emlékeztet itt. Míg az írói valóságfelfedező (vagy újrafelfedező) szenvedély az ábrázolt kor valóságának már-már epikus teljességét nyújtja, addig a korszerű regénytechnikai megoldások iránti érdeklődés a jellegzetesen modern regényelemek megjelenésében figyelhető meg. A Királyi vadászatban az epizódok, részletek egységes regénykonstrukcióvá rendeződnek. A gazdag, szerteágazó életanyag egy erős szállra, a nyomozásra kristályosul. Popescunak a regény hét történetre osztásával eleve módja van arra, hogy több oldalról közeledjen a keresett történelmi igazság felé. Az eseménysor „vágásai”, az abbahagyás és újratekzés mesteri alkalmazása is az események tér-idő egységének hiányával függ össze. A jelen idejű történés (a nyomozás) nem főesemény a regényben, hiszen minden egyes történetben új cselekményszál indul. (Egyébként se lehetne az, mivel a nyomozás nem cél, hanem eszköz.) A Tică beszélgetőpartnereinek szavaiból kibontakozó rendkívül sokféle történés (különböző színhely, idő, más figurák stb.) érintkezik, egybefut. Popescu nem értelmez, nem magyaráz, mindvégig személytelen marad. Az író tehát nem szólal meg, az általa teremtett regényvilág „beszél” helyette.

A Királyi vadászat egyik — nem lényegtelen — jellemzője a fantasztikum. Popescu hőseit a titkok, rejtélyek atmoszférája veszi körül. Természetesen hozzájárul ehhez az is, hogy az író igen nagy kedvvel, előszeretettel ábrázolja az ősi hiedelme-

ket konzerváló falusi-kisvárosi világot. Sevastița anyó például teknősbékát tesz a szülő nő hasára, mert a békák „megszabadítják a gonosztól mindazokat a helyeket, ahol megjelennek...” A román népi szólások és humor számtalan példáját idézhetnénk a regényből. (Igaza van Kántor Lajosnak: amiben Popescu „... talán egyedül-állót alkotott a román irodalomban, az a népi gyökerű realizmus s a modern világ-irodalom parabolatechnikájának, szemléletének eredeti ötvözete”. — Utunk, 1975. 43. sz.) De abban, hogy a jogtalanul fogva tartott férje miatt aggódó Iolanda temető melletti házában ablakán kitekintve úgy látja, hogy a fehér keresztet le akarnak tódolni a temetődombról a városba, már nem egyszerűen egy babonás nő képzelődését kell látnunk. A misztikumnak többnyire funkciója van a regényben. Néhány helyen viszont (például A Vörös-tenger című történetben) nem indokolt a rejtélyek halmozása.

Befejezetlennek tűnik a regény, a krimifeszültséget feloldó befejezés is elmarad. Horia Dunărițunak felesége kriptát készített, az üres koporsót is elhelyezik benne. De mi lesz Ticával? A titkot nem sikerült ugyan földérite, tanulni viszont mindenképpen tanult. „...mert aki nem tanul a múlt tapasztalataiból..., annak meg kell ismételnie ezeket a tapasztalatokat...” (Kriterion, 1975.)

OLASZ SÁNDOR

Sarkadi Imre novelláiról

SARKADI IMRE MŰVEINEK ÚJ KÖTETE

A hagyaték anyagából közzétett írások első darabja magányos futót mutat be. Számára idegenek a többiek bemelegítő ugrándozásai, groteszkül hat a vetélytárs lihegő igyekvése is, akár az egész verseny körüli hajcihő. De miközben egy kicsit kívülről nézi önmagát is, ott működik benne valami, amiért igyekszik „nem kijönni a tempóból”, amit zavarna, ha a futásban elébe kerülne a „szerepelni vágyók” valamelyike. Öntudatlan, ideges rándulás szorítja aztán ki izmaiból a végső teljesítményt — fanyar öngúny fogja vissza a diadalérzet esetleg harsányabb igényű megnyilatkozásait.

Ehhez hasonló kettősség fegyelmezi a leírást is: a teljesítményt kikényszerítő erőkkal való teljes azonosulásé, és a mindent elidegenített hűvösséggel szemlélődő, hanyag szófukarsággal szóló elbeszélőé. Kettősség, amivel a kötet írójának mégis inkább csak az egyik arculata jellemezhető. Hiszen ehhez hozzátartozik még az ámulni tudás, a derű színei iránti fogékonyság, a — néha akár naivitásig menni tudó — szépet akarás is.

Többek között.

A korábbi novellák inkább az intellektuális érzékenységű, akár kíméletlen illúziótlansággal szóló írókat mutatják. A *szatír* bőrében pontosan szembenéz egymással a lábánál fogva felakasztott és az egyenesen álló, a csúf és a szép, az ártatlanul megkínzott és az ártatlant megkínzó; az, aki érzékelésétől megfosztva végül gondolattá lényegül, azzal, akit érzekei a mindennapok gyönyöreire kötnek — az író pedig, aki elrendezte ezt az abszurd helyzetet, könnyedén és pontosan vesz számba mindent. Borzalmat és gyönyört, a dolgok visszaját és színét, tények és hazugságok szövedékét. Ítélt a mindent fonákjáról látó Marszüásznek a szavaival Apolló fölött, aki csak kudarcát leplezi barbár tettével, és „a dolgokat úgy, ahogy vannak” venni tudó Apollóéval a megalázott, tehetetlenné vált szatír fölött. Mint ahogy a *Párbaj az igazságért* Hektorának és Akhilleuszának szavai és tettei is részben az övéi, noha mindkettejüket távol is tartja magától. Hasonlóan jár el akkor is, mikor a közelmúlt valóságának talaján mozgó *Pokolraszállás* ártatlan, de cselekvésképtelen Ábelének és az erkölcsi gátakhoz nem igazodó, hideg logikájának törvényei szerint azonban cselekedni tudó Zsigmond hadnagynak a kettősét leírja. Az élezettség, az „önámító” hazugságok minden formájával való leszámolni akarás jellemzi talán legjobban a korai Sarkadi-novellákat. Hazugságyűlölet, mely mögött sokszor valami más is ott izzik. Valamilyen szigorú, eltökélt akarásnak a szenvedélye — ami a *Kőműves Kelemenben* is megnyilatkozik —, melyet azonban valami könnyed felületesség is meg-megkísért. (Az *Ódipusz megvakulban*, vagy — más módon — a *Három játéknak*, vagy *Az önámító halálának* a befejezésében.)

Alighanem az *igazság* után nyomozó, annak pontos megfogalmazásában benne feszülő konok szenvedély alakult később át és erősödött cselekvő magatartásra készítő, jellegzetesebben *társadalmi ítéletek* megfogalmazójává. A többnyire parabolikussá stilizált mitologikus történeteknek és ezek szereplőinek a mindennapok

terein mozgó, karnyújtással elérhető emberalakok lépnek a helyükbe. A szerves életanyaggal megtelő írások az őt érzékkel befogadható világ gazdagságából is sokat adnak, legjobb darabjaikban azonban megőrzik erőteljességüket. (Más szóval fogalmazva: alighanem azok a legjobbak ezek sorában, amelyekből nem hiányzik ez az erő.) Drámai összecsapások játszódnak le előttünk: végsőkig keserített életű parasztlak indulatai vetnek bennük lobot, vagyonért-rangféltésért elszabaduló erők pusztítanak el bennük emberéleteket (*Vadlibák*, *A pohártól a traktorig*, *Jég alatt*, *nád alatt*). Az elbeszélő itt is szűkszávu, a művészi távolgártás egy-egy alak vonatkozásában mégis csökken, a majd fanyar, majd metszően éles, majd megint hanyag, „kétfelé vágó” gunyorosság pedig az ítélőbíró egyértelműbb állásfoglalásának adja át a helyét. Hiszen tisztábbak az író számára mutatkozó távlatok: nemcsak rossz életek csödbe vezető útjai rajzolódnak ki a szeme előtt, hanem jobbaknak, értelme-sebbeknek a lehetőségei is. Ilyen utakat kereső, vagy éppen ilyenekre rátaláló emberek markáns alakjait is meg tudja láttatni — bár jobbára csak tragikus formában. (Leginkább az *Elmaradt találkozás* említhető itt, de ide kapcsolódik távolabbról a *Felkelők*, a *Hortobágyon* és az *Életek* is.)

Aztán mintha engedett volna az írói tartás keménysége. A tételessé váló ítéletmondástól, a didaktikussá váló hangtól való jogos idegenkedés éppúgy szerepet játszhatott ebben, mint az idillkeresés, vagy a hanyagul könnyed gesztusokhoz való, korábról eredő vonzódás. A ružinnak jut egy darabig nagyobb szerep az írásban, nem az anyaggal való küzdés energiáinak. Apróbb társadalmi-lélektani megfigyelések követik egymást, gyakorlott tollal papírra vetve. *A házasságközvetítő*, a *Vendégek*, a *Pályaválasztás*, az *Önzők*, a *Még mit nem*, az *Utazás* említhető talán leginkább a kötet darabjaiból azok közt, melyek nem azt a Sarkadit mutatják, akit pályakezdése ígért. Sem intellektuális igényességben, sem helyzet- vagy alakteremtésben, sem a megírás módjában nem adnak ezek érdemlegesen többet a jobb lektúr- (esetleg publicisztikai lektúr-) irodalom termékeinél.

És nem rövid átmenetről van csupán szó. Az utolsók közt szereplő *Beszélgetés a jövőről* nem sokkal mutat rajtuk túl. Tovább él a már korábban is szerephez jutó, kiemelkedő értéket akkor sem adó anekdotizálás is. De a *Vagányok*, a *Szégyen* és a kötetben most először megjelenő *Kánikula* megint arról az emberről ad közvetetten képet, akit az ember-lét égető kérdései izgatnak. A lappangásból bármikor felszínre törni tudó emberi könyörtelenség és a hozzá társulni tudó közöny hideg pontossággal nyer bennük megjelenítést. És ha melléjük tesszük még a *Farkaskaland* magányosan ölni kényszerülő, s az elpusztított magányos vadban mintegy önmaga jobbik alakmására ismerő hőstét, akkor jól láthatjuk, hogy nemcsak a dráma- a dráma-, hanem a novellairó Sarkadiban is megindult a művészi önmagára találás folyamata. A *Memento* pedig mintha *A szatír bőrében* erősebb áttétellel megírt történetnek, a mindent másképpen látás mozzanatának megörökítését újítaná meg, erőteljesebb változatban. A döbbenet „Oszlopos Simeon-i” élményét szorongató távlataiban és pillanatnyi valóságában egyaránt megragadva, realizisztikus lélekrajzhoz társítva borzongató atmoszférát.

Írói magasbaívelés félbemaradását mutatja a kötet?

Messzire kerülve a másfél évtizeddel korábban lezajlott, Sarkadi Imre útját intő-elretentő példának bemutadni, vagy őt az effajta szándékok ellenében mindenképpen megvédeni akaró törekvések vitájától, nem kínálkozik a kérdésre egyszerű felelet. Ha mai prózánkat nézzük, kissé bizonytalanul kereshetjük benne azt a helyet, amelyet föltételezhetően az ő novellái foglalnának el. Az intellektuális író erősödhetett volna meg leginkább, következetesebbé téve fiatalkori kezdeményeit? A parasztíró kisrealizmusa gazdagodhatott volna tovább, átjutva a korábban részben önként, részben kényszerűségből vállalt korlátozásokon? Magányosan elvaduló, de általánosabb összefüggések metszéspontjából eredő életutaknak másoknál élesebb megrajzolásával tudta volna a legjellegzetesebben egyéni írói teljesítményt adni? Vagy pedig mindezek együtteséből alkotott volna új műveket? — Egyik föltételezés sem mondható megalapozatlannak. Egyenes vonalnak az indulását azonban nem mutatják a kötet novellái.

De ha bizonytalanná válhat is tapogatózásunk, mikor azt keressük: merre vezethetett volna Sarkadi Imre pályájának további útja, a *megvalósult értékek* kötetbeni együttesét látva nem kell elbizonytalanodnunk, ha ítélkezni akarunk. A megjelent novellák zöme biztosan állta ki az idő próbáját.

*

A válogatás — a sorozat természetéből adódóan — bőkezűbb a korábbi gyűjteményénél. Egyes kisebb fajsúlyú elbeszéléseknek, vagy például a föltételezhetően filmvázlatnak íródott *Barátság*nak és a *Viharban* című kisregény lényegesen kevésbé sikerült fogalmazványát jelentő *Balatoni vihar* című novellának a közzététele ugyan nem biztos, hogy indokolt volt, néhány — részben már említett — novellának e kötetben történt első megjelentetését azonban mindenképpen üdvözölhetjük. (*Szépirodalmi*, 1975.)

TAMÁS ATTILA

Itt állok, másként nem tehetek

SÜTŐ ANDRÁS KÉT DRÁMÁJA

Vajon mi izgatta Kohlhaas Mihály, Kálvin és Szervét régvolt küzdelmeiben, sorsában Sütő Andrást, a mai erdélyi magyar író? Semmi okunk feltételezni, hogy csupán a színpad nemes fegyverével akart volna bosszút állni Kálvinon, aki Genf puritán prófétájaként és zsarnokaként nemcsak a világi zenét tiltotta a városban, hanem a színházat is; avagy pusztán egy nagyszerű regény adaptációja és a reformáció egykori viszályainak értelmezése lett volna a célja. Közhely, hogy a történelmi dráma, legalábbis a jó történelmi dráma több, mint egy hajdani kor földidézése, színes tabló. Posa márki egy spanyol zsarnokkirály dolgozószobájában szavalja el szenvedélyesen szép tirádáját a gondolatszabadságról, de a XVIII. század végének német nyomorúságát és vágyait kiáltja világgá; Bánk vagy Tiborc szavaiból nem II. Endre korának hangja csap ki, hanem az aktuális nemzeti és társadalmi gond.

*

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapjának* forrása egy klasszikus remekmű volt, Kleist *Kohlhaas Mihály*a: annak az embernek tragédiája, akit „jogérzete rablóvá és gyilkossá tett”. Kohlhaas eszeveszett dühvel, a világot és önmagát fölperzselő indulattal keresi a maga és a világ igazságát, mint a történelem és az irodalom oly sok halhatatlan megszállottja, például Ráby Mátyás vagy Čankar Jernej szolgalegénye. (Különös, bár talán az *Egy lócsiszár* hatása is, hogy egy most induló, kitűnő fiatal elbeszélő, Hajnóczy Péter, ironikusan-patetikusan éppen Kohlász Mihálynak kereszteli el egyik hőstét, azt a harmincegy éves magyar kazánfűtőt, aki ugyancsak az igazságot keresni indul el, napjainkban).

Drámájának alaprajzát, a történet néhány fontos epizódját, a regény főfiguráit a *Kohlhaas Mihály*ból kölcsönzi Sütő, valójában azonban más, más is érdekl, mint Kleistet. Ezt már a dráma elején jelzi, mindenképp azzal, hogy Nagelschmidtnek, aki a regényben jelentéktelen mellékszereplő volt, igen nagy súlyt ad, Kohlhaas nézeteinek alakulásában csakúgy, mint magában a cselekményben. Nagelschmidt az, aki a dráma expozíciójában a reformáció egykori forradalmi szellemét képviseli, a münzeri hagyományt — s nemcsak az urakkal meg a lutheri magatartással szem-

ben, hanem az eseményeket pusztán az írott jog, a törvény nézőpontjából megítélő derék lócsiszárral vitatkozva is. Nekikeseredésében, ha nem volna anakronizmus, azt mondanám, kurucos vagdalkozásában eleinte szinte fantasztának tetszik Nagelschmidt; Kohlhaas megmosolyogja, csitítja, fékezi: bízik Istenben, a fejedelemben, Lutherben, kivált pedig a jogban, a törvényben. Események sorozatának kell bekövetkeznie, mindenekfölött Lisbeth halálának, hogy ráébredjen: gyanútlan bizalma illúzió volt. Csak ekkor szánja el magát az iszonyú bosszúra. És a magánháború csakhamar már-már parasztlázadássá nő.

De Sütő András, mielőtt megkeresné és miközben fölhevíti az események drámai forrójait, színműveknél szinte szokatlan gazdagsággal (és mégis a cselekménybe építve) tömören utal a külvilágra is: az új vallást szaporán elsajátító uraknak a régiéknél is alprább és komiszabb kegyetlenségére, kapzsiságára csakúgy, mint a „szolgálatos fülek” állandó veszedelmére, a balkáni korrupcióra, arra az igazságszolgáltatásra és közéletre, ahol az írott szónak már nincsen saját értelme, csak értelmezése, a hatalmat gyakorlók és kiszolgálók hipokrizsiére — hol megelevenítve őket a drámai folyamatban, hol szellemes, olykor metaforikus (vagy akár aktualizáló) megjegyzésekben utalva típusokra, jelenségekre. Ebben a világban, ilyen világban él Kohlhaas Mihály, az ösztönösen lázadó parasztvezér és a citoyen egy lehetőségének ötvözete; a parasztvezéré, aki szertelen indulatában kastélyokat gyűjt föl, urakat gyilkol, hogy azután szervezetlen és ideológia nélküli csapataival elbukják — és a citoyené, aki 1789-ben lerombolja majd a Bastille-t (hogy nyomban utána új börtönöket építsen helyette...).

Sütő azonban nem csupán Kohlhaasnak ezt az első nagy fordulatát, a dráma első fordulatát robbantja ki, vagyis azt a pillanatot, amikor a Nagelschmidtet nemrég még türelemre intő lócsiszár megindul a törvénytípró bárók ellen; ha csak ezt a folyamatot ábrázolná, csakugyan megrekedne a regény dramatizálásánál. Sütőt a botcsinálta forradalmár megtorpanása és ebből következő tragédiája foglalkoztatja igazából: ebből építi föl a dráma második nagy fordulatát. Kitűnő drámai érzékkel akkor lépteti föl Luthert, amikor Kohlhaas parancsot ad Vencel báró kivégzésére; és Luthernek itt más a szerepe, mint Kleistnél. Ott főként a vallás szavaival igyekezett visszatartani Kohlhaast — itt jórészt politikai érvekkel támad rá. A lókereskedő mégsem érti meg, mi történt, mi történik, nem ébred rá, hogy imádot bálványra, a protestantizmus nagy kezdeményezője ekkor már egyensúlyt igyekszik teremteni urak és parasztok között, sőt, válságos helyzetekben eltökélten a lázadás ellen prédikál: a parasztokkal úgy kell elbánni, mint haramiákkal, hirdette nemrég, a Münzer-felkelés idején: „Szúrjátok, vágjátok, üssétek, öljétek őket. Ha valaki túlságosan keménynek tartja ezt, gondoljon arra, hogy a lázadás tőrhetetlen, és minden órában várható a világ pusztulása.” Kohlhaas nem szövetségest nyer Lutherben, közvetítőt is alig: éppen az új egyház megalkuvásba kényszerült vezére lesz elveszejtője tiltásaival, tanácsaival.

De csak azért, persze, mert a lócsiszár elfogadja a tanácsait: ez a drámai vétsége Sütőnél. Hogy nem következetes és tudatos forradalmár, csak indulatai, ösztönei hajtották a tronkai vár ellen, s most visszakanyarodik eredeti álláspontjához: illúzióhoz.

A bitófa lábánál már csak egyetlen pillanata marad az újabb fölismerésre, a harmadik fordulatra. Ennek fölismerésére, hogy megcsalták; hogy mégiscsak Münzer útján kellett volna maradnia: „Az a jó — mondja Nagelschmidtnak. — Az a legrövidebb. A hazavezető.” De mégsem ezekkel a szavakkal zárul a dráma: jelképes, hogy Nagelschmidt, a következetes forradalmár mondja ki az utolsó szót, s az nem csak a félrevezetett és önmagát ábrándokkal kápráztató Kohlhaas tragédiájára utal, hanem egyszersmind az új forradalmakat, az örök forradalmat ígéri.

Hogy az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (amelyet egyébként Magyarországon a kaposvári színház mutatott be) ilyen meggyőző erővel követi nyomon hősének sorát a kohlhaasbrückeni háztól a drezdai piacérig, azt a dráma politikai-gondolati vonulatának és a magánéleti motivációknak teljes egysége biztosítja. Kohlhaas nem

olyan ember, akit eszmék indíthatnának meg a bárók ellen: személyes sérelmei kényszerítik rá, hogy fegyvert ragadjon, lóra üljön és porig égesse a kastélyokat. Sütő András drámája Kohlhaas nehezen megszülető elszánását épp oly hitelesen készíti elő és épp oly nagy erővel robbantja ki, mint amilyen eleven és hihető az események ritmusának felgyorsulása, majd a brandenburgi lókereskedő indulatainak ellobbanása, Kohlhaas megzavarodása, magáramaradása, illúzióinak újbóli eluralkodása és a végső, újra föltűnő remény. Hiteles és árnyalt márcsak azért is, mert vonzó-taszító erővonalak közegében, gyújtópontjában alakul, épül a dráma (vagy inkább tragédia): a hajthatatlan forradalmár, a komisz várúr, a gyáva és áruló írástudó, az imádott feleség az a négy nagy meghatározó erő, amely a társadalomba ágyazva éppúgy megszabja Kohlhaas útját, mint alkati elrendeltesé.

*

A reformáció történetének nem sokkal későbbi időpontjában játszódik a kötet másik drámájának, a *Csillag a máglyának* cselekménye. Kálvin és Szervét egykori küzdelmében alighanem az emberi szellem és magatartás két homlokegyenesen ellentétes lehetősége ragadta meg Sütő érdeklődését. Viadaluk már kortársaik szemében is több volt egyszeri, különleges esetről. A genfi máglya fénye a megcsontosodó egyház terrorjának és a szellem forradalmi szabadságának, a homo unius librinek és az örökké elégedetlen, kutató értelemnek párbaját világította meg előttük. „Ki az eretnek? — kérdezi gúnyosan Castello, Szervét híve és Kálvin ellenfele. — Mindenki, aki nem követi a mi meggyőződésünket...”; Szervét radikális tanainak, emberi példájának és Kálvin gyilkosságba torkolló türelmetlenségének tanulsága éppen egy nagy erdélyit, Dávid Ferencet segít meg abban (nem sokkal később), hogy elinduljon merész útján és elsőként nyilvánítsa ki, Szervétet követve, de túl is lépve eszméin, a vallási türelem törvényét.

A *Csillag a máglyának* az indítása a legerősebb. A párizsi jelenet igazi drámai expozíció; aki úgy veszi kezébe a könyvet, úgy ül be a színházba, hogy nem ismeri Szervét történetét, az is megsejti, hogy Kálvin és Szervét testvéri barátsága, elvi szövetsége előbb-utóbb szét fog bomlani: Sütőnek ugyanis a szinte modern tragikomédiába átforduló, félelmetes és egyben mulatságos házkutatási epizód során arra is marad ereje, hogy fölvezolja a két jellemet. Kálvin a gyakorlati ember, az elhivatott politikus elszántságával tör célja, a hatalom felé, noha a hatalmat persze csak eszköznek tekinti az elv szolgálatában; Szervét örök forradalmár, a szellem korlátlan, feltétlen szabadságának híve. Kálvin ekkor még azt vallja ugyan, hogy „...nem keresztényi eljárás az egyházból kitaszítottakat fegyverrel üldözni és megtagadni tőlük a szabad vizsgálódás legelemibb jogát, nem keresztényi eljárás az eretnekeket megölni, őket tűzzel és vassal pusztítani”, de csak azért gondolkodik így, mert még nincsen „saját” egyháza, nincsenek saját eretnekei: alkata, fanatizmus már magában rejtja a majdani zsarnok lehetőségét; Szervét minden béklyót elvető, tiszta, következetes logikája, szellemi függetlensége, járatlansága az evilági dolgokban előlegezi mártíriumát. Sütő itt még épp csak jelzi a kettejük szövetségében megbúvó ellentétet: jelen van már, de most még erősebb, fontosabb az ifjú barátság, sőt majdnem hogy nézetazonosság, csak annak árnyékában sejlík föl az, ami elkerülhetlenné teszi összeütközésüket. A hitnyomozó szellemesen megformált, sátánian „modern” alakja még nem robbanthatja ki ezt az ellentétet, sőt éppen hogy összetartásra készíti a két fiatal tudóst. (Egyébként drámai telitalálat, hogy a hitnyomozónak később is funkciója akad: Genfben majd éppen Kálvintól fogja kikérni Szervétet a francia király és inkvizíció megbízásából.) — A második, vienne-i kép továbbgördíti a cselekményt, s jóllehet Kálvin nem lép színre, megtudjuk, hogy időközben hatalomra került, Genf zsarnoka lett, s mint ilyen alkalmasint megtagadta hajdani eszméit, hiszen megtagadja barátját is. Ennek a jelenetnek külön feszültséget ad az okos és kegyetlen inkvizítor remekül megrajzolt alakja. A hatalmat gátlástalanul kiszolgáló, kíméletlen Ory ugyanis nem egyszerű végrehajtó közege a katolikus egyháznak, kihallgató terme nem csupán a hóhér

előszobája: arra törekszik, hogy megértse (sőt: áldozataival megértesse) a világ irgalmatlan mechanizmusát. És közben még gyönyörködik is; ő nem a foglyok testi, hanem lelki megkínzását élvez: szellemi szadista.

A drámának e kitűnő indítás után fölfelé kellene ívelnie, a helyzet e sokértelmű — és mégis oly egyértelmű — exponálása után az olvasó (a néző) természetesen a két főhős emberi és eszmei összecsapását várja. Az eszmei nem is marad el. A második és harmadik fölvonásban hosszú, sőt olykor hosszadalmas viták töltik be a színpadot, Szervét és Kálvin elvei többszörösen is összecsapnak. Kálvin, a hatalom birtokosa, végül is letiporja, máglyára veti Szervétet: fölismeri, hogy ifjúkori barátja, mint Ory, az inkvizítor mondta, rosszabb ellenségeinél: az ellenzéke. Szervét nem azért veszedelmes, mert hittudományi kérdésekben nem ért egyet Kálvinnal: sokkal mélyebb, lényegesebb okból az: azt vallja, hogy az egyház — egy egyház — nem csak akkor bukik meg, ha belső vagy külső erők megdöntik, hanem akkor is, ha elárulja uralomra jutása előtti, egykori elveit és gyakorlatát, ha már csak nevében azonos hajdani, forradalmi önmagával. Az ilyen egyház, mi sem természetesebb, kérielhetetlenül üldözi ellenzékét, eretnekeit, azokat, akik továbbgondolni és továbbvinni igyekeznek mindazt, amit egykori elnyomatása idején vallott, tett. A konfliktus adva van, a tragédia elkerülhetetlen. Kálvin és Szervét egyaránt elmondhatná a mozgalom nagy kezdeményezőjének, Luthernek szavait: „Itt állok, másként nem tehetek”; itt, a Saint-Pierre szöszékén, és amott, a máglya előtt. Az egyik éget, a másik megégettetik.

Sütő drámájában ez a gondolati, vagy ha úgy tetszik, társadalmi, történelmi, politikai összeütközés két súlyos egyéniségbe kíván öltözni. Szervét rajongásának, eltökéltségének, konokságának akkor van hitele, ha egy nagy jellem adja fedezetét; s persze az is szükséges a drámához, hogy Szervét jelentős személyiséggel csatázzon, egy olyan Kálvinnal, aki az egyházat, az eszmét, a várost nemcsak vakhitből védelmezi, hanem őszinte hittel is; aki épp ezért győzi a vitát eretnekével. Csak két igazság — vagy vélt igazság — ütközéséből pattan ki igazi tragédia; ha bármelyik erőtlén, a küzdelemnek nincs feszültsége, mert nincs valódi tétje. A nagy drámák azonban az igazságok hierarchiáját is ismerik, s cselekményük során épp ezért némileg elbillen a mérleg — etikailag is, lélektanilag is. Sütő pontosan tudja ezt: „Az igazi drámai feszültség — mondja egy nyilatkozatában — akkor jön létre, amikor annak az igazában hiszünk, aki éppen ezt fejtegeti, és talán csak a legvégen derül ki, hogy voltaképpen melyikük a történelmileg meghatározott igazság hordozója.” De hogy Szervét és Kálvin igazsága közül melyiket választja, az már meglepí az olvasót; azt is, aki történelmi tapasztalatai alapján nem a zsarnokká vedlett hitújító mellé állna, azt is, aki tudja, hogy Castelliótól és Dávid Ferenctől kezdve Voltaire-en keresztül egészen a polgári humanistákig és a modern forradalmárokig az írók, gondolkodók rokonszenve jobbra Szervét, nem pedig a Szervétet megegyező Kálvin felé irányult. Sütő rokonszenve, vagy legalábbis történelemszemlélete megfordítja ezt az értékrendet: Kálvint nemegyszer Szervét fölé hagyja magasodni vitáik során, a genfi diktátor „reálpolitikájá”-nak érvei már-már diadalmaskodni látszanak a földönfutó filozófus nemes, de kissé elvont és naiv rajongásán, meddőnek és korszerűtlennek sejtetett szabadsághimnuszain. (A budapesti előadás egyébként igencsak módosított ezen az erőviszonyon, Szervét javára.) Sütőnél persze szándékos a dráma elején kialakult egyensúlynak *ilyen irányú* elbillentése. „Kálvin — folytatja idézett nyilatkozatát — valójában kényszerűségből cselekedett, mert ha Szervéttel szemben elnéző lett volna, az alkalmasint nem válik hasznára a maga mozgalmának. Márpedig azóta, az idők folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy kettejük harcában Kálvin eszméi bizonyultak társadalmilag hatásosabbnak.” De a „társadalmi hatásosság” ilyen értelmezése filozófiailag és politikailag egyaránt elfogadhatatlan, s természetesen nem csak azért, mert visszalépés Castellió, Dávid Ferenc vagy Voltaire és a többiek álláspontjához képest, hanem azért is, mert akarva-akaratlan igazolni kívánja a történelemnek azóta végbement sok csúfos, káros, végzetes aktusát.

Tételét Sütő azzal is hangsúlyozza, hogy Kálvin alakját gazdagabban, épp ezért elevenebbnek, emberibbnek is ábrázolja, mint Szervétet. Kálvinról, ha nem is sokat, de megtudunk ezt-azt: föltűnik a színen felesége, Idelette, szó esik száműzetéséről, gyermekei haláláról, testi és lelki szenvedéséről; belső átalakulásának folyamatát nem követjük ugyan nyomon, de két fontos stációját mégis látjuk: Genfben már más, mint ami Párizsban volt, fanatizmusa, hatalomvágya, hiúsága, zsarnoki puritanizmusa időközben kibontakozott, eluralkodott rajta. Szervét viszont merőben statikus és ezért szegényesebb, érdektelenebb alkat, egyéniség: rajongásának hőfoka Párizs óta mit sem emelkedett vagy csökkent, jellemén nem faragott az idő, kamasz most is; magánéletéről pedig semmilyen információt nem kapunk, nemhogy az a dráma építőköve, fordító motívuma lenne. „A történelmi színdarabnak minden egyében kívül még egy külön problémája is van: a történelem politikumának és a szereplők magánéletének összeolvasztása” — szögezi le Schöpflin Aladár. Fülöp király és Don Carlos politikai szembefordulása összefonódik szerelmi versengésükkel; Bánkot nem csak Tiborc monológja és a magyar urak elégedetlensége tüzei Gert-rudis, az idegenek ellen, hanem a féltékenysége is. Sütő nem törekszik eléggé erre az összeolvasztásra, kivált Szervét magánéletét nem bontja ki, az eszmék harcát nem toldja meg vagy nem találkoztatja a magánélet színeivel, elemeivel. Igaz, Schöpflin tétele nem esztétikai kánon, az eszmék ütközése elképzelhető a színpadon a személyiség, a magánélet gazdagabb rajza nélkül is — de az efféle drámaszemlélet más formát, stílust követel meg, mint amilyenrel Sütő András él; elvontabbat, parabolisztikusabbat talán, vagy akár ironikusat (mint Jancsó legjobb filmjeiben, avagy némely szándékosan anakronisztikus modern történelmi drámában: itt megengedhető, hogy a főhős vagy a főhősök pusztán gondolatok szócsöveként jelenjenek meg). Sütő a *Csillag a máglyán* második s kivált harmadik felvonásában nem tudott — vagy nem akart? — választani az indító képek módszere és az absztrahálás lehetősége között, ezeket vegyíti, mégpedig nem mindig s nem teljes sikerrel, néha már-már az iskoladrámák hagyományát követve. Néhány kitűnő, robbanóan izgalmas jelenet ellenére (ilyen például a vádló és a vádlott összeláncolása) a ritmus meglassúbbodik, a viták olykor didaktikussá vagy illusztratívává válnak, ismétlésnek hatnak. Kálvin és Szervét eszméinek és sorsának alakulása ugyanis nem tud egy *harmadik* fordulatban megnyilatkozni, mint Kohlhaasé az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában*, a drámai építkezés betetőzéseként: amikor Kálvin börtönbe veti Szervétet, annak sorsa, sőt voltaképp mindkettőjüké beteljesedett; ami utána következik, már nem tartogat izgalmat, meglepetést. (A szószék nagyjelenetében egyébként Kálvin, Szervét és Fárel szövege némileg összezavarodik, az ígért polifónia helyett hangzavart kapunk: efféle megoldás csak a zenében sikeres, ahol a szólamok vagy motívumok egymással feleselve vagy egymást erősítve harmóniában olvadnak össze. A színpadon csak egyetlen eseményre, szövegre, hangra figyel a néző.)

De a *Csillag a máglyán* nagyerejű zárószavaiban Sütő András ismét fölragyogtatja vitathatatlan drámairói képességeit — sőt azt is, amit oly ritkán enged szabadjára: költészetét. Szervét, Kálvin, Perrin, Fárel és a többiek bonyolult s talán nehezen követhető vitáinak lankadtsága után a máglyára induló Szervét döbbenetes szavakkal búcsúzik önmagától és a közönségtől, mindenek ellenére, Sütő szándéka ellenére is Kálvin fölé magasodva most: „Nyitott szemmel aludj, Szervét Mihály. Mint a viaszbabák, mint a játékbabák! Az Új Jeruzsálem kövei között nyitott szemmel aludjatok, jó emberek. Mint a viaszbabák. Mint a játékbabák.” A kissé fáradt olvasó szeme előtt *ekkor* jelenik meg igazából Champel mezeje, a máglya. És végigfut hátán a hideg.

*

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában* mintha azt írta volna meg Sütő András, hogy vannak helyzetek, amikor a forradalmat ki kell robbantani, következetesen végig kell gondolni és harcolni, még ha a jelenben kevés is az esély győzelmére (mint a parasztháborúk vagy a párizsi kommun idején). A *Csillag a máglyán*

mintha azt példázná, hogy a győzedelmes egyház óhatatlanul megcsontosodik, megmerevedik, ha uralmon akar maradni — s egyben azt, hogy a hatalomhoz minden erejével, minden eszközzel ragaszkodó egyházfő-politikus és a szabadság gondolatát, gyakorlatát beteljesíteni kívánó forradalmár igazsága egyaránt igazság, sőt olykor az utóbbi álmodozás csupán, csak az előbbi megvalósítható.

Elgondolkodtató, különös, hogy ez az üzenete Sütő két drámájának — vagy legalábbis ilyen értelmezésre is lehetőséget ad. (*Kriterion*, 1975.)

RÉZ PÁL

Költészet és létértelmezés

KERESZTURY DEZSŐ: ÉGŐ TÜRELEM

Keresztury új verseskötve a mai magyar líra átlagából törvényt kereső szenvedélyével, eredeti filozofikus igényével emelkedik ki. Az elemzés hálóját tágabb világra veti rá, mint a közvetlen tapasztalat: nem az esemény, hanem a lét a költő-élménye, a konkrétumot meghaladó tágasságával. A vers kozmosz- és önértelmezés-egyszerre, a „kettős arcú sors” vallatása: a történelem mint szülői „...parány-világok napjait feldúló hallalikus vérszomjas tébolyát”, ám miképp váltja át „...határtalan naprendszerek személytelen törvényeit emberszóra”. Az alkotó én jellemzője a metafizikát kutató ösztön, mely az egyszerűből, köznapiból szüntelen az egyetemes, általános felé tekint. Nem a banális életet élő reflexember, hanem a „megkötözött szabadsághős”, akinek sosem az illúzió, hanem a bizonyosság ad nyugalmat. Gondolatisága mégsem valamiféle holt didaktikus tantételeinek összege, hanem mindig a megismerés drámáiból, a történelmet alakító-eisenvedő ember dilemmáiból bontakozik ki. Ellentmondások érlelik, feszítik:

*A csillagokig tör föl a hit;
ami miénk, feldúlják itt lenn,
s kitűzzük a közönyös úrben
erőnk hódító zászlait.*

Egyazon törvény hatalma parancsol, mégis „...csak a múlandót érdemes szeretni, csak a tűnékenyt érdemes keresni”.

Gondolati költészetét nem csak a doktrinárségtől — a hagyományos Ószikék-líra-rezignált bölcselkedő hajlamától is el kell határolnunk. Ne tévesszen meg senkit a kötet címével Aranyra emlékeztető záróverse, a *Mindvégig!* A képekben lobogó láng: túlmutat a megfáradt ember öngyötrő panaszában. Az ősz itt nem az eliramló élet-jelképe, nem az elmúlás évada, hanem — a reneszánsz öregségzemléletére emlékeztetően — a beért termésé, a gazdagodásé, a rendteremtésé. Mérsékletre, fegyelemre fogott vitalitás, és nem nosztalgikus mélabú. A költő, a „fegyelembe bújt lump”, szerpentin, lankán is fölfelé halad, s mintegy fölszabadítja szorongásából a gondolat: „Miért kétségbeesünk azon, hogy az életbeli rend érvényes ránk is?” Legfőljebb sztoikus, de nem szkeptikus; mert beszűkült létben is teljes emberként akar élni: „Legyek magamnak is kaptatója: kavics formálója: simító erő, de tömörítő, hogy szikrák pattanjon, acél ha üt rám.” Magánya se a kivetettségé, még ha úgy tűnik is, hogy „ingó vízre feszített ég”. A számvetés jogát, a mérleg megvonását se hagyja az utókornak; ítélőszéke az „itt és most” legyen, követeli. Találónan fogalmazza meg önarcképét, életelvét:

*sokszoros arc: nem előre-hátra,
tekint fel is, le is, kifelé s magába.*

A feladatvállalás sem önkorlátozás:

*rendezni, mi részed lett, a tébolyt,
egy életet megér.*

A vers: a mindenség lírai birtokbavétele, „a porló életén” átsejlő rend.

A lét vállalása költészetében mindig üdvtanba, morális tanításba megy át. Jó megfigyelés a Sötéré — Keresztury gondolati hajlamának erkölcsi átszövöttségéről. „Latin és mégis puritán: teli sajtó lelkiismerettel és felelősségérzettel.” Akkor érzi otthon magát a világban, ha nem az önérdek, nem a félsz, hanem a szolidaritás a törvénye. Az ember sorsát nemcsak a gép kétarcú, démoni és angyali hatalma határozza meg, hanem belső szándéka is. Idegennek érzi a magatartás szélsőségeit: az individualizmust, a romantikus próféta-ságot, a személyiség elfojtását:

*Mi jobb: az üdvösség? a sziklasír? vagy úgy
vegyülni el a létezés múltó s örök
sodrában, mint a fény, árny, felleg, évszakok...?*

Értékkészletében nem a szenvedély önemésztő elfogultsága, hanem humánus és kollektív tett a fontosabb; a játék, az alkotó láz, „a testvér-vágyból felépülő ház”. A hitvallók moráljával szemben a sziklavájóké. A „szívósan hajló fűzfagally” példája.

A kötet legnagyobb gondolati s költői teljesítménye a *Triptichon*, amely — mint egy modern XX. századi Gilgames-eposz vagy Juhász Ferencre emlékeztető verses esszé — világlátásának összegezése. E dantei léptékű mű a természet s a lélek párhuzamával indít:

*Lélek: örökké itt van s elsuhan,
láng szív pernyéje, méz epe,
magát lezáró párhuzam,
dallam: hang s ritmus összege;
harc: cél s erő gyümölcse: tett;
sóvárgás: kint s bent végtelen;
bilincsoldó, teremtő képzelet;
szabad sors, végső értelem.*

Majd megmerül a világ gazdagságában, amelyet — alkony és hajnal közt — az idő bont ki; amely a költészet nyelvén álom és valóság, látomás és emlékezés, sors és képzelet, mítosz és ráció, meditáció és szorongás. A harmadik rész — a születés és halál végpontjai között — az élet stációit járja be:

*születés halál közt pár pillanatra
lehetsz egész magad; kigyúlsz,
bár hullva hullsz
és szétfreccsensz a változásba halva.*

Zaklatottabb, modernebb, sokszínűbb költészet az *Égő türelem*, mint volt a *Dunántúli hexameterek*. Önuralom és keserűség, belátás és nyugtalanság hullámszik benne. Az ambivalencia, a belső konfliktusosság jele az önmegszólító-kérdő drámai monológforma is. Érdekes új fejlemény a groteszk megjelenése. Ilyesféle sorok is olvashatók a kötetben: „Kötél nyakadon a fény értelem, erőd lötytyedt bőr, avas nyári vaj, véred agyadon kiforr.” „Egy másik verséből a végzet mint Gorgó-arc pillant ránk, s a „hurokba dugott megkínzott fej” látomása döbbsent meg. Kinó a közönyből

a gyász, vad éjszakai ordításban szakad föl. E belső tépettséget, „akár a mértan ábrái, szerkezeteik, szimmetriáik hálójával”, a művesség formakultúrája fegyelmezi. A gondolat pórázáról sose szabadul el a kép önálló életre; a kompozíció zárttsága, logikája az érzelmek áradását mindvégig mederbe szorítja.

Az imént már elemzett ciklikus bölcselő költemény mellett gyakori műfaja a portrévers és az epikus emlékezés is. Az előbbire a *Zrinyi* és a *Széchenyi*, az utóbbira az *Emlékezés apámra* a legjobb példa. Legkevésbé sikeresnek az alkalmi vers mondható (*Egy firenzei kirakat előtt*, *Kiállítás* stb.). Ezekben néha nehézkes pártosza téved a hang, prózába hull a gondolat, didaktikussá szürkül a mondandó. Költői alkatának inkább megfelel a műalkotás-, mint az élménykifejező líra, a lírai én közvetlenségével szemben annak stilizáltsága.

Kései virágzás? Az, de költőjének nem hátrányára, sőt előnyére. A megelőző sok évtizedes tudósi és kritikusi munkálkodás nem vált lírája ártalmára. A rendkívüli szellemi készültség, ahelyett hogy filozopter bágyadtságává hervasztotta volna, inkább érlelte intellektusa érzékenységét, növelte hangja kifejező erejét. Rokonsága az angol barokk és a német klasszicizmus eszmékben gazdag lírája. Mondandója azonban korszerű:

*sodródj, szárnyalj, halódva is
életre készen!*

Az ember arra született, hogy meglelje helyét s szerepét a világban. „Nincs más: vállalni, ami van.” Ez létértelmezésének lényege. (*Magvető*, 1975.)

GREZSA FERENC

Szilágyi István: Kő hull apadó kútba

Nem könnyű olvasmány Szilágyi István új regénye, már csak azért sem, mert története inkább a lélek zárt színpadán játszódik, nem a cselekvés fórumán. Ahogy előrehaladunk a kitérők, az epizódok és kommentárok sűrűjében, úgy bontakozik ki a pusztá történet a szemünk előtt. És ahogy megismerjük a történetet, úgy válik egyre fontosabbá és jelentősebbé az egymást átszövő epizódok és kommentárok buja tenyészete. A történet váz lesz csupán, amely persze eléggé karakteres, eléggé teherbíró ahhoz, hogy hordozza a részletek, kommentárok és utalások szerves rendbe álló tömegét. Valójában ezekben a kommentárokból és utalásokból ölt alakot a sokrétű regényvilág. A *Kő hull apadó kútba* ugyanis olyan gazdag valóságanyagot és ha szabad mondani, olyan súlyos történetfilozófiát hordoz, amely csak a regényvilág rétegei szerint közelíthető meg. Szilágyi István művében külön kell választanunk a *lélektani regényt*, a *szociológiai rekonstrukciót* és a *történelmi példázatot*.

Először is lélektani regénynek kell látnunk, méghozzá olyannak, amely kivételes erővel és hitelességgel idézi fel a főhős: Szendy Ilka egyéniségét, tudatát, sőt ösztöneit. A történet viszonylag egyenes vonalú. Szendy Ilka gazdag tímárnemzetség utolsó sarja, aki örökölte a tartást és a vagyont, s hozzá valami csökönyös, konok igényességet, amely magányra ítélte, arra, hogy méltó társ nélkül élje le életét. Fiatal leányként egy legátus alkalmi szeretője lett, teherbe esett, a nemkívánt magzattól megszabadult, árva maradt. Különben alig történt vele valami. Aztán, szélsőből vagy torkig érő magánya következtében, egy napszámos, Gönczi Dénes szeretője lett. Valójában egyikük sem vállalja a viszonyt, Ilka a test cselének tartja,

amely erőt vett a lélek szabadságán; Dénes pedig kényszerűségnek, amelyet az úri „kisasszony” parancsolt rá, és ő legfeljebb engedelmeskedett, szabadjára eresztette ösztöneit. A kisváros, ahová a leány; és a falu, ahová a férfi tartozik, egyaránt elitélné, képtelenné tartaná ezt a kapcsolatot. Az ősi szokásrend megsértését látná benne, amely mindenkinek kijelöli a társadalmi helyét és megszabja erkölcsét, viselkedését, egész életét.

A kikényszerített, de nem vállalt szerelmi viszonyoknak valamiképpen be kell fejeződnie, a megsértett szokásnak és etikának helyre kell állnia, ezt érzi mind a leány, mind a férfi. Dénes ezért választja az amerikai kivándorlást, mint lehetséges menekülést, ezért hagyja el feleségét és gyermekeit. Ilkát a menekülési szándék bosszúvággyal tölti el, és utolsó éjszakájukon leszúrja a férfit. Testét egy apadó kútba veti, kövekkel rekeszti el, a kút felett egy ólban malacokat nevel. Gyermekei gyanánt dédelgeti, finom gyolcsruhákba öltözteti őket. Kényszerképzetek és kényszer-cselekvések rabja lesz. „A kút töltése — olvassuk —, a malacokkal való bajmóldás olyan valóság volt — talán az egyetlen —, melyben lelke nyugton lehetett. A cselekvés és a cselekvéssel rálátás nélkül együtt haladó tudat egységének ezek a pillanatai oly légmentesen illeszkedtek egymáshoz, hogy még bár arra sem figyelt, jól zárja-e be a kaput, és nem ügyelt kútapasztó, malacdédelgető titka leplezésére sem. Mégis, ilyenkor sohasem fordult elő, hogy ne lett volna bezárva a kapu. És mindig olyankor hajolt le egy-egy köért is, mikor senki sem láthatta.”

Szendy Ilka a bűn és a lelki kényszer világában él, egyéniségétől mégsem lehet megtagadni a rokonszenvet. Sorsában van valami tragikus, már csak azért is, mert a pusztulást, az erőszakos halált ő sem kerüli el, sőt mintha keresné, elébe megy. És alakjában is van valami tisztaság, valami „artemiszi” jelleg, mint Németh László rideg és kegyetlen nőalakjaiban, Kurátor Zsófiban és Kárász Nelliben. Szilágyi István hitelesen és árnyaltan ábrázolja azt a lelki mechanizmust, amely a leányt szörnyeteggé teszi. De arra is rávilágít, hogy a szörnyeteg sors nem pusztán a személyiség belső logikájából fakad, hanem az Ilkát körülvevő szociális környezet természetéből, jellemtorzító viszonyaiból is.

A *Kő hull apadó kútba* ugyanis a mesteri lélekrajz mellett társadalomrajzot ad. A regénynek van egy szociális jelentésrétege, amely tér és idő pontos meghatározása, egy eltűnt világ művészi rekonstrukciója révén mutatja be a századforduló magyar társadalmának egy szektorát. A történet „Jajdonban” játszódik, az 1904-es orosz–japán háború idején. „Jajdon”, ahogy a borítón látható Wesselényi-szobortörödékek figyelmeztet, és ahogy a környezetrajz igazolja, Zilahhal azonos. A századfordulón magyar kisváros, Szilágy vármegye székhelye, a Partium egyik ősi és nevezetes városa. Megyei urak, parasztpolgárok és főként mesterek, iparosok lakják, Szendy Ilka családja és környezete is az utóbbiakból áll. Ez a nagymúltú és dolgozó réteg széthullóban van, szinte vegetatív életet él. A töltöttkáposztán és a fanyar borokon kívül alig érdekli más. Már az iparral is alig foglalkozik, a mesterek nem nevelnek inasokat, nehogy pár év múlva versengeni kelljen velük a vásárokon. Idegen számukra a nagyvilág, az ország, a köröttük zajló, készülő történelem. Sodortatják magukat a lét közönyös hullámaival, megtörténik velük születés, élet és halál, anélkül, hogy változtatni akarnának sorsukon. „Jajdon például ez idő tájt még nem »látja«, csupán — pillanatok láncolatába foglalva — »éli« önmaga idejét. Az emberek születnek — gondjuk tovább a fönmaradás. Meghalnak — s ezzel megszűnnek a fönmaradás gondoljai” — olvassuk a regényt.

Pedig, ahogy Ilkának, ennek a hagyományos iparos rétegnek is vannak erényei. Szakértelme, ügyessége, a mesterség iránt érzett szeretete egészíti ki közönyét, dolyfét, azt, hogy télenül nézi saját pusztulását is, és nem érez semmi felelősséget a kivándorlásba kényszerülő földnélküli parasztok, maga az ország sorsa iránt. A mesteri tudást, a tehetséget elfedi, agyonnyomja, felemészti a zsíros jólét és a nehéz közöny. Jajdon is „elefántemető”, ahogy Németh László Csomorkánya; jobbra való, magasabbra hivatott emberi sorsok sírja. Mint ahogy, akár jelképes lehet, Gönczi Dénes igyekvő akarata, dolgozó karja is az „apadó kút” martaléka lett.

„Apadó kút” az egész századeleji magyar (és erdélyi) világ, ahogy Szilágyi István regényében megjelenik. „Apadó kút”, amely tehetetlenül várja a „hulló köveket”. Aligha véletlen, hogy a kolozsvári író is a századfordulót választotta történelmi szintér gyanánt. Spiró György, Deák Ferenc és Gion Nándor után ő is érzi, hogy újabb kori történelmünk nagy fordulata valamiképpen a századfordulónak abban a világában történt, amely a millenniumi díszelgéstől tartott az első világháború történelmi katasztrófáiig. A század magyar történelme, legalábbis amit ez a történelem eddig hozott, a századforduló tehetetlen, közönyös és hazug világából veszi eredetét. Szilágyi István is ezt a századfordulós Magyarországot idézte meg, regényének ez ad példázatos erőt. Példázatos erőt, amely ugyanakkor nem teszi elvont parabolává a regényt. A *Kő hull apadó kút*ba nem általában a történelemtől (még csak nem is a magyar történelemtől) beszél, hanem korhoz kötötteen a magyar (erdélyi) századforduló világát, fenyegetettségét és tehetetlenségét mutatja be.

A lélektani, a szociális és a történelmi jelentésrétegek, ha elemezni akarjuk Szilágyi István művét, szétválaszthatók. Önmaguktól azonban egyáltalában nem válnak szét; autonóm, szuverén regényvilággal, ha tetszik, „műgegésszel” találkozunk. Olyan rendszerrel, amelyben minden összefügg, minden kölcsönös, amelyben a lélektan, a szociológia és a történelem egymást magyarázza, egymást egészíti ki. Ez az egység, a regényvilág szerves és ökonomikus rendje ad Szilágyi István művének kivételes esztétikai erőt. De nemcsak ez: nyelve, stílusa is, amely eredeti kifejező erővel, pontos fogalmazással, ugyanakkor „látomásos” képzélettel, elégikus zengéssel beszéli el a történetet, érzékelteti az árnyalatokat. A romániai magyar irodalom, úgy látszik, szinte minden esztendőben letesz elénk egy nagy regényt. Sütő András (*Anyám könnyű álmat ígér*), Szemlér Ferenc (*A mirigy esztendeje*) és Bálint Tibor (*A Zokogó Majom*) könyvei után most Szilágyiét. Az „év regénye” alighanem a *Kő hull apadó kút*ba volt. Nemcsak a romániai magyar irodalomban, az egyetemes magyar prózában is. (*Kriterium*, 1975.)

POMOGÁTS BÉLA

Végh Antal új könyvei

„Legutolsó műve, a *Miért beteg a magyar futball?* széles körű érdeklődést váltott ki...” — olvasom Végh Antalról új könyve, az *Ökörősrítő* borítóján, s arra gondolok, írhat ő akármit, annyi olvasót már sosem hozhat izgalomba. Sőt az is megeshet, hogy e kivételes siker árnyékában értékesebb munkái is melléktermékké degradálódnak. S mert régóta tartok ilyesfajta veszélytől, most rácsaphatnék: no, uram, elérte, amit akart, de hogy a szépíró hogyan bírja majd ezt a reflektorfényt, arra befizetek.

Mivelhogy én az elbeszélő Végh Antalra fogadtam, s ma is azt tartom a leg többre, noha országos figyelmet szociográfikus írásaival keltett. Tagadni az utóbbiak fontosságát sem akarom, sőt azt hiszem, hogy némely témákban az ő szókimondása nevesebb pályatársaira is kedvezően hatott. S meggyőződésem, hogy a futballkönyv is súlyosabb problémák átgondolására bujtogat, mint amennyi igazságot módszeresen igazolni tud. Ezért sajnálom, hogy nem alaposabb.

S miért nem az? Tettem fel a kérdést már korábban is, mikor égetően fontos publikációit pontatlanságai miatt ki lehetett kezdeni. Valószínűleg azért — gondolom most —, mert a lényeg átlátásának szépírói bizonyossága és a kibeszélhetés türelmetlensége közepett nem volt sem kedve, sem ideje a hézagatlan felderítésre. Kárát vallotta ennek a munka is, ő is, de az igaz, hogy az árnyalatok felderítését — miután ő a nehezét kimondta — már mások is elvégezhetik.

Az elbeszélő azonban nem áltathatja magát ezzel. Igaz, a színvonal itt is egyetlen. Akad elnagyolt, leegyszerűsített figura, kimódolt bonyodalom, gyakran bőbeszédű az előadás is, de ahol elemében van, a részletezést is szükségesnek érezzük, értékesnek minden mozzanatot. Hol van tehát elemében? Ha erre válaszolni tudunk, talán kudarcairól is érvényesebbet mondhatunk.

Nem lehet véletlen, hogy már előző novellás kötetében, az *Aranyalmában* is a címadó novella volt a legszebb. Még előbb, a *Nyugtalan homokban* az *Egynapi boldogság*. Most pedig, tehát az *Ökörsiratóban* az *Amíg az ember él*... — S nem csak én érzem ezt így, Rónay György is az *Egynapi boldogságról* írta: „...hibátlan, egészen a legutolsó mondatig.” Az *Amíg az ember él* nem csak hibátlan — s ebben a Magyar Nemzet kritikusa, Tarján Tamás is megerősít —, megrendítő is. Ez a novella, mint a többi is, egy öregasszonyról szól. Szorongás, magány, fájdalom, munka, kiszolgáltatottság foglya ez az öregasszony. Életnek háttal, „halállal szemközt”, a „semmi ágán” vacog — mondhatnók, de akkor elsikkadna az a jellegadó tény, hogy ebben a helyzetben is végzi a parasztasszonyok mindennapi teendőit. Kósáék emlékezetes filmjében egy mitologikus hősakadást temet el és örökít halhatatlanná egy ilyen öregasszonyt, itt a társalanság miatt embertelenné súlyosult terhek elviselésének látványa. A semmi, amelytől reszket, szóba sem kerül ebben a novellában, az ő magányát a társaslétnben gyökerező érzékenység emlékezte népesíti be, s a szürke töredelmek hősakadása avatja szívszorítóvá az árvaságot, tőlük lett ilyen kegyetlenül nehéz és érzékletes a lét terhe.

S mert az írónak anyja ez az öregasszony, a szociográfus leleplező ingere által mozgósított anyag alázatosan szolgálja a teljes ember megörökítéséért küzdő ihletet. Ahol a szociográfus uralja az írást, ott — sokszor indokoltan — problémákra hegyeződik ki a mű, ahol mélyebb és személyesebb fájdalom, ott a veszteségtudat az emberi vonások és a sors kirajolásában felejthetetlen árnyalatokat tud előhívni.

Dramái, melyek *Színvallatás* c. kötetében ugyancsak most jelentek meg, azt hiszem, azért gyöngébbek elbeszéléseinél, mert ezt az alázatra és koncentrációra kényszerítő mélyebb ihletet bennük nem tudja központi szerephez juttatni. Nehéz is volna, hiszen a drámához dinamikus emberek kellene — s persze még sok minden. Tény, hogy ezek a világjobbító figurák, akiket színműveiben Végh Antal felléptet (többnyire tanítónők), szegényesebbek, jellegtelenebbek, mint az elbeszélések reszkető öregei. Akiket pedig meg kellene váltani vagy homályban maradnak, vagy túlságosan hitványak. Nincs ereje és súlya a szerelemnek sem, pedig mindig centrális szerep bízatik rá. Különösen az idilli pillanatok ábrázolása vérszegény, civakodni hitelesebben tudnak Végh Antal szerelmesei mint szeretni, bontani hatásosabban mint szőni. A *Holnap vasárnap* is ezért emelkedik ki a többi színmű közül: a „ki-zökkent idő” indulatai szabadulnak el benne.

Mindezek ellenére hiba lenne Végh Antal igazi terrénumát a méltott írásokkal határolni körül. Tehetsége sokkal nyitottabb és nyugtalanabb, problémaérzéke éberebb, s olyan novellái, mint a *Disznófűl*, vagy az *Ivott a király*, merőben más képessége erejére figyelmeztetnek. Pedig az előbbi „csak” egy építkezés történetéről szól, de a groteszket előállító szándék olyan kitűnő ösztönrel avatja élő cselekmény-mozzanattá a panaszalmaz minden elemét, hogy a bizarrnak ígérkező történet szinte észrevétlenül kerekedik magvas példázattá. Az *Ivott a király* nem ilyen hibátlan, mert a leleplező reflex éppen ott s akkor fokozza le a figurát, ahol finomabb és bonyolultabb ábrázolás igazán mai drámát bontakoztathatna ki. A kétféle deklasszá-lódás különbségéből eredő kapcsolat és feszültség megsejtése azonban így is olyan felfedezés, melyből remekművet alkothatna egy avatott filmrendező.

S nemcsak ebből a torzóból. Az *Ökörsiratónak* alig van darabja, mely meg ne lepne valamivel, amire figyelni érdemes. Eredetisége, bátorsága, szellemessége most, a beérés fázisában is kamaszosan szikrázik. S nem lepődnek meg, ha a futballkönyv sikeréből nyerhető időt és kedvet szépírói lehetőségei szívósabb és teljesebb megvalósítására fordítaná. Kitelik tőle. Kitelhetne.

KISS FERENC

Bosnyák István: Vázlatok egy [Sinkó]-portréhoz

A kötetbeli tanulmányok elsője — indítás is lehetne ez — szól a kritika „mű-fajáról” is. Bírálja benne Bosnyák „... az irodalommal való foglalatosság olyan »objektív« módozatai[t], amelyek ... »az objektív analízissel«, »tudományos hozzáállással«, »egzakt viszonyulással« lényegében irodalmi szakkérdéssé redukál[ják] azt is, ami arra semmiképpen sem redukálható, tudniillik az alkotó ember műben tetet öltő életkérdéseit, magát a szóban forgó életet”, elfelejtve, „... hogy ami ma »irodalom«, az tegnap még szitok vagy egzaltáció, undor vagy áhítat, kétségbeesés vagy swan — de mindenképpen az élő ember eleven kérdésköre volt, ... olyasmí tehát, amit csak az irodalom életességén elkövetett merénylettel lehet szakkérdések összességére szűkíteni” (15. oldal).

Miért is a „precíz analízis” és „okos dedukció”, minden szakszerűség csak „a műbe transzponált emberi individualitás” megragadása érdekében használt eszköz lehet.

Ez az elv kedves nekem, mert, úgy érzem, a leglényegesebbre akar vinni: az embert látni és láttatni az irodalomban. Nem pedig tárggyá tenni az irodalmat, hideggé és tulajdonképpen közömbössé.

Könyvében Bosnyák nem irodalomelméletet ad, hanem kritikai elemzést: szűkítsünk hát. A kötet végén egy tanulmányban Bosnyák összefoglalja Sinkó irodalomszemléletét. Ennek során írja, hogy Sinkó nem elvont esztétikai kategóriákat keres a művekben: „... az egyes alkotók művében és életművében nem az érdekli, ami *hasonlóvá* teszi őket más alkotókkal, hanem éppen az, ami *megkülönbözteti* őket, ami meghatározza individuum voltukat” (366. oldal). És idézi Sinkó szavait: „Szem előtt kellene tartanunk, hogy a költő nem az »irodalom« és nem elvont irodalomtörténeti kategóriák kedvéért, hanem azért lett költővé, azért *kellett* költővé lennie, mert kifejezést kellett adnia a legsajátabb, legbensőbb mondanivalók bőségének, fájdalomnak és örömeinek, mert lázadnia kellett a némaság átka, a saját magánya ellen.” (367. oldal.) Ezzel pedig Sinkó egyúttal saját írói világának titkát oldja fel számunkra.

Bosnyáknak sikerült a legjobb könyvet írni Sinkóról. Sajátos összhang van Bosnyák módszere és Sinkó művészete között. Találkozás, amelyben Sinkó nem „tárgy” és nem „téma”. A tanulmányok minden sora Bosnyákot igazolja: mert ő meg Sinkót. Mindenkit, aki Bosnyák könyvét olvassa, mindenkit Sinkó győz meg. És érezzük: Sinkó életének sajátos feszítéséből született ellentmondások átélésének megszenvedett gyümölcse minden írás. Azért, mert létének, cselekvésének archimedesi pontja egy olyan elv, a szocializmus, amely lényege szerint lázadás „minden hatalom ellen, ami hazuggá teszi az életet, minden ellen, ami a dogmát fölébe helyezi a mindig újjal meglepetést okozó életnek ... minden ellen, ami megnyomorítja, szűkké teszi, faji, vallási vagy nemzeti babonák rabságában tartja; minden ellen, ami elidegenít embert és embert; minden ellen, ami szakadékkal választja el az eszmét a valóságtól, a szépséget a hétköznapi realitástól, az igazságot a gyakorlattól, a politikát az erkőlctől, a cselekedetet a meggyőződéstől, és a szót a gondolattól.” (29. oldal.)

A meghatározás a felszabadulás után fogalmazódik meg: konklúziója tehát annak a harcnak, melynek az „ütközeteit” Bosnyák tanulmányai „írják le”: egymással összefonódó folytatásban.

„Politikát az erkőlctől” elválasztó ellentét lehet a középpont: az erkölcsi követelmény fűti a forradalmi lendületet, a világ átalakításának erős vágyát, ez feszíti a cselekvés ívét újra meg újra a magasba. Hogy megtörő konfliktusokba sodorja a valóságos mozgalmak összeomlása, méginkább pedig az, hogy a sikeres mozgalmakkal — ugyanilyen erkölcsi követelmények miatt — sodródjon ellentétbe. És, ájult zuhanásba. Megragadó Bosnyák elemzésében: a sihedernyi, a szociáldemokrata munkásotthonban helyet és célt talál: a munkásotthon lesz számára az. De

1914-ben elveszti ezt az otthonát: kivetetté válik, magába vonul tehát. A belső keresés eredményeként, a Galilei kör és főképpen Ady hatására újraérelődik minden: 1919-ben a megújuló mozgalom számára már apostollá kenheti fel magát. 1919 hite és akarása: optimizmus, amely minden cselekvést áthat. Gyönyörű érveléssel indokolja Bosnyák ennek a tizenkilences optimizmusnak a jogosságát. És éppen az optimizmus jegyében eggyé tudta Sinkó fogni cselekvésben: a politikát és az etikát. Az összeomlás így megint otthonvesztés, amely hazájának elvesztése is egyben: kezdődik a hontalan vándorlás emigrációból emigrációba. De a legsúlyosabb „bukás” még hátra van. Mert a krízisből az optimisták védelme emeli ki: az *Optimisták* megírása. És az érte való harc vezet a legdrámaibb széttépettségbe. A moszkvai útja hozza ezt és Párizsban teljesedik ki aztán. Alapelvei, azok, amelyek egész forradalmiságát, a világ átforgatásának akaratát, és így a mozgalmakban és forradalmakban való részvételét szükségessé tették — valójában egyetlen lehetőséggé tették —, ezek azok az elvek, amelyek szembekényszerítik őt az akkori politikával, Sztálin gyakorlatával. Innét a drámaiság, amit még súlyosabb tesz a „taktika”. Hiszen az akkor még terjedő, diadalt ülő fasizmussal semmi más erő nem állt szemben, mint a Szovjetunió. Ezt az egyet „elhagyni”, a sztálini politikával szembefordulni, ezt éppen az alapelv tiltja még.

Párizs: magányba és elszigeteltségbe azért szorítják, mert nem hajlandó a *Pereket* dicsőíteni. A meg nem jelentetett író a meg nem jelenést vállalja inkább! Az 1939-es megnevezési szerződés fakaszt végül ki mindent. És Sinkó teljesen magába hull immár harmadszor, és a legmélyebbre: a szellemi pokol bugyraiba, a szellemtehetetlenségbe.

Ezerszeresen igaza van Bosnyáknak. Ezeknek a konfliktusoknak végsőig való átszenvedése adja Sinkó művészetének értékét. Ezért „csúcsok” éppen azok az elmélkedések, esszék és novellák, amelyekben ez a szenvedés perzsel.

A dráma konfliktusból élet-halál szenvedéssé azért lesz, mert felvonásai az emigráns ember vándorlásai is: országról országra, Európa egyik végétől a másikig (Bosnyák Sinkót követő szóhasználatával), a hontalan hazát kereső útjai. Otthonnak keresése, így mondanám inkább. Keresése a munkás otthonnak.

Helynek, ahol írhat s olvassák: dolgozhat. Útja során alig jelenik meg írása. Ahol megfordul, felbukkan egy-egy — szétszórva Európa városaiban. Szélbe szórt szavak ezek így. Folyamatosságot egyes-egyedül a *Korunk* jelentett. Egy kicsit. De sehol az *Optimisták*. Pedig ennek megjelenésével válna az élet művé. Csak így tudná folytatni az optimisták sorsát. Számára az írás évtizedeken keresztül monológok sora marad tehát: körülvevő némaságban. Visszhang nélkül, felelet nélkül. Naplója: az eleveenség egyetlen szövete ezért. És megint igaza van Bosnyáknak: „... sikeresen megvívta harcát, alkotói csatáját a »süket csillagokkal«, az életére ráboruló teljes sötétséggel” (261. oldal). Mert: „a kívül-belül hazátlan életben és művében egyaránt veszélyeztetett embernek a »naplómánia« — ahogy maga nevezi egy helyen a naplórást — az utolsó, a *legutolsó* eszköz volt arra, hogy egzisztenciáját megőrizze, fenntartsa, megvédje a végső minden mindegytől és mindennemű létfenntartási szándék feladásától”. (259. oldal) De az ilyen írás csak „tevékenység illúziója”. Ám ennyi is elég a léthez. Embervoltának végső határára szorítva ezt a végső eszközt védelmezi, amikor naplóját írja.

És a végső és legmélyebb ponton mintha összekapcsolódna a jelen s a legrégebbi. A svábgyerekek megalázzák a gyermeket, mert zsidó. Aztán az embert zárják lágerbe, mert zsidó. Végső fenyegetés: elpusztítják mert ember. A végső megvédésre kényszerül, a felemelkedés hosszú és lassú útja ezzel kezdődik.

Magára eszmélés, aztán a partizánmozgalommal való kapcsolat, majd aktív részvétele: őt is a győzelem felé vezeti. A keresett otthon felé is. A felszabadulás után kezdenek megjelenni a művek és katedrálról is taníthat. Végre kiemelkedhet az alámerültségből, a szótlanágból, a számkivetettségből és a tragikus drámák sorából.

Legyünk pontosak: a felszabadulás még csak lehetőséget nyit. Még felbukkan-

nak újra a kettősségek és konfliktusok. Akkor tisztul le minden, akkor nyugszik meg végre, amikor megírhatja az *Egy regény regényét*. Az *Optimisták* folytatása valósul így meg. Amikor megjelenik, ott és akkor találja meg végre az otthon. Ezzel és ekkor oldódik fel az az ellentét, amely élete drámaiságának forrása volt. Mert éppen drámája lesz erkölcsi-politikai tetté: egységük által.

Bosnyák a lényegét kínálja és a dolgok gyökerét tárja fel: azért, mert az embert keresi. Sinkó Ervint, az egyszerű. Akinek műveit ezután már soha nem tudjuk irodalomnak és még kevésbé irodalomtörténetnek érezni. Hanem „csak” cselekvést jelentő emberi szónak. (*Forum*, 1975.)

TORDAI ZÁDOR

Domonkos István: Redőny

Domonkos István kisprouzái először a hozzánk is nagy példányszámban eljutó újvidéki Képes Ifjúságban jelentek meg. A kiváló költő az újságműfaj szűk keretei között is a lehetőleg próbálja: két-három flekken úgy fogja egybe a világot — főképp a vajdasági életet —, hogy a lírai hangvétel mögül is mindig a valóság, az életes helyzet lássék. Nem szokásos újságcikket, a rotációs lappal napok után el-sárguló-megsemmisülő szokvány riportot fogalmaz. A riporteri barangolás nála a bensőben már régóta hordozott — majdan tán verset is előhívó — élményvilág, például egyetlen hangulat megszólaltatója: a külső látvány, a történés, a valódi léthelyzet csak alkalom, hogy az író-riporter önmagáról és a körülötte levő világ dolgairól vallhasson. Nem oly áttételesen, ahogyan azt verseiben a képei, vershelyzetei mögött megbúvó áttételes beszédben tette, hanem a legnagyobb, olvasói által is követhető nyíltsággal.

Domonkos István cikkei, lírai áttűnésekben sem szegény „riportjai” mégsem az újságműfaj, a napi igényeket kiszolgáló tájékoztatás felől közelíthetők meg. Minden írás, mert költő írta, túlmutat önmagán: amellet, hogy feltárja a napi történelmet, s a vajdasági valóság ezernyi problémájáról, a vándormunkások hontalanságáról, a magánereből megvalósított kisparaszti gazdaság gépesítésének nehézségeiről, a kihalásra ítélt mesterségekről, a meggazdagodás különféle fortélyairól, és a kívülállás amott sem ismeretlen, kártékony módozatairól beszél, s egyben Domonkos életeszményét, művészetértelmezésének sarkalatos pontjait, kivallott egyszemélyű igazságát is mutatja. Rajzolja a verseskönyvek háttérét. A könnyen olvasható, némelyütt tán szórakoztató írások a metaforák és lírai ihletésű mondatok környezetében első pillantásra nem többek egy jól fogalmazó, az átlagosnál érzékenyebb író napi penzumainál. Folytatásra váró, mindig csak megkezdett, de végig sohasem vitt gondolatok, melyeket az objektív látás-közelítés módszerével csak szociográfiában, tanulmányban lehet pontosan kifejezni. És mégis: a versek háttéréül szolgáló lírai mögöttesre, a valóságélmények ily irányú toborzására utalnak. Ezek a költői életműhöz is nélkülözhetetlen „adalékok” a riportertakon kezdenek beszívároggni az életműbe: egyrészt aktuális, nagy közönséget tájékoztató „lírai” híryanagként (kimondásuk elsősorban a tárca jellegű novellákban, riportokban valósul meg), és az elsődleges élményt csak nyomaiban követő, de az esztétikai szféra legkülsőbb köreiből is arra visszakövetkeztethető versként.

A költő kisprouzáiban sohasem veszi fel a megközelíthetetlen-megcáfolható ember pózát. A vágyott életteljesség itt is a költeményekben már tapasztalt totalitás-igénnyel találkozik. A „hontalan”, munkakörülményei folytán hazájából elvándorolni kénytelen ember — éppen a kivetettség, a napi kenyér máshonnani előteremtése miatt — sűrítetten éli a valóságot. Kibillentett helyzete, a munkakörülmények kap-

csán hol növekvő, hol az abszurd tagadás leple alá bűvő társadalmi aktivitása, a vándorlét tarthatatlanságát napi gondként megélt élettapasztalata nem elég arra, hogy a társadalmi mozgások és kényszerű változások miértjei felfedhetők legyenek, de a tünet szintjén figyelmeztetnek. Domonkos ezt a nagy vonalakban hiteles tünet-sort éppen a gyökereinél ragadja meg: az itthon maradt családtagok, a „kölcsonbe adott” gyermek, az elfeledett, nélkülözésekre, szenvedésekre kárhoztatott feleség vallomások monológja, a hazulról írt vagy éppen távolba-idegenbe küldött levél döbbenetes képet rögzít. Benne nemcsak a külhoni élet és a menni kénytelenek élet-és gondolkodásmódja, életkultúrája tükröződik, hanem az öngazgató társadalom, a helyi (falusi, sőt a család kötelékén belüli) kisközösség gondja is. Az árváltozás rémülete, az itt-ott fejét fölvető korrupció, a tunyaság-lustaság és a hamis illúzióval kívülről szépnek látott vajdaság (*A végtelen tenger főfőhár hullámain*) munkás életekkel (*Hát így . . .*), a szegénységesség kivallásával (*Rózsika hazajött*), a hivatástudat és szorgalom élelformáló hatásával (*„Az én feladatom”*) keveredik.

Domonkosnak nincsenek illúziói: a csak látszatokból táplálkozó lelkesültség és a rózsaszínlátás a riportert nem vakítja. Amikor a nagy szegénységben élő, sokat szenvedett falusi öregasszonyt bemutatja, egy kicsit ezt az életformát megkérdőjelező, Angliából hazatért, egyetemet végzett lányának is igazat ad. Amikor meg a szellemileg elmaradott gyermekek tanításában gyönyörét-élethivatását megélt fiatal tanítónő mindennapjaiban kalauzol, a magányból való kitörés, az emberi (személyi, házastársi, baráti) kapcsolat szükségességére is utal. Sokkal összetettebb a világ, és azt bonyolultságában híven követő riporteri álláspont, mintsem hogy az igazságnak csak egyik — tán éppen a köznapibb, s ezáltal hivatkozhatóbb — sarka lássék! A kisprózák: novellisztikus riportok, találékonyan váltogatott műformák (levél, monológ, lírai helyzetkép, portré) szociografikus hitelét az *ars journalist* igazságkereső szenvedélye biztosítja. A törpe én magamutogatása, a föltörékvő gazdagok túlkapásai, egyszerűval: az emberhez méltatlan élet ellen az újságírónak mindig van vétője.

Végl László, a költő egyik legjobb értője, Domonkos István és Tolnai Ottó verseit vizsgálva, Lukács György pontos meghatározását hozta fel példának. „Marx valóságfogalma nem esik össze a ténylegesen adott, a véletlennel, az esetlegességgel telített közönséges valóság fogalmával.” „A romantikus vágyódás lényege tehát az — és most már Végl eszme-futtatásával folytatjuk —, hogy az individuum saját forradalmi logikájánál felülmúlja a »ténylegesen adott«, közönséges valóságot”. A korábbi nagy versekben (*Az élet az a német város; Kislányom; Görögország; Kormányeltörésben*) tehát — bármily furcsán is hangzik — a művészet a nagy, az esztétikai szféra az elragadó, nem a belőlük kiolvasható, nyomról nyomra követhető valóság. A *Redőny* sokszor csak nagy általánossággal fogalmazó, de mindenütt az életismeret szükségességét hirdető kisprózái — itt elsősorban a szociografikus céllal íródott cikkekre, és nem a társművészeteket esszéivel megvilágító lírai hangú kinyilatkoztatásokra gondolok —, ezeknek a verseknek „alájátszanak”, kiegészítő napi szükségből táplálkozó szerepük okán is a Domonkos István-i életmű szerves részei. „Csak” a hétköznapi, az itt-ott megkérdőjelezhető, „ténylegesen adott” valóságot mutatják, hogy a művészi teremtő erő ki tudja, mily pártatlanul meglégitse, versképző-esztétikumelőhívó erővé válhassanak. Szerencsés esetben a kis terjedelem sem gát s ilyenkor már önmagában is észrevehető az ily fajta átalakulás. (*A négy hangya.*)

A szerteágazó témájú cikkek közül még kiemelendők a társművészeteket (leginkább képzőművészeteket és munkáikat) tárgyaló esszék. Az író egyik lírai riportjában a *Díszítőkövek*ben már a művészsors nagyszerűségét ünnepli, ugyanakkor buktatóira és veszélyeire is figyelmeztet. Az újvidéki piacon díszítőkövet áruló, a szépre, formára, színre érzékeny huszonéves fiatalemberbe már „belelátja” a jövő művészt, s hobbi-abbahagyására ösztönzi; nehogy a kiváló festő, az éhhalálra kárhoztatott Nagypáti Kucak Péter sorsára jusson. Ez a féltés, a művészettől való ilyes eltávolítás, a kiválasztottak sorsát érzékelő gyöngédség, a tárlatokat, életműveket közelítő esszékben megértéssé, gondolatpárhuzamok előhívójává alakul. Domonkos nem képzőművészeti kritikus: esszéiben a művész világát belülről közelíti meg, s egyben a művészet hitét és saját szépségeszményét hirdeti.

Amikor Vladimir Veličković egyik képéről azt írja, hogy az „... áldozat megcsonkított teste előttünk fekszik az éj fekete milliméterpapírján” és Koliger Károly grafikai lapjait „képzeletünk korcsolyapályáinak” nevezi, tulajdonképpen verset ír. (Egyébként a képzavarok ezekben az írásokban a legszembetűnőbbek, például „Művészetének motorja, a színek funkciójában való kétely, a vásznak kényes-szészélyes: tündereit a tudat rácsai mögött tartja...”). A vonal igazságát hirdető B. Szabó György, a Fruška Gora-i dombokat vászonra vivő *Homonai Pál*, a lila zuhanásokat festő *Maurits Ferenc*, a kisimított ráncokat formázó *Almási Gábor*, a Tisza-parthoz hűséges *Dobó Tihamér*, a lendvai festő és szobrász *Király Ferenc*, és a konstruktivista *Baráth Ferenc* művészete — egyáltalán, a publicisztikai-lírai riportoktól különválasztható esszék, külön könyvet érdemeltek volna. A művészeti jellegű írások — ha lírai kiállításbeszámolókról, baráti megközelítésekről van is szó — megbontják az összképet. Egy-egy másfajta, nem túl érdekes írás is elmaradhatott volna (*Unalom, Bazooka, Muravidéken*).

Domonkos István jegyzetei, valóságot magukba fogó lírai eszmefuttatásai e könyvvel kiléptek a rotációs papír adta gyors felejtésből. A *Redőny* a külvilágtól elzárt, a fizikai és szellemi munka különbözőségén töprengő író lelkiismereti leltára. A világból való kivonulás, a romantikus vándorélmény e pár flekkes írásokban nagyon is röghöz kötött: a címadó tárcában főszereplővé előléptetett csőszerelő munkásért van itt minden! Domonkos István magánemberi etikája így válik társadalmi tényezővé, publicisztikája így a saját írói munkáján túlmutató közösségi vizsgálódássá. (*Forum, 1974.*)

SZAKOLCZAY LAJOS

Zappe László: Cseres Tibor

Cseres Tibor eddigi életműve jóval izgalmasabb felfedező utat kínál az elemző-feldolgozás számára, mint azt a felületes szemlélő gondolná. A sokat emlegetett — és vitatott — „egykönyvűség” problémája például nemcsak az írói készség és alkalom nagy találkozásának alkotáslélektani vonatkozásait foglalja magában, de sokat megmagyaráz egy sajátos helyzetű prózáiró-nemzedék — az úgynevezett „derékhad” — művészi-emberi útjából is. A *Hideg napok*, a közvetlen műelemzés tanulságain túl, 1945 utáni prózáinkban elfoglalt helye és jelentősége révén a magyar regényfejlődésre nézve is következtetésekkel szolgálhat. Az író új prózai kifejezésformákhoz való viszonyának vizsgálata — nyelvi-poétikai szempontból — szintén elhanyagolhatatlan eleme az irodalomtörténeti igényű pályaképnek. A sematizmus-hullámtól a nemzeti önvizsgálatig sorolhatnánk még a kérdésköröket, amelyeknek akárcsak részleges feltárása is érdekfeszítő szellemi feladatokkal és élményekkel kecsegtet.

Ez a kismonográfia hagyományos módon a forma—tartalom viszony alakulását. kíséri szemmel Cseres műveiben. Zappe László azonban módosít valamit a bevett. eljárási sémán. A tartalomtól többnyire az írói világszemlélet mindenkori meghatározó minőségjegyeit igyekszik fölmutatni; míg a formát, a prózai alakítást — hol következményként, hol korrelatív jelenségként — a szemléletben kifejeződő művészi-ideológiai tudatosság fokához méri. Ebből következik, hogy a pályarajz hangsúlyai elsősorban az élmény és írói egyéniség konfrontációira, s azoknak is: inkább a művek tartalmi rétegében megnyilatkozó jegyeire tevődnek át. Nyilvánvalóan bizonyítja ezt Zappe a „derékhad” sommás jellemzésével is: pályájukat

„...még az önálló hang megeléje előtt megszakította a háború, a felszabadulás után pedig a régi eredmények nyomán nem indulhattak tovább; mielőtt viszont művészté érlelheték volna az új világról való friss tudásukat, a dogmatizmus esztétikája és művészetpolitikája állította akadályokba ütköztek.” (7. l.) Alkalmasint annyit már itt is előrebocsáthatunk, hogy ez a leegyszerűsített megközelítési mód nem a legbiztosabb kulcs a zárhoz: ritkán eredményez komplex, differenciált műelemzéseket, nem mindig tud rámutatni a pálya új szakaszainak lényegi eltéréseire, a művészi minőségek ezen belül változó viszonylataira.

Zappe három nagyobb alkotói periódust különít el Cseres pályáján. A „kettős pályakezdés” hipotézisével még szerencséje is van: az 1945 előtti — alighanem jelentéktelen — termést az 1950—53-as időszak újrakezdésével vetheti össze, megkerülvén az 1945 vagy 1948-as korszakhatárolással járó nehézségeket. (Cseresnek ugyanis 1945 és 1948 között nem jelent meg kötete, az 1945-ös *Földet iratok*at csak 1950-ben követte az *Ének a termelőszövetkeztekről*.) Tárgyilagosság, rezignáció, illetve sematikusan feldolgozott falusi témák és élmények e pályakezdés kulcsfogalmi. Az 1953-as korszakhatárt Zappe az írói szemlélet módosulásából kísérli meg levezetni. Úgy látja, hogy Cseres — noha az 1953-ig terjedő időben nem adhatta át fogóan igaz képet a faluról — az ekkor felgyűlt tapasztalatok és élmények birtokában épp 1953 után lesz képes az egész falusi társadalom művészi bemutatására. Az okfejtés eredményeként aztán úgy tűnik fel, mintha Cseres (akinek Zappe szerint még ekkor sincs „önálló válasza a kor kérdéseire”) az irodalompolitikával egyidejűleg eszmélt volna rá a dogmatizmus kártékonyására (!). Mindazonáltal a műelemzések, de az ábrázolás új hangsúlyainak regisztrálása sem utalnak itt meggyőzően új alkotói korszak kezdetére. A megállapítás — „...ezután bontakozik ki igazán objektív érvényt kereső látásmódja, megjelenítéssel dolgozó írói technikája” (27. l.) — sokkal inkább az 1957 utáni Cseres-művekre érvényes, mintsem az 1953-at követően megjelentekre. Valójában csak 1957 után bővül az élménykör, az írói eszköztár is ekkor válik érzékenyebbé, gazdagabbá. Nem a falu világának külső leírása már a kizárólagos cél, hanem a belső világ, az életforma lelki-morális következményeinek analízise. Zappe mindössze két rendezőelvre egyszerűsített eljárása azonban a hatvanas-hetvenes évek műveivel szembeesülve mond csődöt igazán. A megjelenítés és ábrázolás műbeli horizontjának tágassága, illetve a szemlélet esztétikai determináló jellege láthatóan csak a kisregények felületi rétegének fölfejtéséhez adnak kulcsot (*Búcsú nélkül, Játékosok és szeretők, Hideg napok*). Az eszmei töltésű motívumokra való összpontosítás így nemcsak a művek valódi értékeit hagyja homályban, de a nem túlságosan bonyolult regényalkatot (*Hideg napok*) vagy az elbeszélés struktúrájának súlyos következtelenségeit (*Búcsú nélkül*) sem képes felderíteni. A *Hideg napok* elemzése — bár messze kiemeli a regényt a többi Csereskönyv sorából — paradox módon egyetlen értéktartalmú kategóriát sem alkalmaz. A regény értékeire így megint csak a téma és az anyag újszerűségét hangoztatva próbál rámutatni; anélkül viszont, hogy akárcsak önmaga számára is megfogalmazná a mű eszmerendszerét koordináló epikai (és társadalmi) szituáció valódi természetét. Kiemelkedően jó regény a *Hideg napok*, valóban helye van modern prózánk élvonalában. Az azonban, hogy ez a mű a magyar nemzeti önvizsgálat regénye — egy évtizeddel a mű megjelenése után —, merész túlzásnak tetszik: a napi kritika vélekedéseit bizonyosan érzékenyebben kellett volna megszűrnie a szerzőnek. A *Hideg napok* mindenekelőtt a téma körüli vákuumot töltötte ki, megítélésében ma is észlelhető az irodalomszociológiai tényezők megnövekedett szerepe. Az értékkülönbségek megállapításának — a monográfus számára is — alapvető követelményével leginkább akkor áll szerzőnk hadilábon, amikor egy korszakon belül megsokasodó kisprózai művek hierarchizálását kellene elvégeznie (1953—60). Sajnos, sem az elemzések, sem azok terjedelmi megosztása nem utalnak efféle törekvésre (vö.: *Justh Zsigmond szerelme* és az *Őrült álmok*). Az írói pálya állomásainak monoton számbavétele ilyen módon nem emlékeztet a biztos anyagismeret birtokában prózairodalmi kontextusokra, pálya- és nemzedéktársak műveire kitekintő, a vizsgált élet-

művet sokoldalúan megvilágító monográfiára. Számos egyéb hiányosság közül csupán egy lényegeset emeljük még ki. Cseres életrajzának vázlatos felidézése kapcsán utal Zappe az író elhatároló élményeire; a nyelvi indíttatásokra és a háború éveire. Az utóbbi fonalát nem ejtheti el, hiszen módszerének középpontjába éppen az effajta élménykonfrontációt állítja. A művek nyelvi rétegének Cseresnél semmiképpen sem irreleváns szerepét azonban mindvégig elhanyagolja. Még ott is, ahol a nyelvi közlés (egyénítés, elhallgatástechnika stb.) a drámai hatáskeltés egyik legfőbb komponensévé lép elő (*Hideg napok*).

Zappe eljárásának — az egész monográfiára nézve — legsúlyosabb gyakorlati következménye az, hogy voltaképpen mereven lezárja az életmű autonóm, öntörvényű mozgási terének határait. Azzal, hogy a szerző nem tudatosította önnön módszere rejtett veszélyeit, olvasójának is le kellett mondania a bevezetőnkben jelzett szellemi kaland izgalmáról. (*Akadémiai*, 1975.)

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

M. Pásztor József: József Attila műhelyei

Már címével is új szempontú vizsgálódást: József Attila életútjának és életművének az eddigiektől eltérő feldolgozását sejtető munka. Az alcím — „Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások” — tovább tágítja, mintegy magyarázza a címet. A feladat — amelyet már e cím és alcím kettős meghatározottsága körvonalaz — nem könnyű. Hogy mennyire nem az, érezhető abból is, hogy könyve elé két bevezetőt is írt a szerző. Mindkettőben a kötet alkotói módszerét, szerkesztését igyekszik indokolni — a címben szereplő fogalom további tisztázásával.

A műhely fogalma benne él az irodalmi és szellemi köztudatban, de jelentése nem egyértelmű. A szerző meg is jegyzi munkája indításakor, hogy „... az alkotóműhely fogalmát lexikonaink, kézikönyveink nem magyarázzák.” Ezért a Magyar Irodalmi Lexikon „irodalmi társaságok” és a Világirodalmi Lexikon „alkotás” címszavából kiindulva adja meg a könyve vezérfonalát jelentő „műhely” meghatározását: „... az író számára az alkotóműhely jelenti a neki eszméket, művészi-írói koncepciókat közvetítő személyekkel és csoportokkal való kapcsolatot, továbbá az irodalmi intézményrendszeren belüli helyfoglalását.”

Az így értelmezett műhelyeknek a tükrében kíséri végig a költő életútját M. Pásztor József. Monográfiája megírásához nemcsak a gazdag dokumentumanyagra, a József Attila-kutatások eddigi eredményeire, de a költő levelezésének kiadás előtt álló válogatott kötetére is támaszkodhatott. Idéz olyan — korábban megjelent — emlékezőgyűjteményekből is, amelyek hovatovább már hozzáférhetetlenekké lesznek. Segítségére voltak saját korábbi kutatásai is. Éppen az elmúlt években jelent meg több publikációja is József Attila és nemzedéktársainak kapcsolatáról.

A *József Attila műhelyei* azonban nem ezeknek a cikkeknek a továbbgondolása és kötetbe illesztése csupán, hanem az anyagnak egy jóval tágabb értelmű, teljességre törekvő, koncepciózusabb feldolgozása. A József Attila számára életében alkotói közösséget jelentő valamennyi lapot, folyóiratot, csoportot, azaz műhelyt számba veszi. Az elsőtől, a makói iskolai önképzőkörtől egészen a *Szép Szó*ig. Megismerteti olvasóit szerkesztői koncepciójukkal is, az irodalmi és szellemi csoportosulások társadalmi-irodalmi szerepével és jelentőségével.

A kötet szerkesztése — sajnos — nem tükrözi következetesen e koncepciót. A célok azt a megoldást kínálják, hogy a kötet vázát együttesen-egyszerre alkossa az

időrendi bontás és az alkotócsoport-közönség, műhely-fórum egymást kölcsönösen kiegészítő dialektikája. M. Pásztor ezzel szemben: míg a Makó—Szeged—Bécs—Párizs önmaguk diktálta sort időrendben követi, addig a továbbiakban a hirdetett platform és program szerint is ismerteti a nemzedéktársak műhelyeit. Ez az utóbbi — bizonyos értelemben jogosnak látszó — eszmei-tematikai csoportosítás azonban szűkségszerűen időrendi átfedésekhez és ismétlésekhez vezet. Ezek néhol zavarják az egységességet és áttekinthetőséget, holott éppen az eszmei-tematikai csoportosítású fejezetek alkotják a kötet gerincét.

Ez a rész időben „a fiatalokkal közös műhelymunkától”, az 1923-ban megjelent *Kék Madártól* — a lapalapítási kísérleteken keresztül — a *Szép Szóig* kalauzolja az olvasót. Itt jegyezzük meg, hogy a *Szép Szónak* önálló nagyfejezetet szentel a szerző. Önálló fejezetben — „A munkásmozgalom fórumain” — vizsgálja József Attila és a szervezett munkásság kapcsolatát, azokat a szellemi és irodalmi csoportosulásokat, amelyek fórumot teremtettek a költő számára. Külön szól József Attila és a polgári lapok — ezen belül a költő és Babits — viszonyáról is.

Könyvének szinte minden fejezetében „költőnk és kora” irodalomértéséről is tudósít a szerző, amikor számba véve egy-egy lap anyagát, a József Attila által írott és a József Attila-kötetekre vonatkozó kritikákat is megidézi.

A kritikák, cikkek mellett lapszemléi és vizsgálódásai során találóan mutat rá olyan példákra, melyeken keresztül valóban jogunkban állhat általános következtetéseket is levonni. Sokszor csak egy-egy dedikáció vagy levél felidézésével ad hangot annak, milyen nehézségekbe ütköztek a baloldaliak fórumteremtési kísérletei. Veres Péter József Attilához intézett, 1934-es keltezésű levelén keresztül sikerült igen tömören jellemeznie a kor társadalmi-politikai állapotait. A levelet idézve és kommentálva rámutat arra a paradox helyzetre, hogy „... a Balmazújvárosban lakó szocialista a fővárosi szocialista költővel Kolozsváron keresztül találja meg az eszmei kapcsolatot.” Az ilyen jól kiválasztott példa esetén jogos az általánosítás, mert Veres Péternek és József Attilának a *Századunk* és a *Népszava* nem lehetett, nem vált közös műhelyévé. Az ellenforradalmi Magyarországon élő osztályszempontú költők, a szocialista irodalom képviselői számára igazi műhelyé — nem véletlenül — Gaál Gábor marxista folyóirata, a romániai *Korunk* válhatott. Ezért jogos, hogy M. Pásztor külön fejezetben — „Az országhatáron túl” — is szól a szlovákiai és erdélyi mozgalmakról, illetve lapokról.

Az esszéisztikus zárófejezet — „Béklyóba vert gondolat” — érdekes adalékokkal járul hozzá mind a József Attila-irodalomhoz, mind pedig az ellenforradalmi Magyarország kultúrtörténetéhez. Rendőrségi, ügyészségi jelentéseket — „Aktába írják, miről álmodoztam” — sorakoztat fel a szerző. Itt nem fölösleges, hogy József Attila mellett több költő, író — Illyés Gyula, Nagy Lajos, Lakatos Péter Pál, Veres Péter — „bűnlajstromát” is számba veszi. Ezeknek a dokumentumoknak az együtt szerepeltetése is azt a célt szolgálja, hogy mind teljesebb tegye költőnk koráról s a benne élő-alkotó írók harcairól alkotott képünket. Ezt hivatott segíteni az igen jól válogatott — eddig ismeretlen dokumentumokat is tartalmazó — fotó- és képanyag is.

Aligha vonható kétségbe, hogy értékes munka a *József Attila műhelyei*. Mi okozza akkor a mégis feltámadó hiányérzetünket? Egyik oka az, hogy sokszor a levelek, dedikációk, periratok, jelentések sokaságában túlzottan háttérben marad az, ami a leglényegesebb mind a költő, mind olvasója számára: a mű, a József Attila-i vers. A másik ok a feladat nehézségéből fakad: olyan könyvet kívánt olvasója kezébe adni a szerző, amely dokumentumokra támaszkodva hiteles képét rajzolja meg annak a szellemi-politikai miliőnek, melyben a költő élt, s amelyet maga is igyekezett formálni, alakítani. M. Pásztor József megkísérelte számba venni mindazokat a dokumentumokat, melyeknek egy része eddig teljesen ismeretlen volt, más részük pedig a folyóiratok „dzsungelében” létezett csupán. Ez komoly értéke a könyvnek. Ámít azonban őszintén sajnálunk, az az, hogy sok esetben megelégszik a szerző a számbavétellel, s nem jut el az értékelésig, az elemzésig.

A szerző — amint ez a kötetet záró, fejezetek szerint csoportosított „Irodalom- és forrásjegyzék”-ből kiderül — jól ismeri és gondosan fel is használta a költő műhelyeiről és fórumairól írott cikkeket, tanulmányokat. Hivatkozásai azonban — ennek ellenére — nem minden esetben következetesek. Általunk lényegesnek vélt problémák feldolgozása során is előfordul, hogy nem tünteti fel az eredeti szakirodalmat, melyből értesülései származnak. „Az emlékezők szerint...” vagy „a dokumentumok szerint...” — írja nem egy esetben, de az emlékezőket, a dokumentumok lelőhelyét és szerzőiket meg nem nevezi; s ilyenkor hiábavaló a kötetzáró mégoly pontos és szabatos forrásjegyzék is.

A szép kiállítású könyvet „okosabb” tipográfiával talán áttekinthetőbbé lehetett volna tenni. A dokumentumokat nem teszi idézőjelek közé a szerző, csupán sorkihagyással jelöli a szöveghatárokat. Tekintettel arra, hogy a kötet nagyobb részét éppen az eredeti szövegek teszik ki, azokat szélesebb margóval vagy kurzivált szedéssel is érdemes lett volna jelölni.

A *József Attila műhelyei* — említett hiányosságai ellenére is — példaadó, mert a költő alkotói útjának sajtótörténeti és irodalomszociológiai — új — szempontú megközelítésével gazdagította a szakirodalmat. (Kossuth, 1975.)

SZIGETI LAJOS

Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván

Azoknak, akik felnőtt fejjel élték át a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteit, majd győzelemre jutásának éveit, nem sok emlékeztető kell, hogy fölidéződjenek az emlékek. Egészen közel van még ez a kor, és már történelem volna? Halász Péter könyve szinte napjainkig, 1973-ig követi a Maros menti Apátfalva termelőszövetkezeteinek életét.

A Viharsarok agrárkérdéseiről nem szükséges bővebben szólni, hiszen már maga a tájegység neve is ezekre utal. Apátfalva pedig nem kivétel az általános gondok alól, sőt itt még az átlagosnál is kevesebb volt a föld. Amikor 1945-ben osztáshoz fogtak, alig volt miből hasítani. Még a nagyhatárú alföldi mezővárosokat jellemző terjedelmes gazdabirtokok is hiányoztak. Kevés szántóból csakis színvonalas nagyüzemi gazdálkodással lehet megélni. Ez a közigazdasági megalapozottságú, ma már jól tudott megoldási lehetőség a kezdetek kezdetén fölmerült, csakhogy az apátfalviakat a földszűke már sok évtizede rászorította a kis parcellákon való belterjes gazdálkodásra, a zöldség-, hagyma- és újburgonya-termesztésre. Fejlett kisártermelői tudatuk alakult ki, amelynek megváltozása a nagyüzem teljes igényű elfogadásáig, visszatekintve sem volt egyszerű folyamat.

Az apátfalvi termelőszövetkezeti mozgalom történetének nagyobb szakaszai többé-kevésbé egybevágnak az országos eseményekkel. Az 1940-es évek végének első próbálkozásait az 1956-ig tartó zűrzavaros időszak követte. Ezek az évek alaposan próbára teszik a történetíró vállalkozó kedvét, igazságkereső akaratát. Mindenekelőtt alig lehet követni a szervezeti változásokat. Évente alakultak, bomlottak föl vagy egyesültek szakcsoportok és különböző típusú termelőszövetkezeti csoportok. A többnyire tisztavirág-életű kísérletek megalapozatlanok voltak. A birtokos parasztság messze elkerülte a közös gazdaságoknak még a környékét is, az agrárszegénységnek pedig se tapasztalata, se fölszerelése, de főként földje nem volt. Például 1955-ben a Kossuth termelőszövetkezet mindössze 115 katasztrális holdon kezdett gazdálkodni,

de abból csak tizenhetet hoztak maguk a tagok, a többit a szomszédos állami tartalékföldről kapták. Elképzelhető, milyen eredményeket értek el ilyen helyzetben. Nem csak a rossz példák hatottak a mozgalom ellenében, hanem — köztudott — sok egyéb politikai körülmény, elsősorban a hivatalos mezőgazdasági politika rontotta le hitelét. A tanulmány vázlatosan szól ezekről, de néhány jól választott példával és utalással pontosan érzékelteti, mit jelentettek Apátfalva társadalmának a fedezet nélkül kezdeményezett munkaversenyek, a gépállomások hanyag munkája, a begyűjtés és beszolgáltatás, a gazdasági rendőrség padlássöprései, a túlhajtott kulákpolitika, s ezeken túl a különfajta törvénysértések. Mégis, sem 1953-ban, sem 1956-ban nem érte nagyobb csapás a helyi termelőszövetkezeteket. Viszonylag kevesen léptek ki, igaz, a tagok száma sem nagyon emelkedett. Két kis területű közös gazdaság pedig átvészelte ezeket az éveket, és 1956—1959 között stabilizálódott, viszonylag jó eredményeket mutatott föl. Ezek váltak alapjává annak a három termelőszövetkezetnek, amelyek 1960 és 1968 között most már az egész község dolgozó parasztságát egyesítették. Az utolsó szakasz az 1968-ban végbement egyesüléskor kezdődött, de a különböző fejlettségű, gazdasági erejű szövetkezetek összekerülése miatt keletkezett válság hullámai még 1973-ban sem simultak el teljesen.

Aligha lehet pontosan érzékeltetni az apátfalvi viszontagságokat, olyan sokrétűek. Halász Péter ugyanis a fősoroltakon kívül még számos más mozzanatot, például a gazdálkodás szerkezetének és arányainak változását (természetesen számadatokkal, statisztikákkal a lehetőségek szerint alátámasztva), a termelőszövetkezeti demokratizmus érvényesülését, a szakember- és vezetőkérdést, a tagok anyagi és társadalmi helyzetét is vizsgálja és elemzi. S ha könyvének bemutatásából eddig nem tetszett volna ki, hogy korántsem — a köznapi értelemben sem — száraz, hanem izgalmas, de egyben tudományos igényű a munkája. Bővelkedik drámai mozzanatok felidézésében, bátran perel azért, hogy minél többet mondhasson el a közelmúlt nehéz esztendeiről a jövő érdekében.

Ha hiányérzete marad az olvasónak, úgy vélem, abból adódhat, hogy nem látja az apátfalvi események távolabbi háttérét, csupán a megyéről, de inkább a járásról esik szó a viszonyítások során. Erről azonban elsősorban nem a szerző tehet. A korszakot és a témát közelsége miatt az országos kitekintésű történetírás még nem dolgozta föl. Nincsenek összegyűjtve, sem föltárva tanulmányozásának forrásai, ezzel a kérdéssel Halásznak is minduntalan találkoznia kellett, ha részletvizsgálatokba bocsátkozott. Gyakran kénytelen volt szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodni, s ha a kívülről jött ember objektivitása sokszor segített a személyes indulatok megsűrésében, bizonyára nem mindig sikerült tisztán látnia. A tévedés lehetőségét azonban felelősen vállalta. Feltehető, hogy a tanulmány adatai, megállapításai, évek múlva, ha már távolabbról szemlélhetjük a kort, a termelőszövetkezeti mozgalom első szakaszait, javításra szorulnak, esetleg meg is fogják némelyiket cáfolni, az úttörés értékéből azonban akkor sem lehet majd levonni. (*Akadémiai, 1975.*)

KÓSA LÁSZLÓ

Selye János: Bonckés alatt a kutatás

A stressz és az általános adaptációs szindróma akkor még tankönyvön kívüli fogalmát e rövid recenzió írója, valamikor az ötvenes évek elején, néhai Went István fiziológus professzor egzakt előadásában hallotta először. „A sok nyelvet beszélő komáromi fiú” ekkor került tudatában az élettan külföldön élő magyar klasszikusai

közé, Szent-Györgyi Albert és Verzár Frigyes szomszédságába. Went nem volt anekdotázó alkat, hallgatóit ritkán kalauzolta kanyaros kitérőkre, de a stressz „story” (új hormon keresése közben a szervezet védekezését szolgáló általános alkalmazkodási tünetcsoport felismerése) oly színesen-élvezetesen ismertette, hogy a szelekciót kedvelő memória azóta is szigorlatra kész állapotban őrzí. Alig egy évtized múltán a lefordíthatatlan stressz polgárjogot nyert mindennapos szóhasználatunkban, az illusztris szerző hármass könyvével az anyanyelvén is „tudományos bestseller” lett, a „levél Johnnak” Jánoshoz már magyarul szól, gyaníthatóan némi szereppel az orvoskari túljelentkezésben.

A Kriterion Könyvkiadó „Korunk Könyvek” szerkesztői, jelesül Dankanits Ádám, Molnár Gusztáv, Szabó T. E. Attila és Toró Tibor hasznos, szép feladatra vállalkoztak, midőn a sorozat szelleméhez illően a Selye-trilógia legjellemzőbb feljegyzéseit „Bonckés alatt a kutatás” címmel egyetlen kötetbe tömörítették. Ritka manapság az olyan lírikus alkatú kutató, aki írói ihlettel önmagát a tudóssá válás modelljéül kínálja, pontosabban: a szigorú szakmai szemlélet nem kedvez az efféle alanyi megnyilvánulásoknak. Ezért rendhagyó eset a Selye professzoré, s ebben (is) rejlik olvasottsága. Ugyanígy természetesen az olvashatóságában és az élmény érzékelhető hitelében. Ez a népszerűség nem vét a szakszerűség szabályai ellen, és nem önmagáért való érdekesség. A „kedves John” itt olyan világba invitáltatik, ahol a stressztünetcsoport, az anafilaktoid-gyulladás, a szteroidanesztézia, az endokrin vese és a kalcifilaxis kiemelkedő kilométerkövei mentén, kanyargós úton kísérik végig, várható nehézségek ellenében elérhető célok felé kap biztatást az illetékestől. „Az életet csak az értheti meg, aki egy kicsit maga is költő” — írja a vele egy kontinensen élő nagy kortárs, Szent-Györgyi Albert, az egyik Selye-könyv előszavában. A stressz megfogalmazója valóban poéta, nemcsak azért, mert alkalmasint aktív verselő, hanem mert a gépesített kutatás szomszédságában a költők szenvedélyével mer szubjektív lenni, és a biológiai képletek szigorát lírai közegben tudja megszelídíteni. A teamtudósok falanszteri személytelenségével szemben (amely a gyógyító gyakorlatot is fenyegeti) ő az összegező egyén ideálját, az érzékszerveivel észlelő típusát érvényesíti.

Az avatott válogatók jóvoltából pedig megtörténik az a csoda, hogy három ismert könyvből egy negyedik kerekedik, amely önálló mondanivalóval kínálkozik a könyvespolcra. (*Kriterion*, 1975.)

SZÁLLÁSI ÁRPÁD

Szerkesztői asztal

Realista törekvések mai művésztünkben a címe annak a kiállításnak, amely január 20-tól látható a Magyar Nemzeti Galériában. A Dezső József, Fejér Csaba, Németh József, Patay László, Szalay Ferenc, Szurcsik János festőművészek munkáiból rendezett kiállítás értékelésére áprilisi számunkban visszatérünk.

*

Móra Ferenc ifjúkori verseit *Kiskunfélegyháza város tanácsa adta ki*. „Móra Ferenc félegyházi élete” címmel *Mezősi Károly*, a néhány évvel ezelőtt

elhunyt, kitűnő *Petőfi- és Móra-kutató* irt bevezető tanulmányt. A kötetet Péter László szerkesztette.

*

A hódmezővásárhelyi Frankel Leó Közgazdasági és Egészségügyi Szakközépiskola látta vendégül szerkesztőségünket február 14-én. A folyóirat munkájáról dr. Vörös László főszerkesztő beszélt, a kérdésekre Annus József főszerkesztő-helyettes, Olasz Sándor szerkesztő és Tóth Béla író, rovatvezető válaszolt.

